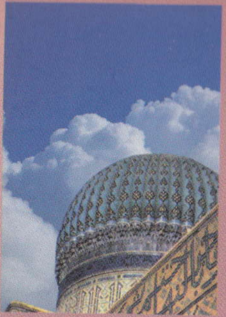

Azerbaycan - Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

İslâm dininin ***Azerbeycan*** ve ***Harzemde*** kazandığı başarılarından en büyüğü şüphesiz TÜRK OĞUZ BOYLARI' nın hem de milyonlara varan büyük kâfileler halinde Müslüman olmalarıdır.

Zira Oğuzların Müslüman olmaları; İslâm Dini, Muhammed Ümmeti, Müslüman Türk milleti hatta İslâm ve insanlık tarihinin kaydettiği en büyük hidâyet olaylarından biridir.

Artık bundan böyle Türklük dünyası ve onun cihanı kucaklayan *"Kızıl Elma"* ülküsünü, bu ***Oğuz Türkleri*** temsil edeceklerdi. Şimdi onlar gerçek manada ***"Allah'ın Erleri"*** olmuşlardı. Yürüyen dağları andıran bu Allah'ın askerleri bundan böyle "Batı'ya yönelecekler, ***"Selçuklular"*** adıyla *Bağdad* ve ***"Osmanlılar"*** adıyla *İstanbul* surları önünde görüneceklerdi.

7.00

yedi kubbe

ISBN: 975-00182-0-6
9 789750 018206

Azerbaycan - Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet

Prof.Dr.Zekeriya Kitapçı

yedi kubbe

Azerbaycan - Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

AZERBAYCAN - HARZEM
ve
TÜRK OĞUZ BOYLARI ARASINDA İSLÂMİYET

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

YEDİKUBBE YAYINLARI: 11
Türkler'in Müslümanlığı Külliyâtı: 8
••
Azerbaycan - Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet
••
1. Baskı : Temmuz, 2005
••
ISBN: 975 - 00182 - 0 - 6
••
İlmi Yazışma Adresi:
Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI
K. Karabekir Cad. Hoca Hasan Sk. No: 15/407
Tel: 0.332. 350 82 96 • Meram / KONYA
••
www.zekeriyakitapci.com
zekeriyakitapci@zekeriyakitapci.com
••
İsteme Adresi:
Rıfat KARAKOL
Şerafettin Caddesi Öz İşhanı A Blok Kat: 2 • KONYA
Tel: 0.332. 353 00 50 - 350 82 96 Fax: 0.332. 353 80 43
••

Dizgi
DİZGİ EVİ
Tel: 0.332. 351 66 41
•
Kapak Tasarım
GRAFİT-O
•
Pre-Press - Baskı - Cilt
SEBAT OFSET MATBAACILIK
Tel: 0.332. 342 01 53 Fax: 0.332. 342 37 80
www.sebat.com sebat@sebat.com

Türkler'in Müslümanlığı Külliyâtı: 8

AZERBAYCAN - HARZEM
ve
TÜRK OĞUZ BOYLARI ARASINDA İSLÂMİYET

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI
Ph. D. Karaçi Ün. Pakistan
Assot. Prof. Jos. Ün. Nijerya

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI, İsparta'nın **Yalvaç** kazasında doğdu. (1937) Orta ve Yüksek tahsilini Türkiye'de tamamladı. Bu arada **Karaçi Üniversitesinden** temin ettiği bir bursla **Pakistan'a** gitti ve Edebiyat Fakültesinde **"Doktora"** çalışmalarına başladı. Çeşitli yönleri ile ***"el-Câhız'ın EserleriAbbasiler Devrinde Türkler"*** konusundaki tez çalışmaları ile **"Doktora Ph. D."** payesini kazandı. (1968). **Prof. Kitapçı,** Pakistan'da bulunduğu yıllarda ***"Pakistan Radyosu Türkçe Program Servisi - Karaçi"***'de uzman olarak çalıştı.

Türkiye'ye döndükten sonra **Devlet Planlama Teşkilatına** girdi (1971). Sosyal Planlama Dairesi; ***Uluslar Arası Çok Yönlü Teknik İşbirliği*** şubesinde **(RCD. CENTO) "Uzman"** olarak çalıştı. Türkiye İran ve Pakistan arasında kurulan **Kalkınma için Bölgesel İşbirliği** (RCD) çerçevesinde bir çok önemli kültürel program toplantılarına katıldı. Daha sonra **Atatürk Üniversitesinde** (Erzurum) açılan ve şimdiki adıyla **"İlahiyat Fakültesi"**'nde görev aldı. Prof. Kitapçı, burada ***"Emevîler Devrinde Maveraü'n-Nehr'de İslâmiyet"*** konusundaki ilmi tez çalışmaları ile **"İslâm Tarihi Doçenti"** oldu. (Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, 1976).

Prof. Kitapçı, 1978 yılında **Jos Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin** teklifini kabul ederek **Nijerya'ya** gitti. Orada beş sene kaldı. Fakültenin **Dini Eğitimler Bölümünde; *İngilizce*** olarak ***Osmanlı Tarihi, İslâm Tarihi ve Medeniyeti*** derslerini okuttu. Ayrıca **Dini Eğitimler Bölümü Başkanlığı** ve **Dekan Vekilliği** gibi idarî görevlerde bulundu.

Ekim 1982'de Türkiye'ye dönen **Prof. Kitapçı: Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi** (Elazığ)'da görev aldı. Burada **Tarih Bölümü Başkanlığı** yanı sıra, birçok akademik, sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulundu. **Prof. Kitapçı,** 1987 yılında ***"Tarih Profesörü"*** olarak **Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi** (Konya)'ya tayin oldu. Prof. Kitapçı burada da **Dekan Yardımcılığı Bölümü Başkanlığını** yapmış, ayrıca ilmi araştırma ve yayınları yanı sıra kültürel faaliyetlerine de devam etmiştir.

Prof. Kitapçı, Millî ve Milletlerarası birçok kongrelere katılmış, ilmî tebliğler sunmuştur. ***İngilizce*** ve ***Arapçayı*** çok iyi bilen **Prof. Kitapçı**'nın bu dillerde yayınlanmış kitap ve araştırmaları vardır. Ayrıca. ***Farsça*** ve ***Urduca***'yı da bilmektedir. Prof. Kitapçı 2004 yılında emekli olmuştur. İlmi araştırma ve çalışmalarına bütün gücüyle devam etmektedir. Kitapçının şimdiye kadar yazmış olduğu bütün kitaplar **"YEDİ KUBBE YAYINLARI"** vasıtasıyla basılmış ve Türk okuyucusuna sunulmuştur. Bu eserler kendi kültür tarihimizin yapı taşlarını oluşturmaktadır:

YEDİ KUBBE YAYINLARI

ÖNSÖZ

Türkler'in Müslüman olmalarını bir *KÜLLİYAT* haline getirmek için çıktığımız bu çileli ilim yolculuğunda bu defa ***Azerbaycan, Harzem*** ve diğer ***Türk Oğuz Boyları*** üzerinde durulmuş, İslâm hidayetinin bu topraklarda nasıl yayıldığı, bundan da öte nasıl bir medeniyet ve kültür haline geldiği sorusuna her zaman olduğu gibi yeterli bir cevap aranmıştır.

Gerçekte ***Azerbaycan, Harzem*** bu arada ***Oğuzlar***'ın yaşadığı Üst Yurt ve diğer kuzey bölgeleri, ***İslâm dini***'nin erken devirlerde aydınlattığı en önemli Türklük merkezi ve en geniş Türk coğrafi bölgelerinden biridir. Bunlardan hele hele ***Azerbaycan***'ın İslâm dini'nin yayılmasında çok ayrı bir yeri ve öncelikli bir durumu vardır. Zira ***Hz. Peygamber***'in vefatından hemen sonra girişilen fetih hareketleri ve ***İslâm dini***'nin, bir taraftan ***Doğu Turan Yurdu,*** diğer taraftan ***Kafkasya*** ve diğer Kuzey Türk bölgelerine doğru çıktığı bu hidâyet yolculuğunda, hem de bu en erken devirlerde uğradığı Türk yurtlarından biri de şüphesiz bu günkü ***Azerbaycan*** olmuştur.

Zira İslâm hidayet güneşinin feyizli ışıkları, ilk defa bu topraklar üzerine düşmüş, buralarda kökleşmiş, dal budak salmış ve ***Azerbaycan*** daha ilk ***"Sahabe"*** ve ***"Tabiiler"*** asrında özbe öz bir ***İslâm yurdu*** haline gelmiştir. Azerbaycan'daki dini ve İslâmi gelişmeler, bununla da sınırlı kalmamıştır. Böylece daha sonraki yıllarda İslâm hidâyetinin ***Hazar*** ve ***Bulgar Yurtlarına*** giden tarihi yolu açılmış ve bu bereketli Türk bölgelerinde girişilen İslâmi tebliğ ve irşad faaliyetleri için ***Azerbaycan*** bir üs haline gelmiş ve bu böyle uzun asırlar devam etmiştir. Bu bakımdan ***İslâm dini***'nin bu

en erken devirlerde hem Hazarlar ve Bulgarlar, hem de ***Harzem ve Üst Yurt*** gibi kuzey Türk bölgeleri ve buralarda yaşayan Türkler arasında yayılması ve buralarda Türk varlığının daha yoğun bir hale gelmesinde ***Azerbaycan Müslümanlığının*** her zaman çok ayrı ve önemli bir yeri olmuştur.

Hadd-i zatında İslâm dininin *Azerbaycan*'da yayılması ve buraların en erken devirlerde bir ***"Dâru'l-İslâm***-*İslâm'ın Öz Yurdu"* haline gelmesinde Müslüman Fatihler'in çok bir yeri vardır.

Zira, ***İslâm dini***'nin yeni fethedilen ülkelerde yayılması ***Hz. Ömer*** devrinde bir ***"devlet politikası"*** haline getirilmiş ve yerli halkla yapılan sulh anlaşmalarında, ***İslâm dini***'nin bu ülkelerde yayılmasına ayrı bir özen gösterilmiş ve bunu teşvik eden önemli maddeler konulmuştur. İşte ***Azerbaycan*** bu konuda en şanslı ve bundan en çok nasibini almış Türk ülkelerinden biridir. Öyle ki, bu devirlerde Azerbaycan halkı ile yapılan siyasi barış anlaşmalarında genellikle hep şöyle denilmiştir:

"Eğer sizler İslâm dini kabul eder, namazlarınızı dosdoğru kılar ve mallarınızın zekatını verirseniz, bu takdirde bizim din kardeşimiz sayılırsınız ve biz sizleri korur gözetiriz. Kimki Allah'a Onun Peygamberi, Onun kitapları ve Ona inanan müminlerden yüz çevirirse artık bizim için onlarla karşılıklı yalın kılınç harbetmekten başka yapacak bir şeyler yoktur. Şüphesiz Allah (hiç bir zaman) hain ve alçakları sevmemiştir.

Evet yukarda da görüldüğü gibi, anlaşma metinlerinde yer alan bu ve benzeri özendirici maddeler Azerbaycan halkının gönlünde Allah'ın hidayetine giden yolu açtığı gibi, ***Müslüman Fatih*** ve idarecilerin onların, müslüman olmaları hususunda gösterdikleri sami gayret ve teşviklerinde bunda ayrı bir tesiri olmuştur. Bütün bu baş döndürücü ***hayri gelişmeler*** sonucu Azerbaycan halkı, ***İslâm dini***'ni sevmiş, onunla birleşmiş bütünleşmiş ve ***Azerbaycan*** kısa zamanda parlak bir İslâm ülkesi olmuştur.

İslâm dini'nin; yukarda da ifade edildiği gibi ***Azerbaycan***'da güçlü bir din haline gelmesi ona; kuzey Türk bölgelerinde yeni ufuklar açmış ve bu hidayet rüzgarları buradan ***Harzem Türk*** diyarına yol bulmuştur. Gerçekte ***Harzem;*** Ceyhun nehrinin bir çağlayan halinde ***Aral gölüne*** döküldüğü bereketli topraklar sanki bir ***"Nil deltası"*** gibi, bir büyük medeniyet merkezi olmasının yanı sıra, kuzey ülkelerinin sosyal, ekonomik ticari ve dini hayatında bütün Eski ve Orta-Çağlar boyunca çok önemli bir rol oynamıştır.

Harzem'in; gerek ***Hindistan*** dan gelen ***Hind Baharat yolu,*** gerekse güney ve kuzey Asyadan gelen stratejik ***İpek Yolu***'nun kuzey Türk kavimleri ve ***Orta-Avrupa*** istikametinde ve tam bir kavşak noktasında bulunması, büyük ticaret kervanlarının bir uğrak yeri olması ve buralardan Kuzey ülkelerine büyük kafileler halinde kervanlar düzenlenmesi İslâmi devirlerde ***Harzem***'in önemini bir kere daha artırmıştır. Ne var ki, İslâm hidayet güneşinin buraları aydınlatmasından sonra, Eski ve Orta-Çağların bu ticaret merkezi İslâmi devirlerde artık Türk İslâm medeniyetinin en parlak merkezlerinden biri olmuş ve bu büyük medeniyet meşalesini taşıyan yüzlerce, binlece ***Türk asıllı*** ilim adamı yetişmiştir. İşte ***İslâm dini***'nin kuzey Türk bölgelerinde etkili olması, İslâm mirasının bu günlere kadar gelmesi, müslüman varlığın hemen her devirde dimdik hayatta ve ayakta kalması her

şeyden önce ***Harzem***'in bu devirlerde çok güçlü bir Türk ve İslâm ülkesi haline gelmesi ile mümkün olmuştur.

Her ne kadar ***Harzem*** değerli İslâm komutanı **Kuteybe b. Müslim** tarafından fethedilmişse de ***İslâm dini*** bu topraklarda daha sonraki yıllarda yayılmış ve köklü bir din haline gelmiştir. Buna sebepte İslâm dini'nin; ***Aşağı Türkistan*** da tutunması, ***Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi, Türk şehirlerinde yayılması ve bundan da öte, yeni iman ateşiyle yanıp duran Türk mücahid gazileri tarafından ***Harzem***'in bir ***"Daru'l-Küfür"***, "Hayır!" bir ***"küfür cephesi"*** olarak görülmesidir. Zira ***Aşağı Türkistan*** şehirlerinde kurulan ***"Ribatlar"*** ve bu hayır müesseselerinde yetişen ve kendilerini özellikle sınır boylarındaki kafir Türkler arasında İslâm dini'nin yayılmasına adayan mücahid gaziler, ***Harzem***'e yönelmiş ve burasını bir cihad cephesi ilân etmişlerdir.

Asıl bundan sonradır ki başta ***Aşağı Türkistan*** olmak üzere ***Turan Yurdu***'nun diğer bir çok şehirlerinden ***Harzem*** diyarına bir ilim ***"İrfan göçü"*** de başlamış oluyordu. Bu göçün şerefli yolcuları, kendilerini ***Allah***'a, Onun yüce ***Peygamber***'ine ve ***İslâm dini***'ne adamış yüce kimselerdi. Bu bakımdan Harzem bu ilk devirlerden itibaren bir çok abid, zahid, İslâm alimleri, müslüman tacirler ve ***"Türkmen Dervişleri"***nin uğrak yeri olmuştur. ***Harzem*** de bu İslâm'ın kara sevdalıları tarafından çok güçlü ve bir o kadar da sağlam bir İslâmlaştırma faaliyeti başlamış ve bu böyle birkaç kuşak devam etmiştir.

Harzem'in bize göre; bu devirlerde İslâm dini'nin yayılmış olduğu diğer Türk bölgelerinden çok daha farklı bir yönü vardır. Şöyle ki; başta ***Hazarlar ve Bulgarlar*** olmak üzere diğer bir çok Türk Yurtlarına İslâmiyet önce bir din

olarak girmiş ve aradan çok uzun bir süre geçtikten sonra ancak bir ***kültür*** ve ***medeniyet*** haline gelmiştir. Ne var ki bu Harzem için hiçte böyle olmamıştır. Zira ***İslâm dini, Harzem***'e sadece bir din değil, aynı zamanda bir ***kültür*** ve ***medeniyet*** olarak girmiş ve bu topraklar en kısa zamanda Türk İslâm kültür ve medeniyetinin en parlak, en önemli merkezlerinden biri olmuştur.

Diğer taraftan ***İslâm dini***'nin kuzey bölgelerinde kazandığı en büyük başarılardan birisi de ***Türk Oğuz boylarının*** hem de milyonlara varan büyük kafileler halinde Müslüman olmalarıdır. Gerçekte ***Oğuzlar***'ın müslüman olmaları; *İslâm dini, Muhammed Ümmeti, Müslüman Türk milleti, İslâm ve insanlık tarihinin kaydettiği en büyük olaylardan biridir. İslâm dini şerefli tarihinde Türk Oğuz boylarının Müslüman olmalarından çok daha büyük çok daha parlak, çok daha şerefli hiç bir zafer kazanmamıştır.*

Bilindiği gibi, ***Türk Oğuz Boyları;*** bu devirlerde, ***Harzem Aral Gölü*** çevresi yani ***Üst Yurttaki Oğuzlar,*** Seyhun nehrinin orta yataklarındaki ***"Orta Oğuzlar"***, ayrıca İspicab'a kadar uzanan ve Çin'e sınır olan yerlerdeki ***Doğu ciheti Oğuzları*** olmak üzere bu üç ana, coğrafi bölgelerde mekan tutmuş bulunuyorlardı. Ne var ki bunlardan İslâm dini için o devirlerde en tehlikeli olan Orta Seyhun yataklarındaki ***Orta Oğuzları*** idi. ***Orta Oğuzlarının*** yerleştiği bu bölgeler, kelimenin tam anlamı ile ***"Daru'l-Küfür"*** küfrün öz yurdu olarak kabul ediliyordu. Nitekim IX. ve X. Asırlarda yaşamış olan İslâm coğrafyacılarının hemen hepsi, bu konuya aynı gözle bakmışlar ve ***Orta Seyhun Oğuzlarını*** *Dâru'İslâmla, Dâru'l-Küfr* arasında bir ***kılınç sırtı,*** eskilerin

tabiri ile bir *"Hadd-i fasıla"* oluşturduklarını kaydetmişlerdir.

Bununla beraber onlara göre ***Oğuzlar;*** *çok cesur atılgan, yiğit, mert, ata binmeyi ve kılınç kullanmayı seven kahraman insanlardı. Şimdiye kadar hiçbir güç onları kendi idareleri altına alamamıştı. Onlar hem de hiç beklenmedik zamanlarda İslâm ülkelerine akın ve yağma hareketlerinde bulundukları gibi, ayrıca* ***Harzem ve Hazar Yurtlarında*** *akınlar yapıyorlardı ki müslüman idarecilerin çoğu zaman bunları önlemeleri mümkün olmuyordu.*

Oğuzlar yukarda da ifade edildiği gibi, İslâmiyetten önce hiçbir din ve milletin siyasi hakimiyeti altına girmemişler, ***Orta-Asya*** bozkırlarında bir deli rüzgar gibi kendi başlarına buyruk, her zaman hür ve yarı göçebe bir hayat yaşamışlardır. Onlar büyük cedleri **Oğuz Han**'ın örf, adet, anane ve törelerine bağlı kalmışlar, milli ve dini varlıklarını, İslâm dini ile tanışıncaya kadar bu şekilde devam ettirmişlerdir.

Şimdi bu güzel ata binen, güzel kılınç kullanan insanlar artık *Müslüman olmuşlardı.* Zaten mert, zaten cesur ve yiğit yaratılışlı olan ***Oğuz Türkleri*** şimdi İslâm'ın gayret, şehamet, şehitlik ve gazilik gibi yüce mertebeleri, hulasa onun maddi, manevi bütün yüce değerleri ile birleştikten sonra onların karşısına artık adı, şanı ve şöhreti ne olursa olsun hiçbir güç çıkamayacaktı. İşte yüce ***Allah'***ın müminlere bir ***"kurtarıcılar ordusu"*** olarak göndermeyi vaad ettiği kavimde bu ***Oğuz Türkleri*** idi.

Artık bundan böyle Türklük dünyası ve onun cihanı kucaklayan ***"Kızıl Elma"*** ülküsünü bu ***Oğuz Türkleri*** temsil edeceklerdi. Şimdi onlar gerçek manada ***"Allah'ın askerleri"*** olmuşlardı. Yürüyen dağları andıran bu Allah'ın askerleri bundan böyle ***"Batı"***ya yönelecekler, ***Selçuklular*** adıyla *Bağdad* ve ***Osmanlılar*** adıyla *İstanbul* surları önünde görüneceklerdi.

Artık bundan böyle İslâm dünyasının ***Kaşgar*** önlerinden ***Viyana'ya*** Don-Volga boyları, Kırımdan, ***İstanbul'***dan ***Habeşistan'***a, Basra Körfezinden Atlas okyanusu sahillerine kadar bu uçsuz bucaksız ülkelerde, Muhammed ümmetinin mukadderatına işte bu iman erleri, İslâm'ın sancağını bir iklimden diğer bir iklime koşturan ***Oğuz Kahramanları*** hakim olacaklardı.

İşte yukarda da ifade edildiği TÜRK İSLÂM KÜLLİYATI'nın bu eserinde başta ***Azerbaycan*** olmak üzere ***Harzem Türk diyarı*** ve ***Türk Oğuz boylarının*** müslüman olmaları üzerinde durulmuş Oğuz Han destanının bir başka yönü yani ***Oğuzların İslâm destanı*** yazılmış ve Türk okuyucularının irfan zenginliğine sunulmuştur. Bu destanlar okunmadan Türk milletinin tanınması, onun tarihi misyonun bilinmesi mümkün değildir.

Başarı ve muvaffakiyet Allah'tandır.

Şubat 2005 — **Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI**
KONYA — **www.zekeriyakitapci.com**

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA İSLÂMİYET
İslâm Hidâyet Güneşinin Aydınlattığı İlk Turan Ülkesi

İKİNCİ BÖLÜM

HARZEM TÜRK YURTLARINDA İSLAMİYET

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA İSLÂMİYET
İslâm Hidâyet Güneşinin Aydınlattığı İlk Turan Ülkesi

"Eğer sizler İslâm dini'ni kabul eder, namazlarınızı dos doğru kılar ve mallarınızın zekatını verirseniz, bizim din kardeşimiz olursunuz. Bu takdirde biz sizleri hem korur, hem de gözetiriz. Kimki Allah'a, Onun Peygamberleri, Onun kitapları ve Ona inanan müminlerden yüz çevirirse, artık bizim için onlarla karşılıklı yalın kılınç harbetmekten başka yapacak bir şey yoktur. Şüphesiz Allah (hiçbir zaman) hain ve alçakları sevmemiştir".

et-Taberi

I.
AZERBAYCAN'IN TARİHİ GEÇMİŞİ ve TÜRKLÜK DOKUSU

Azerbaycan; *Sovyet Rusya ve komünizm çöktükten sonra, siyâsî, sosyal ve ekonomik özgürlüğüne kavuşmuş en önemli Türk devletlerinden biridir. Zaten uzun tarihi geçmişinde geniş Kafkas coğrafyasının en önemli stratejik bölgelerinden biri olmuştur.* ***İç-Asya, Kafkaslar ve Doğu Turan Yurdu*** *yani Horasan'dan gelen ve tarihin çok erken devirlerinde* ***başlayan Türk dalgaları*** *ile bu kıraç topraklar tarihi Türk varlığı ile tanışmış ve Türklük* ***Azerbaycan'ın*** *en önemli dokusu olmuştur. Daha sonra bu bereketli topraklar üzerine İslâm hidâyet güneşinin ilahi ışıkları düşmüş ve alnında "****sahabe****" yazan,* ***Peygamber erlerinin*** *gayretiyle İslâmiyet bu topraklarda bir varlık hâline gelmiş, böylece Azerbaycan hem* ***Türklüğün,*** *hem de* ***İslâm'ın*** *öz yurdu olmuştur. Turan Yurdu ülkeleri arasında ne ilginçtir ki* ***İslâm dini,*** *ilk defa* ***Azerbaycan'da*** *yayılmış ve bu topraklar ilk defa* ***"Sünnî İslâm"*** *tarafından aydınlatılmıştır.*

İslâm'ın yarınlara giden yolda büyük ümitler vaad ettiği ve belki de İslâm'ın ***Rönesans*** *devrini yaşadığı, bir büyük kültür ve medeniyet haline geldiği bu topraklar; daha sonraki asırlarda, yirminci yüzyılın aydınlık yarınlarına doğru koşarken neylersiniz ki bu defa tarihte eşi ve benzeri olmayan bir haksızlığa uğramış, hiçte hak etmediği halde bir zulüm ve ceberut devri yaşamış, kendi özünden vurulmuş kendi kimliği, dini varlığı, tarihi mirasından koparılmış, kendi tarihi misyonu ve bunun idrakinden yoksun bir mutsuz ve ümitsiz nesil yetişmiş ve netice de bir bedbahtlar ülkesi haline gelmiştir.*

*Şüphesiz bundan maksadımız **Çarlık Rusya** ve ondan sonra sömürgeci **Rus komünizminin** Azerbaycan üstüne kara bir kabus bulutları hâlinde inmesi ve ona bütünüyle indirdiği insafsız darbelerdir. Evet **Rus emperyalizmi** ve komünizm, **Azerbaycan'a** her şeyin ötesinde iki büyük darbe vurmuştur. Bunlardan birincisi tarihi **"Türklük kimliği"** ve ikincisi ise onun dini yani **"İslâmi varlığı"**dır. O bunların ikisini de hiçe saymış ve buna esas olan milli şuurunu öldürmek onun tarihi basiret ve idrakini yiyip bitirmek istemiştir **Komünizm** bu insanların sadece midesini düşünen ve bunun içinde toprağına bağlı bir toplum olmasını istemiş ve bunda şüphesiz büyük ölçüde de başarılı da olmuştur. İşte **Çarlık Rusya ve Sömürgeci Rus Komünizminin** Azerbaycan'da belki bir asırdan fazla bir süredir yapmak istediği bu kimlik tahribatı olmuştur.*

***Azerbaycan'**da olup bitenler ve komünizmin yaptığı bu külli tahribatı, bu kültür, bu din ve milli kimlik yıkımının burada uzun uzun izah ve tahlilini yapmak konuyu dağıtmak olur. Artık bunlar ve bütün bu acı ve kara günler geride kalmıştır. Zira **Komünizm** çökmüş, **Sovyet Rusyası** dağılmış ve **Azerbaycan** diğer **Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan Türk Cumhuriyetleri** gibi hür, müstakil bir devlet olmuş ve bunun sembolü olan milli Azerbaycan bayrağını bir ilahi uğultu halindeki **"İstiklal Marşı"** ile yedi kat göklere ulaşan gönderine çekmiştir. Böylece **M.E. Resulzâdenin** rüyası, hasreti de gerçekleşmiştir. Zira öyle dua ediyor ve inanıyoruz ki o bayrak bir daha inmeyecektir.*

*Şüphesiz bu bizleri çok sevindiren, ayrıca milli gururumuzu da okşayan bir durumdur. Ne var ki bu, bir çok problemleri de beraberinde getirmiştir. Bunlardan birincisi belki de en önemlisi **Azerbaycan'**da, gelecek **nesillerin kimliği** ve bu kimliğin ayak basacağı, oturtulacağı zemindir. Burada karşımıza yeni neslin **Türklüğü** ve bunu **İslâmi muhteva** ile doldurulması, benzetilmesi ve İslâm dininin AZERBAYCAN TÜRKLÜĞÜ için milli bir zırh haline getirilmesi bir yüce gaye ve yarınlara giden yolda ANADOLU TÜRKLÜĞÜ ile özdeşleştirilmesidir. Bu öyle tahmin ediyoruz ki; onların varlıklarını sürdürme ve ayakta kalmalarının en büyük dinamizmi ve yarınlara giden yolda bir motor gücü olacaktır.*

*İşte yeni **Azerbaycan'**ın durumuna bir de bu açıdan bakıldığında gelecek ve yarınlar bize ümit değil, kara bir kâbus olarak ortaya çıkmaktadır. Neylersiniz ki bu sadece **Azerbaycan'**a has bir keyfiyette değildir. Bu ümitsiz durum yukarda adı geçen diğer **Türk Cumhuriyetleri** içinde geçerlidir. Daha açık bir ifade ile değil **Azerbaycan,** diğer **Türk Cumhuriyetlerinde** bile, değil bu hususta bir şeyler yapmak isteyenler, bunun şuur ve idrakinde olanlar, bunun eksikliğini duyanlar, bunun ıztırabı ile yanıp kavrulanlar yok denecek kadar azdır. Oysa bu hususta yani yarınki nesillerin kendi özüne dönmesi gerçek milli ve dini şahsiyetine kavuşması hususunda bir şeylerin yapılmasına inananlar ve bunun bir zaruret olduğunu savunanlar ortaya çıkmadıkça ve bu kalp ve gönülleri yakan milli bir gaye ve bir devlet politikası haline gelmedikçe meselenin çözülmesi ve yine gelecek nesillerin aydınlığa giden yollarının açılması mümkün değildir.*

*İşte bu küçük ve ifade ettiği mana bakımından oldukça büyük çalışma böylesine büyük bir ümit ve gayelerin tezahürü için değil, tahakkuku için yazılmıştır. Zira millet birliğini yarınlara götürmek ve bu mukaddes ülküyü bir kor ve bir ateş parçası haline getirmek isteyenlerin karşısına Azerbaycan'da **İslâm** ilahi bir sığınak olarak çıkmakta ve onların yarınlara giden yolunu aydınlatacak en büyük bir medeniyet ve bir hidayet meşalesi olmaktadır.*

*Fakat burada karşımıza bizleri kahreden bir iki soru ortaya çıkmaktadır. O da; Azerbaycan için **İslâm** neyi ifade etmektedir? Bu büyük kültür ve medeniyet mirasının oturduğu zemin, hayır yarınki nesillerin üzerine bastığı topraklar henüz aydınlatılmış mıdır? Bunların şimdilik cevabı kocaman bir HAYIR!dır. Ne var ki bu ve benzer sorulara, her şeyden önce **Azerbaycan** aydın ve düşünürlerinin eğilmeleri ve bunlara çok ciddi cevaplar vermeleri gerekmektedir. Bu bir vatanperverlik borcudur.*

*İşte burada **"İslâm gerçeği"** bütün heybeti ile bir kere daha onların karşısına çıkmaktadır. Bundan maksadımız; **Azerbaycan'da İslâm dini, bundan da öte; İslâm dininin bu topraklarda nasıl yayıldığı ve nasıl bir büyük din, kültür ve medeniyet haline geldiği ve bu medeniyet ve kültür mirasında Azerbaycan'ın şerefli yerinin aydınlatılması yolunda ki ciddi çalışmalardır. Neylersiniz ki bu çalışmalar henüz başlamamıştır.***

*İşte bizim bu mütevazi çalışmamız ile buna ilk adım atılmış **Azerbaycan'ın** İslâm'a giden hidâyet yolu da açılmıştır. Bu ciddi çalışmamız da ilk defa **İslâmiyet'in** Azerbaycan topraklarında nasıl yayıldığı bir Türklük şuuru ve bir milli tarih görüşü açısından ele alınmış ve çok güzel neticeler elde edilmiştir. Öyle tahmin ediyoruz ki bu büyük şuurun idrak ve temsilcisi olmak isteyenler, bizim bu araştırmamızda bir çok şeyler bulacaklar ve kendilerini çok sıcak ve samimi bir duygunun kapladığını göreceklerdir.*

Azerbaycan'ın Tarihi Bir Realite:

Azerbaycan kavram itibarıyla *Azerî lehçesini* konuşan *Türklerin* yaşadığı topraklar ve bu isimle anılan bir Türk yurdunun adıdır. Mekân içindeki tarihi ve İslâmî sınırları ise; ***Ön Asya, Hazar denizi*** sâhili ve onun ***Anadoluya*** kadar yayılan batı kısımları, kuzeyde ***Kafkas Dağları*** nihâî sınır

olmak üzere bugünkü ***İran***'ın bütün kuzey kesimlerini içine alan çok geniş coğrâfî bir bölgedir. Arap ve İslâmî fetihler zamanında Azerbaycan'ın güney hududu; ***Kızılören Nehri*** olmuştur. Kuzey sınırları ise çoğu kere ***Derbent*** veya *Bâbü'l-Ebvâb*'a Türkçe; ***Demir Kapıya*** kadar uzanmaktadır[1].

Ön Asya ve "Batı"ya doğru yürüyen Türk boylarının çok önemli geçiş bölgelerinden biri olan bu geniş topraklar uzun tarihi geçmişinde; İç-Asya, Karadeniz'in kuzey kesimleri Kafkaslar, ayrıca; güneyden yani Horasan'dan gelen atlı, yarı göçebe Türk kavimlerinin her zaman bir uğrak yeri olmuştur. Öyle ya, rüzgar gibi uçan boz yeleli *Cennet atları* üzerinde uzun saçlı, kurt bakışlı, tunç yüzlü, yaylı mızraklı, muharip Türk akıncıları buralara gelmişler ve bu geniş Azerbaycan topraklarını uzun asırlar bir ***"vatan coğrafyası"*** yapmanın mücâdelesini vermişlerdir.

Milâttan önce ve sonra bu Türk kavimleri karşımıza ***Sakalar, Uzlar, Ak-Hunlar, Hazarlar, Sabirler, Bulgarlar ve Kıpçaklar*** olarak çıktıkları gibi[2] İslâmî devirlerde ise bu yalın kılınç tuz yüzlü yiğit kahramanlar karşımıza ***Oğuzlar, Türkmenler, Selçuklular*** ve daha sonra ***Osmanlılar*** olarak çıkmışlar, bir büyük din ve medeniyet yani İslâm dini, İslâm kültür ve medeniyetinin temsilcileri olmuşlardır. ***Derbend,*** kapısından yüzyıllar boyunca ***Azerbaycan*** topraklarına o kadar çok Türk ve Türk akıncıları geçmiştir ki bu kapının adı daha sonraları ***"Türk Kapısı"*** olarak anılmış ve bu böyle, uzun asırlar devam etmiştir. Ne ilginçtir ki; bu hummalı göç-

---

[1] Geniş bilgi için bkz. Buniyatov, Z.M., ***Azerbaycan,*** DİA, IV, s. 319, Togan, Z.V., ***Azerbaycan,*** İA, II, s. 91, Ayrıca, TA., ***Azerbaycan,*** IV, s. 415.

[2] Bünyatov, Z.M., ***Azerbaycan VII-IX. Asırlarda,*** Baku, 1989, s. 170, 171, Krş. Bilgili, A.S., ***Azerbaycan Türkmenleri Tarihi,*** TÜRKLER, VII, s. 22.

ler ve daha sonraları İslâm hidayet güneşinin ilk ışıklarının bu toprakları aydınlatmasından sonra, Anadolu İslâm destanında örneğini gördüğümüz gibi buralarda dağı-taşı, toprağı-denizi, ovası ve yaylası ile, *Azerbaycan Türklüğü* için mübarek bir vatan *İslâm Dini* için mukaddes bir yurt olmuştur.

Azerbaycan'ın Tarihi Geçmişi ve Türklük Dokusu:

Türk kavimlerinin tarih devrelerine girmelerinden sonra, ***Ön-Asya*** ve ***Azerbaycan'a*** gelmeleri ve buraları kendileri için mekan tutmaları ***Saka Türkleri*** ile başlamıştır[3]. ***Sakalar*** M.Ö. VII. Asırda buralara gelmişler ve uzun bir süre buralarda **Z.V. Togan**'ın tabiri ile *"hâkim zümreyi teşkil"* etmişlerdir[4]. Yine M.Ö. 149 ve 127'li yıllarda Ön-Asya'ya çok önemli bir Türk göçü daha olmuştur. ***Bulgarlar ve Vanadlar*** adını taşıyan bu Türk kavimleri Etil havzasından kalkmışlar ve Derbent'ten geçerek Azerbaycan'ın iç kısımlarına dalmışlardır[5].

Erken devirlerde Azerbaycan'a gelen ilk Türk kavimlerinden bir diğeri de, kaynaklardan öğrendiğimize göre *"Udh"* veya *"Udhinler"*dir. **Strabon**'un *"Utiler"* olarak zikrettiği bu Türk kavimleri ***Azerbaycan***'a çok büyük bir ihtimalle ***Sakalarla*** beraber gelmişler ve varlıklarını bu topraklarda uzun asırlar, bir diğer ifâde ile İslâm ve Araplar zamanına kadar devam ettirmişlerdir. Bunların başkanlarının, Türkçe bir ***Han*** ünvanı olan ***"Tarhan"*** lakabını taşıması[6] onların Türklüklerinin başka bir delili olmalıdır.

Türk dalgalarının Azerbaycan sahillerine vurmaları daha sonraki asırlarda da devam etmiştir. Bundan maksadımız Doğu ve Orta-Avrupada uzun asırlardır at koşturan akıncı ***Hunlar***'ın bu çok büyük kafileler halinde, hem de büyük Türk cihangiri **Attila**'nın parlak kılıncını sıyırdığı sıralarda, Kafkaslardan bir fırtına gibi eserek ***Azerbaycan*** topraklarına dalmaları, toz koparan atları ile buralara hâkim olmaları ve bir çok yerleşim birimleri kurmalarıdır (445).

Bu yerleşim birimlerinden mesela; Arapça kaynaklarda ismi ***Belesagan*** şeklinde yazılmış olan güneydeki ***Mugan*** şehri işte bu ***Ak-Hunlar*** denilen akıncı Hun Türkleri tarafından kurulmuştur[7]. **Togan** bunların Azerbaycan tarihine ilk defa Türk ismiyle geçen bir kavim olduğunu zikretmiştir[8].

İlerleyen asırlarda Azerbaycan'a Türk akınları devam etmiştir. Bu cümleden olmak üzere miladi V. Asrın yarısında yine Kuzey Kafkasya'dan ***Ağaçeri Türkleri***'nin Azerbaycan topraklarına girdikleri görülmektedir. Bunun gibi yine aynı asırlarda ***Hazar***'ların yakın akrabaları olan ***Sarıgur*** (yani Sarı Uygur) lar da kuzey Kafkasya'dan ***Azerbaycan***'a inmişler ve ***Sâsânilere*** karşı çok çetin mücadeleler yapmışlardır[9].

---

[3] Sakalar'ın Türklüğü için bkz. Çay, A.M., ***İskitler***, TÜRKLER I, s. 581, Günaltay, ***Türk Tarih Tezi Hakkında İntibaların Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi,*** Belleten, II, 1938, s. 349, El'abeşi, Molla Mehmet, ***Tarih-i Türk Kavmi Türkî,*** Ufo, 1909, s. 54, Arsal, S.M., ***Orta-Asya,*** Ankara, 1933, s. 8. Öztuna, Y., ***Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya Afrika Devletleri,*** Ankara, 1990, s. 39, İnan, A., ***Makaleler ve İncelemeler,*** I. Ankara, 1987, Seyidof, M., ***Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken,*** Bakü, 1989, s. 86, Pyankov, Igor, ***Sakalar,*** TÜRKLER, I, s. 611-618.

[4] Togan, Z.V., ***Umumî Türk Tarihine Giriş,*** İstanbul, 1981, s. 166.

[5] Togan, Z.V., a.g.e., s. 169.

[6] et-Taberî, (Leyden), III, s. 1179, İbnü'l-Fakih, ***K. el-Büldan,*** nşr. De Goeje, Leydan, 1985, s. 293, Krş. Togan, Z.V., a.g.e., s. 169.

[7] Marquart, ***Eranşahr***, s. 96.

[8] Togan, Z.V., İA., II, s. 97.

[9] Togan, Z.V., İA, II, s. 98.

Sabir Türkleri Azerbaycan Topraklarında:

Fakat Azerbaycan Türklük dokusunun gelişmesinde en etkili olan kavimlerin başında ***Sabirler*** gelmektedir. ***Hazar***'ların önemli bir kolu olan Sabirler veya Saberler, miladi 503 lü yıllarda önceleri Kafkasların güneyine inmişler ve daha sonra ***Derbent,*** bir diğer ifâde ile ***Bâbû'l-Ebvâb***'tan geçerek çok büyük bir varlık halinde ***Azerbaycan*** topraklarına inmişlerdir.

Sabirler çok geçmeden ***Sâsâniler***'in karşısına dikilmişler ve onlara karşı çok çetin bir hâkimiyet mücadelesi vermişlerdir. Özellikle değerli Sabir Han'ı **Ambazuk,** bir çok kereler Sâsâni kralı **Kubad** (488-531) la çarpışmış ve en sonunda ona, hâkimiyetini kabul ettirmiştir[10].

Sabirler diğer taraftan bütün ***Ermeniye***'yi ele geçirmişler (515) ve bundan da öte hâkimiyet sınırlarını ***Anadolu***'ya kadar genişletmişlerdir. Sabirlerin nüfusunun o devirlerde 100.000 çadır halkı olduğu tahmin edilmektedirki bu oldukça önemli ve büyük bir rakam olmalıdır. Bütün bu sosyal ve siyâsi gelişmeler sonucu Azerbaycan'ın en önemli yerleşim bölgeleri olan ***Aran, Gürcistan, Vaspurkan ve Şişecan,*** Sâsâni kralı **Kubâd** devrinde ***Hazarlar*** ve onların yakın akrabaları olan Sabirler gibi Türk kavimlerinin elinde kalmış ve meşhur ***Kabala*** şehri onların idâre merkezi olmuştur[11]. Ayrıca bu topraklardaki Türk varlığı bu devirlerde öylesine güçlenmiştir ki, bu bakımdan ***Azerbaycan*** ve çevresindeki bütün yerlere *"Hazarlar ülkesi"* denilmiştir[12]. Zira bu devirlerde güney

---

[10] Togan, Z., ***Giriş***, s. 170.

[11] el-Belâzurî, s. 194, İbnü'l-F akîh, s. 122, İbn Hurdadbeh, ***el-Mesâlik ve'l-Memâlik,*** nşr. De Goeje, Leyden, 1967, s. 122.

[12] et-Taberî, (Leyden), I, s. 884, Krş. Togan, Z.V., ***Giriş***, s. 172.

Kafkasya ve Azerbaycan'da sahnede daha ziyade ***Hazar Türkleri*** görülüyordu. Bunlar ***Kabala, Burcalı, Kazak, Aşağı, Aras*** kıyıları ve ***Mugan*** gibi büyük şehir ve kasabalarda çok daha yoğun bir şekilde bulunuyorlardı.

Nişirvan ve Yeni Gelişmeler:

Fakat Azerbaycan'daki bu Türk hakimiyeti komşu ülke ve bu topraklarda büyük bir nüfuzu olan ***Sâsâni*** idaresini gerçekten de rahatsız etmiştir. Değerli Sâsâni hükümdarı **Kubad b. Nuşirvan** (531-579) bütün ***Azerbaycan*** ve ***Güney Kafkasya***'yı Türk hâkimiyetinden arındırmak istemiş, Azerbaycan'daki hâkimiyet sınırlarını Derbend'e kadar genişletmiş, Türk akınlarını durdurmak için buralarda yeni yeni ciddi teşebbüslerde bulunmuştur. O; bu cümleden olmak üzere ***Hazar Türk Hakanına*** dostluk elini uzatmış, onunla sihriyet bağları kurmuş, onun bu dostluğundan yararlanarak ***Babü'l-Ebvabı veya Demin Kapıyı,*** yeniden tahkim etmiştir. El-Belâzurî'den öğrendiğimize göre O:

"Derbend surlarını yeniden yaptırdı. Surun deniz tarafındaki kısmı büyük taşlar ve kurşunla üç yüz zira, (iki metreden geniş) ***olarak yapıldı. Bu surları dağların tepelerine kadar uzattı. Gemilerle taşlar getirilmesini ve denize dökülmesini emretti. Denizin dolması tamamlanınca, denize üç mil uzunlukta surları yapmaya devam etti. Surların yapılması tamamlandıktan sonra ülkesine giriş için demir kapılar koydurdu, her kapıya orayı beklemek üzere yüz muhafız bıraktı. Daha önceleri burasını korumak için 50.000 askere ihtiyaç duyuyordu. Ayrıca kapıların önüne taş atan mıncınıklar koydu"*** [13].

---

[13] el-Belâzurî, ***Fütühu'l-Büldan,*** tah. Rıdvan, M. Rıdvan, Beyrut, 1983, 199, s. 209.

Bu arada hemen şunu ilave edelim ki bu sıralarda ***Bâbü'l-Ebvâb*** bir Türk şehri idi. Burada Hazar Türklerinden bin âile vardı[14]. Her bir hanede 5-10 kişi olduğu kabul edilirse *"Demir Kapı"* daki Hazarların sayısının olduğu anlaşılır. Bu ise ***Bâbü'l-Ebvab'***ın bir Hazar Türk şehri olduğunu ortaya koymaktadır. Mâmâfih bütün bunlar, İslâmi fetihlerin başladığı sıralarda ***Azerbaycan'daki Türk varlığının*** bir aysberg gibi denizin üstündeki görünen kısmıdır. Görünmeyen ve Hazar Denizinin altındaki kısmının çok daha muhteşem olması gerekmektedir.

Emeviler devrinde **Mesleme b. Abdü'l-Melik**'in karşısına işte bu ***Hazar Türk aileleri*** çıkmış ve şehri ona karşı korumaya çalışmışlardır. Ne var ki **Nuşirevân,** Hazarlarda yaptığı savaşlarda onları yenilgiye uğratmış ve Hazar ülkesinden yaklaşık 10.000 kişiyi tehcir etmiş ve onları Azerbaycan'ın ***Kabala*** şehrine yerleştirmiştir[15]. Nuşirevan ayrıca Azerbaycan Türkleri aleyhine çok ciddi tedbirler almış ve çok ciddi tasarruflarda bulunmuştur. Değerli Sâsâni Hükümdarı bu cümleden olmak üzere, bir çok İran'lıyı bu bölgeye yerleştirdiği gibi, Azerbaycan'daki bir çok Türk kabilelerinin de yerlerini değiştirmiş ve onları başka başka yerlere nakletmiştir.

Bunlardan mesela; ***Bazır*** (Yazır) ve ***Su'l-Türklerini,*** *Şahram Firuz*'a yerleştirdiği gibi, yine onun zamanında ***Bulgar ve Belencer Türkleri*** de Azerbaycan'a yerleştirilmiştir[16]. Bundan sonrakiler; ***Gök-Türkler,*** yani **İstemi Kağan**'ın ordu-

[14] el-Belâzurî, s. 209 "وكان في قلعتها ألف أهل بيت من الخزر."
[15] Bunyadov, Z., a.g.e., s. 42, 43, Ayrıca krş. Yücel, M.U., ***Hazar Hakanlığı,*** TÜRKLER, II, s. 446.
[16] et-Taberi, (Leyden), I, s. 595.

suna mensup kimselerdi. Sâsânilerle olan harplerde mağlup olmuşlardı. Geride kalan 10.000 aile Azerbaycan'a yerleştirilmiştir[17]. Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde, İslâmiyet'ten çok daha önceki devirlerde gelip yerleşen söz konusu Türk kavimlerinden kalma, bir çok coğrafî isimler bulunmaktadır.

Azerbaycan Türklük Dokusu ve Araplar:

Müslüman Fâtihler, **Hz. Ömer** devrinde (634-644) ***Azerbaycan'***a ayak bastıkları ve iç kısımlarına doğru ilerledikleri sırada çeşitli şehir ve kasabalarda, daha önceki devirlerde buralara gelip yerleşmiş bir çok ***Kıpçak Türkleri*** ile karşılaşmışlardır. Bu Kıpçak Türkleri daha ziyade ***el-Cihâl*** denilen *Dağlık Bölge*[18] ve ***Mukan'***a yerleşmiş bulunuyorlardı.

Nitekim **Bükeyr b. Abdullah,** ***Mukan'***ı ele geçirdikten sonra gerek ***Mukan*** ve gerekse ***Dağlık Bölge*** de yaşayan ***Kıpçak Türkleri*** için geçerli ve adam başı *"bir dinar"* olmak şartıyla bir anlaşma yapmıştır. Kıpçak Türklerinin isimlerinin asıl anlaşma metninde zikredilmesi onların bu bölgelerde çok yoğun bir şekilde yerleşmiş olduklarını göstermektedir. **et-Taberi**'den öğrendiğimize göre bu sulh anlaşması şöyle başlamaktadır:

"هذا ما أعطى بكير بن عبد الله أهل مقان من جبال القبج الأمان."

"Bu Mukan ve Dağlık Bölge ***de yaşayan*** *Kıpçaklar* ***için onların malları, canları, kavimleri ve dinleri için adam başı***

[17] Togan, Z.V., İA, II, s. 99.
[18] et-Taberi, ***Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,*** tah. M. Ebu'l-Fazl, İbrahim, Beyrut, 1976, IV, s. 158.

bir dinar cizye ödemek şartıyla verilmiş bir "eman" güvencedir" [19].

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalarda,Azerbaycan'ın ***"Türklük dokusu"*** üzerinde durulmuş ve ***Türkleşme*** sürecine esas olmak üzerine bu sosyal gelişmelerin yeni bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Bundan maksadımız İslâmîyetten önce ***Azerbaycan ve İran*** ilişkilerini bütünüyle ortaya koymakta değildir. Ne var ki, bütün bu izahlar Azerbaycan da, Müslüman Araplarının bu bölgeye ayak basmalarından çok daha önce Türkler'in büyük bir varlık haline geldiği, ***Kafkasya ve Azerbaycan***'ın vaktiyle hem de defalarca bu Türk boyları tarafından idâre edilmiş bir ülke olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bakımdan ***Müslüman Araplar*** bu bölgeye ayak bastıktan sonra Azerbaycan'daki bu ***"Türk varlığının"*** ne kadar etkin bir güç olduğunu kavramakta asla gecikmemişlerdir. Hele hele ***Emeviler***'in iktidara gelmeleri ve **Hz. Muaviye**'nin ***Azerbaycan ve Kafkas*** seferlerini yeniden başlatmasından sonra bu *"Türklük realitesi"* bir kere daha **Hz. Muâviyenin** karşısına dikilmiş ve onu, bir kısım arayışlara yöneltmiştir. Nitekim **Veheb b. Münebbih** tarafından nakl edilen bir rivâyette bu gerçek bütün açıklığı ile ortaya çıkmaktadır. Ondan öğrendiğimize göre; **Hz. Muaviye, Ubeyd b. Sâriye;** ***"Azerbaycan nedir?"*** diye bir soru sorduğunda o aynen şöyle demiştir: ***"Burası eskiden Türklere ait bir memleket idi"*** [20].

---

[19] et-Taberi, IV, s. 154, 156, İbnü'l-Esir, ***el-Kamil fi't-Tarih,*** Beyrut, 1965, III, s. 28.

[20] İbn Hişam, ***Kitabû't-Ticân,*** Haydarabad, (Baskısı), s. 402, 403, Krş. Togan, Z., ***Giriş,*** s. 174, Ağasıoğlu, F. ***Azer Halkı,*** Bakü, 3000, s. 10.

Hz. Muâviye'nin bu ***Türklük realitesi*** ile karşılaşması ve bundan âdeta şoke olması bu kitabın asıl konuları arasındadır. Onun, buna karşı gösterdiği tepki ve yazdığı emirnâmeler üzerinde bundan sonraki sayfalarda bir kere daha durulacak ve konunun İslâmî yönü ele alınacaktır. Ne var ki ***Müslüman Araplar,*** bu bölgeye geldiklerinde sadece ***"Türklük realitesi"*** ile değil ve çok canlı bir sosyal yaşayış ve ***"ticari hayatla"*** karşılaşmışlar ve bu ticari hayatta yön veren bir çok şehirler bumuşlardır.

Bu şehirlerin başında ***Erdebil*** gelmektedir. Erdebil aynı zamanda Azerbaycan'ın idârî merkezi idi ve burada Sâsânilerin bir ***Merzebani*** bulunuyordu. Müslüman Araplar buna karşı ***Merağa***'yı idari merkez olarak seçmişlerdir. Diğer önemli şehirler arasında ***Merağa, Hunae, Miyanie, Versân, Siser*** (şimdiki Sana) ***Berze,*** (Urmiye gölünün kuzeyinde), ***Tebriz, Mukan, Berzed ve Bakü,*** gelmektedir.

Dinlerarası Mücadele de Azerbaycan Zerdüştlük:

Gerçekte ***Azerbaycan; etnik*** bakımından kozmopolit bir ülke olduğu gibi, ***dini*** bakımdan da hiçbir zaman birlik bütünlük arzeden bir ülke olmamıştır. İslâmî fetihlerden önce nasılki bu topraklar; din, dil, etnik köken bakımından farklı bir çok kavimlerin bir uğrak yeri olmuşsa, dini bakımından da bu böyle olmuş, *"amel"* ve *"itikadî inanç"* bakımından bütün özelliğini kaybetmiş ve bir ***"tortu"*** niteliğinde *"inanç bilgilerine"* sahip bir çok dinin gelip konakladığı bir ülke olmuştur.

Gerçekte ***Azerbaycan*** toprakları, İslâmiyet'ten önce birinci derecede dini bakımdan ***İran***'ın tesiri altında kalmıştır. ***İran*** da, kendi tarihinin en eski çağlarından itibaren ne hikmettir bilinmez bir çok din ve sapık fikirler ortaya çıkmış ve

bunlar dini hayatın asıl dinamiklerini oluşturmuştur. Bugünkü komünizmin bir manada babası olan *Mazdekizm* bu topraklarda ortaya çıktığı gibi, daha sonra *Manihaizm* de bu topraklarda ortaya çıkmış *Çin Seddi*'ne kadar yayılan bu topraklarda çok geniş taraftarlar bulmuştur.

Dini gelişmeler bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Zira *Mazdekizm, Mahihaizm* gibi daha bir nice batıl dinler, aşırı ve yıkıcı fikirlerin her zaman ocağı olan bu hareketli İran topraklarında bu defa *Zerdüştlük* ortaya çıkmış (Milâdi asır) ve kendine bağlı olanlara tanıdığı bir kısım imtiyazlar neticesinde kısa zamanda çok güçlü bir *din* olmuştur. Ne var ki İslâmın ayak sesleri *Azerbaycan* da duyulmamaya başladığı devirlerde *Mazdekizm* çoktan tükendiği gibi *Manihaizm*den de pek fazla bir iz kalmamıştır. Bu bakımdan *Azerbaycan* da İslâmiyetin karşısına İran'da olduğu gibi bütün gücüyle *Zerdüştlük* çıkmış ve İslâm Dini asıl mücadeleyi Azerbaycan'da *Zerdüştlükle* yapmıştır.

Zira *Zerdüştlük* bir taraftan *Çin Seddi*'ne kadar uzanan İç-Asya ve geniş Türklük dünyasında yayıldığı gibi, çoğu zaman ***Sâsânîlerin*** siyâsi nüfuz bölgesi altında kalan *Azerbaycan*'a sıçramış ve pek tabii olarak bu geniş topraklarda varlığı hissedilen en köklü ve güçlü dinlerden biri olmuştur. Nitekim Müslüman Fatihlerin, *Azerbaycan* fethi sırasında yerli halk ve büyük şehirlerde yaptıkları barış anlaşmalarında her defasında, diğer dinlerin yanı sıra *"Zerdüştlük"* İslâmî adıyla *"Mecûsîlik"*'in çıkması bizim için bu gerçeği doğrulamaktadır.

Zerdüştlüğün bölgede en güçlü olduğu şehirlerden birisi de *Erdebil* idi. İslâm Dini, Erdebil önlerine geldiğinde buranın *Mezabanı* (Vali) Müslüman Fatih **Huzefenin** karşısına çıkmış ve onunla burada ***hiçbir kimsenin öldürülmemesi, esir edilmemesi ve özellikle Ateş Evleri, Mevûsi mabedlerinin yıkılmaması şartıyla bir anlaşma yapmıştır***[21] Buna benzer bir anlaşmada ***Debil şehri*** için yapılmıştır[22].

Zerdüştlüğün bu özelliği dolaysıyla Müslüman Fatihler, özellikle **Hz. Ömer,** çok büyük bir basiret örneği gösterlmiş ve *"Mecûsîleri"* de *"Ehl-i Kitap"*'tan saymıştır. Böylece **İslâm Halifesi,** Mecûsîlerin İslâm'a giden yolunu açtığı gibi, onun yerli hak üzerindeki nüfuzunu da bir hayli kırmıştır[23].

Dinler Arası Mücadele de Azerbaycan: Hıristiyanlık:

Zerdüştlükten sonra Azerbaycan da kendini gösteren ilâhi dinlerin başında ***Hıristiyanlık*** gelmektedir. Zira; coğrafî bakımdan ***Doğu Roma,*** Bizans gibi büyük bir *Hıristiyan İmparatorluğu"*nun sınır komşusu olması, Hıristiyan misyonerler için her zaman büykü bir avantaj sağlamış böylece bir çok büyük şehir ve kasabalarda ***"Hıristiyan cemaatler"*** oluşmuştur. ***Debil***[24] ***Şabran***[25] ***Şeki***[26] gibi daha bir çok şehirlerde ***aktif kiliseler*** bulunuyordu. Debilde Müslümanlar bu kilisenin yanına çok daha büyük bir cami yapmışlardı. El-Istaharî Debil halkının çoğunun ***Hıristiyan*** olduğunu yazmaktadır[27]. Debilde Hıristiyanlık ***"Patriklik"*** seviyesinde temsil ediliyordu.

---

[21] el-Belâzuri, s. 321. "على أن يقتل فيهم أحد ولا يسبيه ولا يهدم بيت نار."
[22] el-Belâzuri, s. 203, Kr. et-Taberi, IV, s. 162.
[23] Kitapçı, Z., ***İslâm Hidayet Güneşi Doğu Turan Yurdunda,*** Konya, 2004, s. 113.
[24] el-Makdisi, ***Ahsenü't-Tekâsim,*** th. Mahzum, Beyrut, 1987, s. 289.
[25] el-Makdisi, s. 289.
[26] el-Makdisi, s. 289.
[27] el-Istahari, ***Mesalik el-Memalik,*** nşr. M.J. De Goje, Leyden, 1927, s. 181.

Nitekim **Habib b. Mesleme Debil**'e geldiğinde onun karşısına Debil'deki bu civarın patriği çıkmış ve ondan barış istemiştir. Barış metni şöyle başlıyordu: ***"Bu kitap Debil halkına,*** *Hıristiyanlara, Mecûsîler ve Yahûdiler'e* ***verilmiş "eman güvencedir***[28]. Bu aynı zamanda bölgenin dini mozayiğini göstermesi bakımından çok önemli bir belgedir. Fakat ***Kalikalada*** bu böyle olmamış ve Müslüman Fatih'in karşısına *Patrik* **Ermanyakos** çıkmış ve çok kanlı harbler olmuştur[29].

İslâmî fetihler sırasında Hıristiyanlığın asıl dini merkezinin ***Tiflis*** şehri olduğu görülmektedir[30]. Bunlar Tifliste ***"Patriklik"*** seviyesine ulaşmış bulunuyorlardı. Ayrıca Hıristiyanlar ***Aranda*** da bir Patriklik kurmuşlar çok yoğun bir misyonerlik faaliyetine girişmişler ve böylece buralarda çok güçlü ve gerektiğinde Müslümanlara kafa tutabilecek bir seviyeye gelmişlerdir. Nitekim **Muhammed b. Mesleme *Tiflis*** önlerine geldiğinde buranın ***Patriği*** çok büyük bir anlayış göstermiş, daha fazla Hıristiyan kanı dökülmemesi için bir elçilik heyeti göndererek ondan barış istemiş ve bunda başarılı da olmuştur[31]. Ne var ki ***Hıristiyanlık*** bütün bu avantajlarına rağmen marjinal bir din olarak kalmış ve İslâm fetihlerin başlamasıyla değil ***Azerbaycan,*** belki bütün ***Kafkaslar*** da tesirin kaybetmiştir.

Yahûdilik ve Şamanizm:

Tıpkı bunlar gibi, bu bölgeye ***Yahûdîlerle*** birlikte ***"Mûsevîlik" ve Türklerle*** birlikte geleneksel ***Gök Tanrı*** dini

[28] el-Belâzuri, s. 203.
[29] el-Belâzuri, s. 200.
[30] et-Taberi, IV, s. 162, Krş. el-Belâzuri, s. 204.
[31] et-Taberi, IV, s. 162, el-Belazuri, s. 204, el-Hamevi, II, 35.

veya ***"Şamanizm"*** girmiştir. ***Mûsevîlik;*** Yahûdîlere has millî bir din olduğu için, Yahûdiler, hiç bir zaman aşırı bir dini aktivite içinde olmamışlardır. Onlar sâdece kendi milli varlıklarını sürdürme mücâdelesi vermişler ve siyâsi ve dini manada bir iddia sahibi olmamışlardır.

Şamanizm veya ***Gök Tanrı*** dinine gelince; bu Türkler için bir yaşayış tarzı olduğu için, Türklerin dışında bölge halkını hiçbir zaman ilgilendirmemiştir. Zaten ***Gök Tanrı*** dini, hiçbir zaman bir misyonerlik ve propaganda dini olmadığı gibi, bunun için diğer kavimler arasında tebliğ ve irşad faaliyetleri yürütenlerde çıkmamıştır. Bu itibarla, Azerbaycan'da dinler arası mücadele; ***Zerdüştlük, Hıristiyanlık ve İslâm*** arasında olmuştur. Ne var ki ***İslâm Dini*** daha aradan yarım asır bile geçmeden kendi *"ilahi cezbesi"* ile ***Zerdüştlüğü*** bütün Azerbaycan topraklarından silip süpürdüğü gibi, ***Hıristiyanlığı*** da son derece etkisiz ve güçsüz bir hale getirecektir.

Buraya kadar olan açıklamalarımızda; Azerbaycan üzerinde durulmuş, onun tarihi geçmişi Türklük dokusu ele alınmış, *"Azeri lehçesi"*nin konuşulduğu bu ülkenin en erken devirlerden itibaren Türklüğe giden yolu açılmış ayrıca *"dini topoğrafyası"* hakkında çok özlü bir değerlendirme yapılmıştır.

Diğer taraftan ***Azerbaycan***'da Müslüman Arap Fatihleri tarafından başlatılan, ***"İslâm'a Çağrı"*** hareketinin daha iyi bir şekilde anlaşılması için bölgede cereyan eden siyâsî olaylar ve bu olayların arkasındaki gerçeklerin çok sağlam bir şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Zira siyâsî hakimiyetin, dini hâkimiyet, yani, ***İslâm Dini***'nin gönüllere taht kurması ve iman hakimiyetine giden yolun açılması,

olayından ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Zira İslâm İmparatorluğunun siyâsî manada çok geniş ülkelere yayıldığı devirlerde bile (***Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlılar***) dini hakimiyet, iman hakimiyeti ve ***İslâm'a çağrı yolunun*** açılması ancak siyâsî hakimiyetin zorlamasıyla mümkün olmuştur.

Bu şüphesiz ***Azerbaycan'da*** da böyle olmuştur. Müslüman Arap Fatihleri Azerbaycan'da da dini hakimiyetten önce siyâsî hakimiyeti kurmak istemişler ve bu gâyelerinin tahakkuku için İslâm Dini'ni sarsılmaz bir destek olarak görmüşlerdir. ***İslâm dini;*** Azerbaycan kapılarını önce siyâsî olarak çalmıştır. Bu bakımdan Azerbaycan'da yaklaşık yarım asır devam eden bu siyâsî hâkimiyet mücadelesinin hiç olmazsa ana hatları ile ortaya konulması aynı zamanda İslâm çağrı hareketinin de hangi şartlar altında ve nasıl gerçekleştiğinin de çok iyi bir şekilde anlaşılmasına yardım edecektir. İşte bundan sonraki sayfalarda konunun bu yönü yani, *Azerbaycan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi* üzerinde durulacak ve konumuza esas olan olayların bir tarih kronolojisi içinde yorumu yapılacaktır.

II.
AZERBAYCAN'IN MÜSLÜMAN ARAPLAR TARAFINDAN KISACA FETHİ

Hz. Ömer'in Yeni Hedefleri:

Müslüman Araplar **Hz. Ömer** (634-644) devrinde girişilen büyük askeri fetihler ve kazandıkları parlak zaferler sâyesinde o çağların en güçlü iki devletinden biri olan ***Sâsâni Devletini*** tarih sahnesinden tamamen silmişler, bir diğer devlet yani *Doğu Roma;* ***Bizans İmparatorluğunu*** ise, Anadolu'nun iç kısımlarına kadar çekilmeye mecbur etmişlerdir. Artık ***Arabistan Yarımadasının*** etrafını asırlardır çepe çevre kuşatan *tahakküm çemberi* tarihte ilk defa kırıldığı gibi, Arapların dış dünya ile temaslarını önemli ölçüde etkileyen siyâsî, dini ve ekonomik ablukada ortadan kalkmıştı. Böylece ***Müslüman Arap'lara,*** yeni yeni ufuklar ve coğrafi iklimlere açılmalarını sağlayan "fetihler" ve İslâm tarihinde yeni bir altın devirde başlamış oluyordu.

İşte bugün *Azerî lehçesini* konuşan Türklerin yaşadığı geniş bir ülke olan ***Azerbaycan***'da Müslüman Arapların bu ilk hamlede, yani **Hz. Ömer** devrinde fethettiği bereketli topraklar arasında idi. Gerçekte **Hz. Ömer** devrinde başlatılan fetih hareketlerinin üç ana istikamette geliştiği görülmektedir. Bunlardan *birincisi* ***Irak cephesi*** Sâsânilere, *ikincisi:* ***Şam Filistin ve Mısır cephesi*** Bizans İmparatorluğuna karşı, *Üçüncüsü* ise ***Azerbaycan Ermeniye ve Hazarları*** da içine alan geniş "***Kafkas Cephesi***" idi.

Öteki bölgelerde olduğu gibi, **Hz. Ömer**'in sevk etmiş olduğu İslâm orduları bu cephelerde oldukça önemli başarılar elde etmişler, özellikle üç büyük savaş; ***Kadisiye*** 636,

Celûla 637 ve *Nihavent,* 642 sonucu asırlık Sâsâni İmparatorluğu tarih sahnesinden ebediyen çekip gitmek zorunda kalmıştır[32].

Hz. Ömer böyle, hareket etmekle, zaten **Hz. Peygamber**'in sağlığında *"İran Kısrasının"* mutlak yıkılması yolunda gösterdiği ve bunda ömrü boyunca ısrar ettiği büyük siyasi hedeflerden birini de gerçekleştirmiş oluyordu. Bu arada hemen şunu ilâve edelim ki, **Hz. Peygamber**'in Müslümanlara gösterdiği ikinci büyük hedef ise *Doğu-Roma* (Bizans) İmparatorluğunun yıkılması idi. Onun gösterdiği bu ikinci siyasi hedef ise **Fatih Sultan Mehmed Han** tarafından gerçekleştirilmiştir. Zira; *İstanbul'u ele geçiren Türkler; hem asırlardır ayakta duran Bizans devletine son vermişler, hem de Hz. Peygamber'in aziz ruhunu Şâd etmişlerdir*[33].

Hz. Ömer'i Meşgul Eden Ülke Azerbaycan:

Gerçekte İslâm ordusunun Azerbaycan'a sevki pekte kolay olmamıştır. **Hz. Ömer** bu hususta bir karar vermek için büyük bir bocalama devri geçirmiş, çevresindeki büyük sahabelerle istişarelerde bulunmuş o sıralarda Medine de bulunan ***Demir Kapı*** (Derbend) ***Derebeyi Hürmüzan'ın*** fikrini sormuş, ondan sonra güçlükle ancak bir karar verebilmiştir. Onun bu kararına esas olan ve **Hürmüzanla** arasında geçen meşhur konuşmayı **et-Taberi** bize şöyle anlatmaktadır:

"**Ömer** *Azerbaycan'ın fethi konusunda onunla istişarelerde bulundu ve ona bu ise;*

[32] Kitapçı, Z., ***Yeni İslâm Tarihi ve Türkler,*** Konya, 2001, I, s. 274 vd.
[33] Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler, III. Kitap,*** Konya, 2004, s. 23 vd.

"-Faristen mi başlayayım? Yoksa Azerbaycan, yoksa Isfahandan mı?" *diye sordu.* **Hürmüzan** ona şöyle dedi:

"-Faris ve Azerbaycan bir kuşun iki kanatları Isfahan ise başıdır. Sen en iyisi Isfahandan başla! Zira başı kesilen bir kuşun uçması mümkün değildir"[34].

Hz. Ömer, bundan sonra doğruca ***Mescid-i Rasule*** gelmiş ve o sıralarda henüz namaz kılmakta olan büyük sahabe **Numan b. Mukrin**'in yanına oturmuş ve namazını bitirdikten sonra onu ***"Âmil"*** tayin edeceğini söylemiştir. Büyük sahabe ona Hz. Peygamber'den aldığı yüce ruh ve kendine yakışan iman asâleti ile cevap vermiş ve;

"Beni vergi tahsildarı olarak göndereceksen **"Hayırlı",** ***gaza ve cihad için göndereceksen*** **"Evet!"** ***demiştir.*** *Koca Halife ona hiç tereddüt etmeden:*

"Gaza ve cihad için gidiyorsun!" *demiş, Isfahanın fethi için görevlendirdiğini bildirmiş ve derhal Kûfe'ye hareket etmesini söylemiştir (22)* [35].

Büyük sahabe **Numan b. Mukrin**'in söylemiş olduğu bu kelimeler; **Hz. Ömer** devrinde yeni yeni, ülkeler fethetmekten asıl maksadın ne olduğu ve sahabelerin bu hususta taşıdığı celâdet-i imâniyelerini göstermesi bakımından bir inciden daha kıymetli ve üzerinde sayfalar dolusu yorumlar yapılacak sözlerdir. İslâm hidayet sancağını mağrur ***İran Kisrâsı*** ve ***Rum Kayseri*** karşısında şerefle dalgalandıran işte bu ***"ruh"*** idi.

Azerbaycan'ın Fethine Giden Yolun Açılması:

Böylece **Hz. Ömer** devrinde ***Azerbaycan,*** bundan da öte ***Kafkasya***'nın fethi ve İslâm hidâyetine giden yolda açıl-

[34] et-Taberi, IV, s. 142.
[35] et-Taberi, IV, s. 142.

mış oluyordu. **Numan b. Mukrin;** Allah yolunda gaza ve cihad etmeyi hayatının en büyük bir gayesi hâline getiren bu büyük *Sahabe* iyi bir hazırlık yaptıktan sonra önce *Hamedan'a* gelmiş, burasını ele geçirdikten sonra (642)[36]. *Rey'*e yönelmiştir. Onun daha *Hamedan* da iken *Azerbaycan'*a **Bukreyr b. Abdullah** komutasında bir öncü kuvvet gönderdiği anlaşılmaktadır.

Nuaym b. Mukrin celâdet-i imaniye ve gayret-i diniyesini **Hz. Ömer**'e konuşturan bu büyük sahabe, *Azerbaycan'*a sanki bir *Saad b. Vakkas,* sanki bir *Kâdisiye fatihi* olarak geliyordu.

O, emrindeki iman erleri ile *Rey* şehrine yürümüş ve Rey dağlarının eteklerine gelmiştir. Şehrin asıl hükümdarı **Siyavuhş,** bunun için büyük hazırlıklar yapmış, civar derebeylerden büyük yardım almış ve *Müslüman Fâtih'in* karşısına kat kat fazla, güçlü bir ordu ile çıkmıştır. İki taraf arasında çok kanlı çarpışmalar olmuş ve Müslüman Fatih er meydanlarında çok büyük kahramanlıklar göstermesine rağmen fazla bir başarı elde edememiş, üstelik çok büyük kayıplar vermiştir. Medine de, **Hz. Ömer** için yine bitmeyen kâbuslu geceler başlamıştı.

Ne var ki bu talihsiz ve inadına sıkıntılı anlarda *Müslüman Arapların* lehine, hiçte beklenmedik bazı gelişmeler olmuştur. Zira **Siyavuhş**'un muhaliflerinden biri gizlice **Mukrinle** anlaşmış ve geceleyin daha önce konuştuğu gibi bir kısım Arap süvarilerini gizlice şehre almış ve onları saklamasını bilmişti. Sabahleyin harb kızıştığında, **Siyavuhşun** askerleri yalın kılınç arkadan tekbir sesleri ile hücum eden Müslüman askerlerin saldırısına uğramışlar ve şaşırıp kal-

[36] et-Taberi, IV, s. 147.

mışlardır. Zira *Rey Derebeyinin,* o muhteşem ordusu birkaç saat içinde ve şakırdayan kılınç sesleri ile saf dışı edilmiş ve **Numan b. Mukrin** başındaki parlak zafer tacı ile *Rey* şehrine girmiştir (642)[37].

Bu, *Azerbaycan* için *Kâdisiye* kadar önemli bir zaferdi. Neticede **İsfendiyar b. Ferruhzad**'ın, Hz. Ömer'e söyledikleri bir bir gerçek olmuştu. Zira bundan sonra, Azerbaycan'ın fethine giden yolda yapılan bütün fetih hareketlerinde Müslüman orduların karşısına doğru dürüst mukavemet gücü çıkmamış ve Azerbaycan bütünüyle Müslümanların eline geçmiştir. **Numan b. Mukrin** daha sonra asıl büyük hedefe yani *Azerbaycan'*a yönelmiş ve buraların fethedilmesi için çok ciddi ön hazırlıklara başlamıştır. Bu cümleden olmak üzere Numan; emrindeki komutanlardan biri olan **Simâk b. Hareşe el-Ensârî** ile **Utbe b. Ferkadı,** takviye gücü ile birlikte zaten Azerbaycanda bulunan **Bükeyr b. Abdullah**'ın yardımına göndermiş ve onun bu yeni inisiyatifi ile *Azerbaycan'*ın fethi de fiilen başlamıştır.

Müslüman Araplar Azerbaycan İçlerinde:

Bükeyr bu yeni takviye birlikleri ile daha da güçlenen ordusunun başında *Azerbaycan* topraklarına girmiş *Vac-Ruzda* yapılan savaşlarda buraların derebeyi durumunda olan **İsfendiyar b. Ferruhzadı** bir manada rehin almış bir çok esir ve ganimetler elde etmiştir. Mâmâfih, bundan sonraki gelişmeleri bize *et-Taberi* şöyle hikâye etmektedir. **İsfendiyar, Bükeyr'e;**

"-Sen barışı mı? Yoksa harbetmeyi mi seversin?" deyince **Bükeyr** *ona hem de hiç tereddüt etmeden;*

[37] et-Taberi, IV, s. 150, İbnü'l-Esir, III, s. 24.

"-Elbette barıştan yanayım!" cevabını verdi. Bunun üzerine **İsfendiyar** *ona şöyle dedi:*

"-O halde beni yanında rehin olarak tut. Ben seninle sulh yapıp da onların yanına varıncaya (ve onları ikna edinceye) ***kadar Azerbaycan halkı kesinlikle sana itaat etmez. Zira onlar Kıpçak ve Rumların bulunduğu Dağlık Bölgeye çekilmiş ve buraları kendilerine mekân tutmuşlardır"*** [38].

İsfendiyar'ın *Dağlık Bölge*'deki ***Kıpçak Türklerinden*** bahsetmesi Azerbaycan'ın demografik yapısı ve Türklük dokusu ve ayrıca Kıpçak akıncılarının nerelere kadar ulaştıklarını göstermesi bakımınan bizim için ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. Mâmâfih bu arada Azerbaycan fetihlerine devam edilmiş **Bükeyr b. Abdullah,** Demir Kapı (Derbende) yöneldiği gibi, **Utbe b. Ferkad**'ta Azerbaycan'ın iç kısımlarına doğru yönelmiş ve bu fetih hareketlerinde çok büyük başarılar elde etmiştir. Bu güzel gelişmeleri yakından takip eden **Hz. Ömer** daha onra **Utbe b. Ferkadı,** Azerbaycan'ın tümünün fethi ile görevlendirmiş ve ona büyük yetkiler vermiştir[39].

Azerbaycan'ın Fethi:

Yeni bir moral gücü ile cihad meydanlarına inen **Utbe b. Ferkad** karşısında mahalli derebeyler, (Sâsâni aristokrasisi İranda olduğu gibi) pek fazla bir varlık gösterememişler ve en sonunda bu ***Mücahid Gazi*** ile hem de bütün Azerbaycan halkı için geçerli olmak üzere bir an barış anlaşması yapmışlardır[40]. Bununla beraber; böyle güzel bir barışın imzalanmasında **İsfendiyar b. Ferruhzad'ın** gösterdiği üstün çaba ve **Müslüman Fatih**'e verdiği taktiklerin de çok büyük yardımları olduğu anlaşılmaktadır.

Gerçekte **Utbe b. Ferkad**'in Azerbaycan halkı ile imzalamış olduğu bu ***"anlaşma"*** bir manada ***Azerbaycanda*** İslâm Dini'nin oturacağı zemini oluşturmaktadır. Üzerinde durduğumuz konu açısından ve bizim için son derece önemli, İslâm ve insanlık adına yüz akı bir belgedir[41]. Bu bakımdan bu anlaşmanın metni, çevirisi ve anlaşmanın şartları ve bunların Azerbaycan'da İslâm Dini'nin bir realite haline gelmesindeki önemi üzerinde bundan sonraki bölümlerde çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Bu anlaşma ile ***Azerbaycan*** bütünüyle Arap-İslâm fetihlerine artık açılmış bulunuyordu. Bu cümleden olmak üzere **Surâka b. Amr,** ***Demir Kapı*** (Derbend) ya ve Dağlık Bölgede yaşayan ***Kıpçak Türkleri*** üzerine[42] yürümüş ve yerli halkın büyük çoğunluğunu Hazar Türkleri'nin oluşturduğu ve bir Türk şehri görünümündeki ***Demir Kapı***'yı bu tarihi stratejik bölgeyi fethetmiştir[43]. Bu aynı zamanda; bundan böyle ***Kafkasya ve Hazar Türkleri,*** Don Volga boyları, buralarda yaşayan ***Bulgarlara*** giden yolun Müslüman Araplara, "Hayır!" *"iman hakimiyetine"* yani ***"İslâm Dini"***ne açılması idi.

Demir Kapıyı fetheden ve buralarda çok üstün bir başarı gösteren **Süraka b. Amr**'ın artık bundan sonra ***Azerbay-***

38 et-Taberi, IV, s. 154.
39 et-Taberi, IV, s. 154.
40 et-Taberi, IV, s. 155.

41 Bu konuların genel bir değerlendirmesi için bkz. Kitaçı, Z., ***Müslüman Arapların Azerbaycan Halkı İle Yaptıkları İlk Yazılı Anlaşmanın Metni ve Bunun Tarih Objektifinde Kısa Bir Değerlendirmesi,*** S.Ü. Eğt. Fak. Der. No. 6, Sy. 93-99.
42 et-Taberi, IV, s. 154.
43 et-Taberi, IV, s. 154.

can'ın fethinde ön sıralara geçtiği görülmektedir. O inisiyatifi eline almış ve bu cümleden olmak üzere; **Habib b. Mesleme** ve arkadaşlarını *Kıpçak Türklerinin* bulunduğu *Dağlık Bölge* ve Ermeniye'ye, **Bükeyr b. Abdullahı** *Mukan* ve çevresindeki Kıpçaklara, **Huzeyfe b. Esyid'i** *Alanlar; Türklerin bir başka kolu* ve **Salman b. Rabiayı** *Azerbaycan'ın* diğer bölgelerini fethetmeye memur etmiştir(44).

Evet **Sürâka b. Amr** tarafından yeni yeni fetih bölgelerine gönderilen bu müsüman gazilerin *Azerbaycan'ın* büyük şehir ve kasabalarını bir bir fethetmede gösterdikleri başarılar her türlü takdirin üstünde idi. Bu cihad erlerinden biri olan **Bükeyr b. Abdullah,** *Mukan'a* gelmiş, burayı fethetmiş ve daha sonra gerek *Mukan* ehli ve gerekse buralarda mekan tutmuş *Kıpçak Türkleri* içinde geçerli olmak üzere bir anlaşma yapmıştır (642)(45). Temel İslâmî kaynaklardan **et-Taberi**'nin en mazbut bir şekilde metnini verdiği bu anlaşma, bölgede *İslâm dinin* önünün açılması ve onun diğer dinler mesela *Zerdüştlük ve Hıristiyanlık* karşısında üstünlüğünün sağlanmasında çok önemli bir yeri vardır. Bu bakımdan bu tarihi belge üzerinde de bundan sonraki bölümde çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Hz. Osman ve Azerbaycan Fetihleri:

Ne var ki İslâmî fetihlerin bütün cephelerde ve *Azerbaycan* da en parlak bir şekilde devam ettiği ve fetih müjdelerinin **Koca Halife** ve *Medine* halkını sevinçlere boğduğu bir sırada **Hz. Ömer,** İran asıllı ve **Ebû Lülü** adında bir demirci kölenin, hem de namaz kılarken sırtından indirdiği pis

[44] et-Taberi, IV, s. 154.
[45] et-Taberi, IV, s. 157.

bir hançer darbeleri ile şehid edilmiştir. Bu İslâmî fetih ve İslâm dininin bir cihan dini olması yolundaki *"Hayri Faaliyetler"*in üstüne kara bir güneşin doğması idi. *Muhammed Ümmeti,* asıl bundan sonra çok sıkıntılı günler yaşamış ve bir bocalama sürecinden sonra son derece haya ve edeb sahibi **Hz. Osman,** hem de çok ilerlemiş yaşına rağmen *"Halife"* olmuştur (644-656) (46).

Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk yıllarındaki kaygı verici olaylar, bu kitabın konusu değildir. Ne var ki; **Hz. Osman** zamanında da *Azerbaycan* fetihlerine devam edilmiş ve yeni bölgelerin ele geçirilmesi için **Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt** görevlendirilmiştir(47).

Velid b. Ukbe'nin komutasında ve yeni bir hamle gücü ile Azerbaycan'a giren İslâm ordusu; *Mukan, Berber ve Teylesan'ı* fethetmiş ve yerli Azerbaycan halkının isteği ile onlarla bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma gereğince onlardan 80.000 dirhem vergi alınacaktı(48). Böylece Azerbaycan'ın *Müslüman Araplar* tarafından fethi büyük ölçüde tamamlanmış oluyordu.

Hz. Osman daha sonra **Habib b. Mesleme**'nin, *Ermeniye*'yi fethetmek üzere görevlendirilmesi için *Şam vâlisi* bulunan **Hz. Muâviye**'ye bir mektup yazmışsa da bundan pek fazla bir netice çıkmadığı anlaşılmaktadır. Buna sebebte **Hz. Osman**'ın hilâfetinin son yıllarına doğru ortaya çıkan fitne olmalıdır. Neylersinizki bu büyük İslâm halifesi **Hz. Osman**'ın sonuda **Hz. Ömer**'in akıbetinden pek farklı olmamıştır. O da, *Medine* de kendi mütevazi evinde, halife-

[46] es-Süyûti, ***Tarihu'l-Hulefa,*** Mısır, 1952, 142.
[47] et-Taberi, IV, s. 246.
[48] et-Taberi, IV, s. 247.

liğinin son yıllarında çıkan kargaşalıklar sonu eli kanlı bir terörist tarafından indirilen pis bir bıçak darbeleri ile şehit edilmiştir[49].

Hz. Ali ve Azerbaycan:

Daha sonra çok büyük bir bocalama bir kargaşa ve karışıklık ortamında **Hz. Ali** *"Halife"* olmuştur[50]. **Hz. Ali**'nin pekte uzun olmayan halifelik dönemi (656-661) bir kısım iç kargaşa, karışıklık ve boğuşmalarla geçmiş, **Hz. Ömer** devrinin o, anlı-şanlı fetihlerine son verilmiştir. Bundan daha da acısı dünün sınır boylarında, İslâm'ın cihad bayrağını dalgalandıran *"Müslüman Araplar"* keskin kılınçlarını birbirlerine sıyırmışlardır. Şehid edende, şehid olanda *"Peygamber Nesli"* idi. Bu *"İslâm Dini"* ve *"Muhammed Ümmeti"* için tam bir faciadan başka bir şey değildi.

Azerbaycan da bundan yeteri kadar nasibini almış ve yeni fetihlere artık son verilmiştir. Ne var ki **Hz. Ali** zamanında **Eşas b. Keys el-Kinanî**'yi *Azerbaycan*'a genel vali olarak gönderilmiştir. Bu dini bütün Müslüman, İslâm dini'nin bu mıntıkalarda yayılması için çok hayırlı faaliyetlerde bulunmuştur ki, bundan sonraki bir bölümde bu konu üzerinde ayrıca durulacaktır.

Ne yazık ki, **Hz. Ali**'nin sonuda **Hz. Ömer ve Hz. Osman'dan** hiçte farklı olmamıştır. O da sırtından bir *"Hârici"* zorba, pis bir elin indirdiği pis bir hançer darbeleri ile şehid edilmiş ve onun yerine ardı arkası kesilmeyen bir çok

[49] et-Taberi, IV, s. 365 vd. es-Süyuti, s. 156, Vıd, G.L.D., ***Osman b. Affan***, İA. IX, s. 427-431, Hitti, P.K., ***Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi***, çev. Ş. Tuğ, İstanbul, 1980, I, s. 271.

[50] es-Süyûti, s. 116.

acı olaylardan sonra, ister istemez **Hz. Muaviye** *"Halife"* olmuş[51] ve İslâm Tarihinde *"Emeviler Devri"* olarak bilinen yeni bir devir başlamıştır.

Hz. Muâviye ile Başlayan Yeni Fetihler:

Hz. Muâviye (661-680), **Hz. Osman** zamanında yarım kalmış olan *Ermeniye* fetihlerine artık başlıyabilirdi. Bu bakımdan *Yeni Halife,* **Hz. Ömer** ekolünde yetişmiş ve askeri kariyeri en parlak komutanlardan biri olan ve zaten Azerbaycanda bulunan **Habib b. Meslemeyi,** *Ermeniye*'yi fethetmekle görevlendirmiş ve ona her türlü yardımda bulunmayı da ihmal etmemiştir.

Yeni *Askeri Vali,* emrindeki askeri birliklerle ilerlemiş ve *Tiflis* yakınlarındaki *Hürmüzan'***a** kadar gelmiştir[52]. Ne var ki **Mesleme**'nin büyük bir ordu ile *Tiflis*'e yürüdüğünü haber alan *Tiflisliler,* özellikle *Müslüman Fatihle,* her türlü şartları kabul ederek bir barış anlaşması imzalamanın yollarını aramaya koyulmuşlardır. Onlar bunun için önceleri koyu bir papaz olmasına rağmen, sonraları Müslüman olan ve Allahın hidayetine ulaşan **Tüflâ**'yı çok kıymetli hediyelerle birlikte *Müslüman Fatih'in* huzuruna göndermişler ve ondan her hâl-ü kârda bir *"eman-güvence"* yazılı belge talebinde bulunmuşlardır.

Müslüman Fatih, *Tiflis Patriğinin* barış çağrısına çok olumlu yaklaşmış, önce **Tüfla**'dan duyduklarını dile getiren bir mektup yazmış ve sonrada *Tiflis* halkına sunulmak üzere metnini imzalamış ve her ikisini de *Tiflis* ahalisine göndermiştir. Temel kaynaklardan yalnız **et-Taberi**'nin tam me-

[51] es-Suyûti, s. 205.

[52] et-Taberi, IV, s. 162.

nini vediği bu iki yazılı *"belge"* diğer taraftan sâdece *Tiflis'e* değil, belki bütün *Ermeniye*'ye İslâm'ın *"imân hakimiyeti"* ne giden yolu açmış ve *"Tiflis İslâm İnkılabı"*nında esasını hazırlamıştır. Bundan sonraki sayfalarda bu iki belge üzerinde, *Azerbaycan ve Tiflis'te* İslâm Dini'nin yayılması açısından çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Habib b. Mesleme bu büyük başarısı ile yetinmemiş ve **el-Belâzuri**'nin bir, bir ismini saydığı diğer bir çok şehir ve kasabaları da fethetmiş, oralara Arap-İslâm hakimiyetini yerleştirmiş ve onlarla barış anlaşmaları yapmıştır. Yapılan bu barış anlaşmalarına göre; ***"onların canları malları güvence altında olacak, haksız yere kanları akıtılmayacak, şehrin surları amir edilecek, korunacak, onlarda Müslüman idareye cizye ödeyeceklerdi***[53].

Buraya kadar yaptığımız bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, **Hz. Muâviye** zamanında *Azerbaycan ve Ermeniye*'nin siyâsi manada fethi büyük ölçüde tamamlanmış ve burası artık Müslüman vâliler tarafından idâre edilen Arap-İslâm imparatorluğunun en büyük eyâletlerinden biri hâline gelmiştir.

[53] el-Belazuri, s. 204.

III.
MÜSLÜMAN ARAP FATİHLERİ VE AZERBAYCAN'IN TÜRKLÜK REALİTESİ

Azerbaycan Türklük Realitesi ve Hz. Muâviye:

Mamafih **Hz. Muâviye** zamanında Azerbaycan ve *Ermeniye* cephesi ve sınır boylarında cereyan eden bu harbler, İslâm dini'nin bu topraklarda baş döndürücü bir şekilde yayılması, konuya hem **Hz. Muâviye,** hem de İslâmî gelişmeler açısından yeni yeni boyutlar kazandırmış ve **Hz. Muâviye** için ***"Azerbaycan Türk Varlığını"*** inkâr-ı gayr-ı mümkün bir realite haline getirmiştir.

Zira gerek *Azerbaycan,* gerek *Ermeniye* ve sınır boylarında cereyan bu harblerde Müslüman Araplar; hiç beklenmedik yer ve zamanlarda muharip Türk unsuru ile karşı karşıya gelmişler ve onlarla harbetmenin pekte kolay bir şey olmadığını anlamışlardır. İşte *Hz. Muaviye* bunların başında idi. Diğer İslâm ulular gibi, Hz. Muaviyede bu hususta çok büyük bir bocalama devri geçirmiş ve kendi kendine *"bu memleketin sahibinin kimler olabileceğini sorgulamaya başlamıştır.* Onun bu bocalama ve sorgulamasına yakın çevresinden cevap verenler çıkmıştır. Bundan önceki sayfalarda da üzerinde durulduğu gibi **Hz. Muâviye, Ubeyd b. Sariye** ***"Azerbaycan nedir?*** diye sormuş, o da aynen şöyle demiştir: ***"Burası eskiden Türk'lere ait bir memleket idi"***[54].

Fakat **Hz. Muâviye,** Azerbaycan Türk realitesi konusunda diğer İslâm ulularından bir adım daha ileriye gitmiş ve Azerbaycan Türklüğünü bir realite olarak görmüş, bun-

[54] İbn-Hişam, s. Krş. Togan, Z.V., ***Giriş***, s. 172, Agasıoğlu, F., a.g.e., s. 10.

dan daha da önemlisi onu *"Hadis Kültürü"* ile bağdaştırmıştır. Böylece çok güzel bir manzara ortaya çıkmış oluyordu. Zira; bütün bu gelişmeler **Hz. Muaviye'ye**, Hz. **Peygamber** ve onun Türkler hakkındaki hadislerini hatırlatmıştır. Bunun özünde ise; ***"Pek fazla ve hayati bir zaruret olmadıkça Türklerin üzerine vramamak, onları kendi halinde bırakmak, onları harbe tahrik ve teşvik etmemek"*** vardı.

Gerçekte bizim bu söylediklerimiz bir kavl-i mücerred olarak kabul edilmemelidir. Zira **Hz. Muaviye, Hz. Peygamber'in** Türkler'e dair hadislerine hayatı boyunca çok yakın bir ilgi göstermiş ve onları yeri ve zamanı geldikçe en büyük bir zevkle rivâyet etmiş en önde gelen sahabelerden birisi idi. Bundan da öte bu büyük ***İslâm Halifesi,*** **Hz. Peygamber'den** duyduğu bu hadisleri kendi hilâfeti döneminde (661-680) Türkler'e karşı bir devlet politikası olarak uygulamış ve böylece hadis kültürüne dayanan ***"Türk imajını"*** İslâm toplumu ve Azerbaycan sınır boylarına kadar ulaştırmıştır.

Hadd-i zâtında **Hz. Peygamber** bu konuya esas olan bir çok hadisler söylemiş ve onların bir çoğu da yine **Hz. Muâviye** tarafından nakledilmiştir. Bunlardan mesela **Hz. Muâviye** tarafından nakledilen bir hadiste **Hz. Peygamber** (s.a.s.) şöyle buyurmuşlardır:

"عن معاوية بن أبي سفيان (ر.ع.) قال: قال النبي (صلعم): لا تبعثوا الرابضين اتركوهم ما تركوكم الترك والحبشة."

Muaviye b. Ebi Süyyan (r.a.) rivayet edildiğine göre; Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuşlardır; ***"Sizler iki toplum (kavim) üzerine varmayınız. (Onları kışkırtmayınız) Türkler ve Habeşliler size dokunmadıkça sizde onlara dokunmayınız!"*** (55)

Hz. Muâviyenin bu konudaki bir başka hadisin metin ve çevirisi şudur:

"عن ابن ذي الكلاع، سمعت معاوية بن أبي سفيان يقول: قال رسول الله (صلعم): اتركوا الترك ما تركوكم."

İbn Zilkela'dan *rivâyet edildiğine göre o şöyl.e demiştir: Ben* ***Muaviye b. Ebî Süfyandan (r.a.) işittim.*** **Hz. Peygamber (s.a.s.)** *şöyle buyurmuşlardır:* ***"Türkler size dokunmadıkça sakın sizde Türklere dokunmayınız!"*** (56)

Yine **Hz. Muaviye'nin** bu konudaki bir diğer hadisinin metin ve çevirisi şudur:

"عن معاوية (ر.ع.) عن النبي (صلعم) قال: اتركوا الرابضة ما تركوكم."

"**Muaviye (r.a.)** *dan rivayet edildiğine göre;* **Hz. Peygamber (s.a.s.)** *şöyle buyurmuşlardır.* ***O çökmüş vaziyette bekleyip duran (kavim Türkler) varya sakın onlar size dokunmadıkça bizde onlara dokunmayınız!"*** (57)

Fakat Hz. Peygamber'in konumuza esas olan, yani Türk-Arap ilişkilerinin çerçevesini "Hayır!" ***Hz. Peygamber'in Türklere karşı takip edilmesi gereken politikanın esasını beyan eden ve bu konuda pek meşhur olan hadisinin metin ve çevirisi şöyledir:***

---

[55] el-Hamevi, ***Mucemü'l-Buldan,*** Beyrut, 1955, II, s. 23.

[56] Abdü'l-Hakim b. Abdullah, ***Fütuh-u Mısır ve Ahbaruha***, Leiden, 1920, s. 267.

[57] Nuaym b. Hammad, ***el-Fiten, ve'l-Melâhım,*** tah. M.M.S., eş-Şûri, Beyrut, 1997, s. 460, no: 1427.

"عن أبي سكينة رجل من المحررين عن رجل من أصحاب النبي (صلعم) قال: دعوا الحبشة ما ودعوكم واتركوا الترك ما تركوكم."

"Ebû Sükeyne, *onunda* **Hz. Peygamber (s.a.s.)** *'in ashabından naklettiği (çok uzun bir hadise) göre* **Hz. Peygamber (s.a.s.)** *şöyle buyurmuşlardır;* ***Habeşliler sizleri bıraktığı sürece sizde onları bırakınız. Hele Türkler size dokunmadıkça sizde Türklere dokunmayınız!*** [58].

Hz. Muaviye yukarda da işaret edildiği gibi, **Hz. Peygamber'in** bu konudaki hadislerini sadece nakletmekle yetinmemiş, hilafet makamına geçtikten sonra bunu bir realite olarak görmüş ve bu hadisleri hem rivayet etmiş ve hem de Türklere karşı aşırı davranan ilgilileri uyarmaktan çekinmemiştir.

Bilindiği gibi **Hz. Muâviye** zamanında *Azerbaycan, Ermeniye ve Kafkas* sınır boylarında Türklerle Araplar arasında çarpışmalar eksik olmuyordu. Sınır boylarında cereyan eden bu müssif olaylar ve Türklerle yapılan çarpışmalar hakkında *Şam*'a gelen raporlar **Hz. Muâviyeyi** çok rahatsız etmiştir. Çünkü bu *Hz. Peygamber'in* hadislerine ters düşen bir keyfiyet idi. Neticede o; Arap komutanlarına Türkleri takip etmeyi yasakladığı gibi, bunu yapanları çok ağır bir dille ikaz etmiştir. Nitekim ilk devir, hadis alimlerinden **Nuaym b. Hammad** bu konuda bize **İbn Zilkela**'dan şu rivayetleri nakletmektedir:

[58] Ebu Davud, Sünen, IV, s. 159, Krş. Kitapçı, Z., ***Dini Tarihi ve Edebi Eserlerde Türklere Dokunmayınız Hadisi,*** S. Ün. Eğ. Fak. Dergisi, 1989, sy. 3.

"قال نعيم يرفعه إلى ابن ذي الكلاع قال: كنت عند معاوية فجاء بريد من أرمنية من صاحبها فقرأ الكتاب فغضب ثم دعا بكاتبه فقال: اكتب إليه جواب كتابه: تذكر أن الترك أغاروا على طرف أرضك فأصابوا منها ثم بعثت رجالاً في طلبهم فاستنقذوا الذي أصابوا ثكلتك أمك فلا تعودن لمثلها ولا تحركنهم بشيئ ولا تستنقذ منهم شيئاً. فإني سمعت رسول الله (صلعم) يقول: إنهم يسلحقون (أي العرب) بمانبت الشيخ."

Nuaym b. Hammad'ın İbn Zilkela'dan bildirdiğine göre demiştir ki; Birgün **Muaviyenin** *yanında idim. Bu arada ona Ermeniye* **(Azerbaycan)** *vilâyeti vâlisinden bir posta geldi.* **Muaviye** *valinin yazmış olduğu mektubu okudu. O hiddetlenmekten kendini lamadı. Sonra kâtiplerinden birini odasına çağırdı ve onun mektubuna şu cevabı yazmasını söyledi:*

"İdarendeki araziye Türklerin akın ve yağmalarda bulunduklarından, bunun üzerine onların arkalarından takip için (süvari birlikleri) sevkettiğinden ve bu takipçilerin yağma edilen şeyleri onların elinden geri almış olduklarından bahsedip duruyorsun.

Anan sana matem tutsun! (Ey geberisi adam!) Sakın bir daha böyle bir harekette bulunma Türkleri herhangi bir şey sebebiyle kendine karşı kışkırtma ve onlardan sakın bir şeyler almaya da çalışma. Zira ben Allahın Rasulünden işittim. O; şöyle buyurmuştur:

"Türkler yavşan otu biten yerlere (yani *Arabistan'ın iç kısımlarına*) kadar ilerleyeceklerdir" (59).

Hadislerin Kısaca Değerlendirilmesi:

Bütün bunlar yukarda da ifade edildiği gibi, *Türklüğün* Azerbaycan'da, asıl İslâmî fetihler ve Müslüman Arap idareciler bu topraklara ayak basmalarından sonra bir *"realite"* haline geldiği ve bunu ashabın en önde gelen simalarından biri ve **Hz. Peygamber'in "Vahy Kâtibi"** olan **Hz. Muâviye** tarafından en iyi bir şekilde dile getirildiğini bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır.

Hemen şunu itiraf edelimki, **Hz. Muaviye**'nin Azerbaycan *"Türk realitesini"*, **Hz. Peygamber**'in Türklere dair hadisleri ile değerlendirmesi, bu hadisleri devlet büyükleri ve hele hele ordu komutanlarına yeniden hatırlatması ve Türklere karşı bu hadislerin ışığında hareket etmesi konuya yeni bir boyut kazandırdığı gibi, ayrı bir zenginlikte ilave etmiştir. Artık **Hz. Muâviye**'nin bu mektubu ile Azerbaycan Türk varlığı bir kere daha tescil edilmiş devletin resmi muhaberatı ve yazışmasına da bizzat girmiştir.

Bu arada açıklanması gereken bir husus daha vardır. **Hz. Peygamber'in**, Türkler hakkında genel manada söylemiş olduğu ve *"Türklere dokunulmaması ve onların harbe tahrik edilmemesini"* beyan eden bu hadislerin **Hz. Muâviye** dışında bir kısım hadis âlimleri, İslâm bilginleri ve ordu komutanları tarafından özelleştirilmesi ve *Hazar Türkleri* olarak algılanmasıdır. Bunlar arasında ilk hicret asrında ve Hz. Peygamber'e en yakın bir zamanda yetişmiş ve *Kitâbü'l-Fiten* adındaki hadis kitabında Türkler hakkında pek çok hadis nakletmiş olan **Nuaym b. Hammad** da vardır. Bu bakımdan **Hz. Muâviye'nin** bu görüşleri bizim için bir dehâdır.

[59] Nuaym b. Hammad, s. 461, no: 1434, krş. Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler***, I. Kitap, Konya, 2004, s. 169.

Zira *Müslüman Fatihler*; Azerbaycan ve Ermeniyede elde ettikleri büyük başarılardan sonra, **Hz. Ömer** devrinde başlamak üzere, bir gaza eri olarak *Derbend, Demir Kapıdan* geçmişler *Kafkasların* kartal bekçileri *Hazar Türkleri*'nin kapısını çalmaya başlamışlardır. Bu kapının açılması şöyle dursun, kapıyı çalanların hüsranla elleri kırılmış ve bir çoğu da *"sahabe olan"* bu Müslümanlar Hazar kapılarının önünde şehid olmuşlardır.

Bu çok acı, bir o kadar da çarpıcı bir durum idi. Yüz binlere varan **Rüstem** ordularını, *Kâdisiyede* ezip geçen ve sayıları ancak 20 veya 25 bin kişi olan İslâm orduları, iman erleri, kendilerinden daha az olan *Hazar Türkleri* karşısında irkilip kalmışlar ve sayısız şehidler vermişlerdir. Bu dehşet içinde sarsılan *"Sahabeler"* ve çoğu kere İslâm âlimleri **Hz. Peygamber**'in *"Türklere dokunmayınız!"* muhtevasındaki bir çok hadislerini *Orta-Asya Türklüğünü* hiçe sayarak *"Hazar Türkleri"* ile yorumlamışlardır ki bu şüphesiz isabetli bir davranış değildir. Ne var ki bu konu üzerinde, *"Türk Hazar Boyları Arasında İslâm Dini'nin Yayılışı"* meselesinde bir kere daha durulacaktır.

Zirâ, *Azerbaycan*'ın fethi, yukarda da ifâde edildiği gibi *Müslüman Araplar*'a *Kuzey Kafkas* ticaret yolunu açtığı gibi, İslâm dininin *Hazar Türkleri* ve Don-Volga boyları yani *Bulgarlar'a* giden yolunu da açmıştır. Bu bakımdan **Hz. Muâviye'den** sonra gelen Emevi Halifeleri buna çok önem vermişler ve Kafkas fetihlerinin ikinci hamlesini başlatmışlardır. Bu uzun, yorucu, kanlı bir fetih hareketi idi. Mâmâfih, bütün bu ümitsiz gelişmeler yine de İslâm'ın hayrına olmuş,

İslâm Dini, Hazar Türklerine ulaşmış ve ***Bulgar***'ların hepsi Müslüman olmuşlardır. İşte bundan sonraki ayrı bir bölümde ***Hazarlar, Bulgarlar ve Başkırdların*** Müslümanlığı üzerinde durulacaktır.

Evet **Hz. Muâviye** ve ***Müslüman Fâtihlerin*** üstün gayretleri ile fethedilen bütün Azerbaycan topraklarının üstüne daha sonra İslâm hidâyet güneşinin mübarek ışıkları düşmüş, ***İslâm Dini*** buralarda süratle yayılmış başta ***Erdebil, Tebriz, Merağa*** olmak üzere Azerbaycan'ın bir çok şehirleri İslâm dini, kültür ve medeniyetinin parlak bir merkezi haline gelmiştir. İşte bundan sonraki sayfalarda başta ***Azerbaycan*** olmak üzere, bu şehirlerde ***İslâm Dini***'nin yayılması üzerinde durulacak ve İslâm'ın bu yeni yurdunda yaptığı baş döndürücü hidâyet mücâdelesi ve iman hakimiyeti bir tarih muhakemesi içinde ele alınacaktır.

IV.
İSLÂM HİDÂYET GÜNEŞİ AZERBAYCAN TOPRAKLARINDA

Azerbaycan'da İslâm'ın İlk Ayak Sesleri:

Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra ***İslâm Dini***'nin Turan Yurdu ve Orta Asya'ya doğru çıktığı bu tarihi yolculuğunda, hem de bu en erken devirlerde uğradığı Türk yurtlarından biri de şüphesiz bu günkü ***Azerbaycan*** olmuştur. İslâm hidâyet güneşinin feyizli ışıkları ilk defa bu topraklar üzerine düşmüş, İslâm dini buralarda dal budak salmış ve daha sonraları Azerbaycan İslâm Kültür ve medeniyetinin en göz kamaştıran ülkelerinden biri olmuştur.

Gerçekte İslâmiyet ***Azerbaycan***'a siyâsi ve dini manada ilk defa **Hz. Ömer** (634-644) devrinde girmiştir. Buna sebebte İran'ın Müslüman Arap orduları tarafından bir yıldırım harekatıyla fethedilmesi ve asırlık ***Sâsânî Devleti***'nin bir daha ayağa kalkmamak üzere yıkılıp gitmesi idi. Daha sonra ***İran***'ın kuzey kesimleri fethedilmiş böylece İslâm dini'ne Azerbaycan, İrminiye, Kafkaslarda yaşayan ***Hazar Türkleri,*** hatta Don Volga boylarında yaşayan ***Bulgar Türk*** boylarına giden yolda açılmıştır.

Siyâsi Arap fetihleri ile açılan bu yoldan daha bir çok sahabe ve buna gönül vermiş kişilerin ***Azerbaycan'a*** gelmesi, buralarda İslâm dini'nin yayılması için çok ciddi faaliyetlerde bulunmuş olmaları gerekmektedir. Fakat bu yönde ilk ciddi adımlar yine de ***Müslüman Arap Fatihleri*** tarafından atılmıştır. Zira onlar yeni yeni fethetmiş oldukları şehirler ve bura halkı ile yaptıkları barış anlaşmalarında bir manada İslâm Dini'nin o şehirlerde yerleşmesi ve yayılması için çok

sağlam bir temel atmışlar ve İslâm hidayetinin önünü kesen bütün engelleri de kaldırmışlardır. Bizim bundan maksadımız **Hz. Ömer**'in değerli komutanlarından **Huzeyfe b. El-Yemân**'ın *Erdebil* şehri temsilcileri ile yaptığı barış anlaşmasıdır.

Bu iman erleri karşısında daha fazla tutunamıyacağını anlayanı *Erdebil Merzebanı;* Müslüman vali ile, *"bütün Azerbaycan adına sekiz miskal ağırlığında ve sekiz yüz bin dirhem ödemeleri, ayrıca onlardan kimsenin öldürülmemesi, esir alınmaması ve bütün bunlardan daha da önemlisi ateş evleri ve Mecûşi mabedlerinin yıkılmaması hususunda bir anlaşma yapmıştır"* [60].

Görüldüğü gibi bir manada, asırlardır Mecûsîliğin merkezi olan *Erdebil,* Hayır! Belki de bir diğer adı ile *"Ateş Ülkesi"* olarak bilinen *Azerbaycan*'da *Mecûsiliğin* karşısına *İslâm Dini*'nin Allahın nuru ile çıkması idi. Böylece *Azerbaycan*'da Allahın nuru ile, Azerbaycan Mecûsiliği arasındaki mücadelede başlamış oluyordu. Ne var ki bu mücadeleyi diğer ülkelerde olduğu gibi burada da İslâm dini kazanacak ve Azerbaycan taşı ve toprağı ile İslâm'ın öz yurdu olacaktır.

Anlaşmaların Sağladığı Yeni Haklar:

Fakat bizim için bundan daha da önemlisi **Utbe b. Ferkad**'ın daha sonra *Erdebil* şehrinde ve şehrin derebeyi olan **İsfendiyar Ferruhzad**'la yaptığı barış anlaşmasıdır. Haddizatında temel İslâmî kaynaklardan sadece **et-Taberi**'nin tam metnini kaydettiği bu anlaşma bize göre Azerbaycan'da İslâm dininin yayılmasında çok önemli bir

---

[60] et-Taberi, IV, s. 155, el-Belâzuri, s. 321.

merhale teşkil etmektedir. Bu yeni anlaşma ile şüphesiz sadece Müslüman Araplara değil, İslâm dini'ne de Azerbaycan'ın kapıları açıldığı gibi, İslâm Dini'nin önündeki bütün engeller kaldırılmış ve yerli halk için Allah'ın hidayetine giden yolda bütünüyle açılmıştır. Zira konumuza esas olan anlaşmanın metni aynen şöyledir:

"بسم الله الرحمن الرحيم، هذا ما أعطى عتبة من فرقد، عامل عمر بن الخطاب أمير المؤمنين أهل آذربيجان سهلها وجبلها وحواشيها وشفارها وأهل مللها كلهم الأمان على أنفسهم وأموالهم ومللهم وشرائعهم على أن يؤدي الجزية على قدر طاقتهم."

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adı ile;

"Bu müminlerin emiri **Ömer b. el-Hattab** *adına Azerbaycan âmili* **Utbe b. Ferkad** *tarafından Azerbaycan ahalisine, dağlarında, ovalarında köşe ve bucaklarında, yaylalarında yaşayan bütün kavimlere, herkese verilmiş bir "emân" dokunulmazlık fermânıdır.*

Onlardan çocuk olanlar, kadınlar, elden ayaktan düşmüş zayıflar, ihtiyarlar, elinde avucunda bir şey kalmamış fakirler cizye ödemekle yükümlü değildir. Dünyadan elini eteğini çekmiş, münzevi bir hayat yaşayan abidler de cizye ödemekle yükümlü değildir. Onlar böyle olduğu gibi, bu âbid ve münzevi kişilerle birlikte olanlarda aynıdır. Yani cizye ödemekle yükümlü olmayacaklardır.

Azerbaycan ahalisi Müslüman (Arap) askerlerini (gerektirdiği takdirde) bir gün veya bir gece barındıracakları gibi, onlara rehberlikte edeceklerdir. Bu askerlerden bir kişiyi bir sene barındıranlar o senin cizyesinden muaf olacaklardır. Bunun gibi dışardan gelenlerde böyle olacak, yanla-

rında misafir olarak kaldıkları kimsede (bir sene) cizyeden muaf olacaktır. Bundan sonra bu kimselerden (yurduna dönmek isteyenler) sığınacakları yere ulaşıncaya kadar emniyet ve güven içinde olacaklardır"[61].

Yukarda da ifade edildiği gibi, bu barış anlaşmasının *Azerbaycan'ın* İslâmî dönemi ve İslâm dini'nin bu topraklarda yayılması açısından çok ayrı bir yeri vardır. Zira söz konusu barış anlaşmasının umumî muhtevasından da anlaşılacağı gibi bu anlaşma ile İslâmî bir şefkat elinin onları kucakladığı ve onları Allah'ın dinini kabul etmeye çağırdığı görülür. Bu bakımdan Azerbaycan anlaşması son derece şerefli bir anlaşmadır.

Zira bu anlaşmada; yerli halk hor ve hakir görülmemiş, onlara her türlü müsamaha ve kolaylıklar gösterilmiş, Azerbaycan ahâlisi ancak ödeyebilecekleri miktarda bir cizye ile mükellef tutulmuş, bunda son derece adil bir yol izlenmiş ve halkın ödeme gücünü zorlayan aşırı mali yükümlülüklere fazla yer verilmemiştir. Kimlerin cizye ödeecekleri ve kimlerin bundan muaf tutulacakları çok belirgin ve net bir şekilde ifade edilmiş ve bunda yerli halkın lehine son derece merhametli bir yol takib edilmiştir.

Ayrıca kişilerin seyahat hakkı ve özgürlükleri hiçbir şekilde kısıtlanmadığı gibi, üstelik seyahat edenlere her türlü yol emniyeti sağlanmıştır. Hülâsa bütün bu açıklamalar nazar-ı itibara alındığında Azerbaycan ahalisi ile yapılan bu barış anlaşması ve onun ihtiva ettiği hükümlerin ne kadar medeni, kişisel özgürlüklere ne derece saygılı olduğu görü-

[61] et-Taberi, IV, s. 155.

lür. Anlaşma o çağlarda imzalanmış, kendi sahasında örnek ve Müslümanların hemen her devirde iftihar edeceği bir medeniyet ve insanlık belgesidir[62].

Gerçekte bu anlaşmanın üzerinde durduğumuz asıl konu açısından bizim için çok daha önemli yönleri vardır. Bunlardan birisi Müslüman Arap askerleri ve dışardan gelecek Arap ailelerinin gerektiğinde Azerbaycan'lılar tarafından misafir edilmeleri, onların yeme yatma ihtiyaçlarının sağlanması idi. Bu bir manada İslâm Dini'nin yerli halk arasında yayılması demekti. Bunlar İslâm namına çok köklü ve güzel neticeler verecek ciddi tedbirler idi.

Fakat anlaşmanın bölge halkı arasında ***İslâm dini***'nin yayılması bakımından bundan çok daha önemli bir yönü daha vardır. O da, bu anlaşma ile halkın dini inançlarına hiçbir şekilde müdahale edilmemesi, din ve vicdan özgürlüğü, ibâdet ve ayin serbestliğine hiçbir kısıntı getirilmemiş olması idi. Böylece İslâm dini'nin yarınlara giden yolda oturacağı zemin hazırlanmış ve ***Azerbaycan***'ın çok yakın bir gelecekte İslâm'ın öz yurdu olmasının temelleri atılmıştı.

Zira bu köklü tasarruf ve ciddi tedbirler ile Azerbaycan halkına Allah'ın hidayetine giden yol açılmış, onların kendi hür irâdeleri ile İslâm Dini'ni tercih etmeleri sağlanmış, bir diğer ifade ile Azerbaycan her türlü İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetine çok daha serbest bir hale getirilmiştir.

Diğer taraftan anlaşmada öngörülen bütün bu güzel ve olumlu şartlar; her ne kadar bu metinde açık, açık zikredilmemiş ise de; onların Müslüman olmaları, İslâm dinini bir

[62] Bu metnin genel bir değerlendirmesi için bkz. Kitapçı, Z., ***Müslüman Arapların Azerbaycan Halkı ile Yaptıkları İlk Anlaşmanın Metni ve Bunun Değerlendirmesi,*** S.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi, no: 6, s. 93-99.

gönül coşkusu halinde kabul etmeleri, namazlarını dosdoğru kılmaları, oruçlarını tutmaları, zekatlarını vermeleri, hulasa İslâm'ın şartlarını bütünüyle yerine getirmelerine bağlı idi. Bu takdirde onlar Müslüman idarenin din kardeşi oldukları gibi ayrıca onlar cizye ve harac gibi gayr-i müslimlerin ödedikleri vergilerden de muaf olacaklardır.

Utbe b. Ferkad'in imzaladığı bu anlaşma daha sonraları *Müslüman Fatihler* için güzel bir örnek olmuştur. Nitekim, **Hz. Ömer** devrinin ünlü komutanlarından biri olan **Habib b. Mesleme**'nin *Tiflis* halkı için verdiği bir ahidnamede bu keyfiyet çok daha açık bir şekilde dile geirilmiş ve onların her hâl-ü karda Müslüman olmaları istenilmiştir. Ahidnamede, **Habib b. Mesleme** bu hususta *Tiflis* halkına aynen şöyle demiştir:

"فإن أسلمتم وأقمتم الصلاة وآتيتموا الزكاة فإخواننا في الدين ومواليـنا، ومن تولى عن الله ورسله وكتبه وحزبه فقد آذناكم بحرب على سواء، إن الله لا يحب الخائنين."

"Eğer sizler İslâm Dini'ni kabul eder, namazlarınızı dosdoğru kılar ve mallarınızın zekatlarını verirseniz, bu takdirde bizim din kadeşimiz sayılırsınız ve biz, sizleri korur gözetiriz. Kim ki Allah'a, Onun peygamberleri, Onun kitapları ve Ona inanan müminlerden yüz çevirirse artık bizim için onlarla karşılıklı yalın kılınç harbetmekten başka yapacak bir şey yoktur. Şüphesiz Allah (hiçbir zaman) hain ve alçakları sevmemiştir" [63].

[63] et-Taberi, IV, s. 162, Krş. Hamidullah, M., *Mecmuatü'l-Vesâik es-Siyasiyye*, Beyrut, 1969, s. 367.

Azerbaycan'a Olan Sahabe Akını:

Bilindiği gibi ***Müslüman Fatihler*** **Hz. Ömer** zamanında ***Azerbaycan'ın*** iç kısımlarına dalmışlar ve buralarda İslâm namına bir çok şehir ve kasabalar fethetmişlerdir. Ne var ki bu fetihler Emeviler devrinde olduğu gibi ekonomik ve iktisadi çıkarlar, ardı arkası gelmeyen ganimet hırsı ve vergi musluklarının gürül gürül akması için değil, sadece ve yalnız yerli halkın Allah'ın hidayetine giden yolunun açılması, Allah'ın dinini kabul etme ve Müslüman olmada hiçbir tesir altında kalmadan kendi hür irâdelerini kullanmalarını sağlamak içindi.

Azerbaycanda **Hz. Ömer** devrinde yerli ahaliye verilen bu ahidnamelerle bir manada İslâm'ın yolu açıldığı gibi, son derece yaygın ve etkin bir İslâmlaştırma faaliyeti de kendiliğinden başlamış oluyordu. Bunun ilk öncüleri de **Hz. Peygamber**'in yol arkadaşı ***"Sahabeler"*** idi. Zira asıl bundan sonradır ki **Hz. Ömer**'in ***Azerbaycan*** İslâm ordularına eşlik eden veya münferid olarak Allah'ın dinini yaymak aşkı ile buralara gelen o yüzlerce sahabe buralarda çok yaygın bir İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetine girişmişlerdir.

Azerbaycan'a İslâm Hidayet nurunu götüren yüzlerce sahabe vardır. Bunlar arasında; ***Hz. İmam-ı Hasan, Hz. İmam-Hüseyn,*** **Selman-ı Fârisi, Ebu Hureyre, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr b. el-As, Huzeyfe b. el-Yeman, Abdurrahman b. Rabia el-Bâhili, Selman b. Rabia el-Bahili** gibi daha bir nice ve sahabenin en önde gelen simaları da bulunmakta idi.

Bu nur yüzlü insanlar; ***bir çiçekten diğer çiçeğe koşan bal arıları gibi,*** *Azerbaycan* ***şehirlerine dağılmışlar, hatta Kafkas sınır boyları*** *Babü'l-Ebvâb'a* ***kadar gitmişler, küfrün***

karanlık girdabı ve dalalet çöllerinde susuzluktan sanki dudakları çatlayacak bir hale gelen bu zavallı insanlara Allah'ın hidayeti "Hayır!"** iman şerbetini* sunmuşlardır. Onların bu mübarek hizmetleri ve baş döndürücü tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu *Azerbaycan'**ın her bir şehir ve kasabasında yüzlerce binlerce insan Müslüman olmuş ve bu şehirlerde bir çok cami, mescid bir manada** Kur'an-ı Kerim'**i öğrenme okulları yapılmıştır.

Bu ilk hamlede ***Erdebilde*** İslâm dini çok güçlü bir varlık haline geldiği gibi, ***Azerbaycan'ın*** bütün şehirlerine yayılmış ve siyâsi fetihlerden çok önce bu şehirlere girmiş ve buralarda güçlü İslâm cemaatları oluşmuş ve onlar ***Müslüman Fâtihleri*** adeta bekler bir hale gelmişlerdir. İslâm Dini'nin bu en erken devirlerde, siyâsi fetihlerden önce girdiği şehirlerden birisi de şüphesiz bugünkü ***Tiflis ve el-Cibâl*** (Dağlık Bölge) idi. Alnında "Sahabe" yazan bu iman erlerinin estirdiği hidâyet rüzgarlarının getirdiği yağmur bulutları, ***Tiflis*** üzerine bir rahmet deryası olarak yağmış ve ***Tiflis halkı*** büyük bir çoğunlukla Müslüman olmuş ve kendi güvencelerini sağlamak için ***Müslüman Fâtihleri*** adeta bekler bir hale gelmişlerdir.

Nitekim **Hz. Ömer** devrinin kahraman komutanlarından biri olan **Habib b. Mesleme**'nin *Cüzcan*'a geldiğini haber alan *Tiflis*'li Müslümanlar, Müslüman cemaatin önde gelenlerden biri olan *Tüflâ*'yı kıymetli hediyelerle birlikte ona göndermişler ve ondan kendilerinin emniyetlerini güvence altına alacak imzalı yazılı bir belge istemişlerdir. ***Tüflâ,*** Müslüman Fatihle karşılaşınca bir gönül coşkusu halinde ***İslâm dini'ni*** nasıl kabul ettiklerini anlatmış ve şöyle demiştir:

"إنا لم نكن أمة فيما تحسبون وكذلك كنا حتى هدانا الله عز وجل بمحمد (صلعم) وأعزنا بالإسلام بعد قلة وذلة وجاهلية."

"Bizler, sizin zannettiği gibi, doğru dürüst bir kavim değildik. Ne var ki yüce ve ulu olan Allah, Hz. Muhammed vasıtasıyla bizleri hidâyete ulaştırdı, bize de İslâm Dini ile şereflendik. Oysa biz daha önce azınlık, cahil, aşağılık bir kavim idik" [(64)].

Bütün bunlar ***Tiflis*** gibi, İslâmî fetih bölgelerinin çok dışında olan şehirler ve uzak bölgelerde bile ***İslâm Dini***'nin, henüz ***Müslüman Fatihler*** ayak basmadan önce nasıl ve çok güçlü bir şekilde yayıldığı ve buralarda İslâm Dini'nin yavaş yavaş nasıl da kollektif br heyecan haline geldiğini bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. Mâmâfih, ***Tüflâ***'nın, göz yaşı damlaları gibi kalbinin derinliklerinden kopup gelen bu imani coşku dolu ifadeleri ve buna esas olan olaylar üzerinde bundan sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Müslüman Arap Âileleri:

Temel İslâmî kaynaklarda **Hz. Ömer** devrinde ***İran***'ın kuzey bölgeleri fethedildikten sonra buralara yerli halka ***Kur'an-ı Kerimi*** düzgün bir şekilde okumasını öğretmek üzere bir çok ***Kur'an Ehli*** yani ***hafızlar ve hocalar*** gönderildiği ve bu hocalara ilk defa bu hizmetlerinin karşılığında maaşlar ödendiği kaydedilmektedir[(65)]. Bunlar yerli halka sadece ***Kur'an-ı Kerim'in*** okumasını öğretmekle yetinmemiş ve onlar arasında ***İslâm Dini***'nin yayılması için bir mürşid ve bir muallim olmuşlardır.

---

[64] et-Taberi, IV, s. 162.
[65] et-Taberi, IV, s. 162.

Bu İslâmî fetihler sırasında, ***Azerbaycan'a*** gönderilen Müslüman Arap askerleri ile birlikte bir çok Müslüman ***Arap âileleri*** gönderilmiş ve onlar bulundukları şehirlerde ***Azerbaycan'lılar*** tarafından misafir edilmiş onların yeme ve barınma ihtiyaçları giderilmiştir. Bunun için daha önce imzalanan barış anlaşmasından yararlanılmıştır. Zira söz konusu anlaşmalarda bunun zaruretine inanılmış ve şöyle denilmiştir:

"Azerbaycan ahalisi; Müslüman askerleri (gerektiğinde) bir gün ve bir gece barındıracakları gibi, ayrıca onlara rehberlik hizmeti de vereceklerdir. Bunun gibi dışardan gelen Müslüman Arap aileleri de böyle olacak yanlarında misafir olarak kaldıkları kimseler ise (bir sene) cizyeden muaf olacaklardır" [(66)].

Bu anlaşma gereği ilk fetih yıllarından itibaren ***Basra, Küfe ve Şam***'dan pek çok Müslüman ***Arap âilesi*** Azerbaycan şehirlerine gelmiş buralara bir daha gitmemek üzere yerleşmiş ve buralarda yerli halk arasında İslâm Dini'nin yayılması için canla başla çalışmış ve ilk İslâm cemaatlerinin oluşmasında çok büyük hizmet etmişlerdir.

Bütün bu hayırlı gelişmeler, ***Medine İslâm Devletini*** yönetenlerin ***İslâm Dini***'nin ***Azerbaycan*** da çok güçlü bir şekilde yayılması, köklü ve etkili bir din haline gelmesi için ne kadar uzak görüşlü, eskilerin tabiri ile basiretli davrandıklarını ve çok yüce bir devlet politikası takip ettiklerini ortaya koymaktadır. Zira onlar, İslâm'ın yeryüzünde yayılması ve bütün insanlığı kucaklayan bir din olması dersini bizzat bu dinin ilk mübelliği **Hz. Peygamber**'den öğrenmiş bulunuyorlardı. Bu politika gereği ***Azerbaycan*** en kısa zamanda İslâm'ın öz yurdu olacak, ayrıca İslâm Dini'nin ***Kafkasya*** ve buraların kartal yaratılışlı bekçileri olan ***Hazar Türklerine*** olan *ilahi yolculuğu* ve bu geniş bölgelerde İslâm Dini'nin yayılması için bir *üs olarak* kullanılacaktı.

[66] et-Taberi, IV, s. 155.

Azerbaycan'ın Büyük Şehirlerinde İslâmiyet:

Mâmâfih **Utbe b. Ferkad**'ın, **Behram b. Ferruhzadla** bütün Azerbaycan için geçerli olmak üzere yaptığı bu anlaşma ile artık Azerbaycan toprakları bütünüyle İslâm Dini ve onun hakimiyetine açılmış ve önündeki bütün engeller kaldırılmış oluyordu.

Müslüman Fâtihler bir taraftan Azerbaycan'ın önemli şehirlerini bir bir fethederken, diğer taraftan bu şehirlerde **Hz. Ömer**'in esaslarını ortaya koyduğu devlet politikası gereği çok kuvvetli bir İslâmi ***tebliğ*** ve ***irşad*** faaliyetine girişmişler ve böylece buralarda pek çok kimsede Müslüman olmuşlardır.

Hz. Ömer devrinde, Azerbaycanda İslâm Dini'nin kök saldığı şehirlerin başında ***Erdebil*** gelmektedir. Müslüman Fatihler burasını idarî bir merkez haline getirdikten sonra, ***Azerbaycan'ın*** diğer şehirlerine yönelmişlerdir. Bunlardan **Süraka b. Amr** ***el-Bab*** şehrine ***Derbend*** veya ***Bâbü'l-Ebvab***'a[(67)], **Bukeyr b. Abdullah,** ***Mukan***'a[(68)] ve **Habib b. Meslem**'e ***Tiflis***[(69)] ve büyük Sahabe **Abdurrahman b. Rabia el-Bahili** ise Azerbaycan sınır boylarındaki Türkler'e yönelmiş ve buraların fethedilmesi yanı sıra çok büyük bir İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetlerine yönelmişlerdir[(70)].

[67] et-Taberi, IV, s. 155, İbnü'l-Esir, III, s. 28.
[68] et-Taberi, IV, s. 157, İbnü'l-Esir, III, s. 29.
[69] et-Taberi, IV, s. 157, İbnü'l-Esir, III, s. 29.
[70] et-Taberi, IV, s. 158, İbnü'l-Esir, III, s. 29.

Surâka b. Amr, bir kısım sahabelerinde katıldığı ordusunun başında *Derbend'*e gelmiş, bir taraftan şehrin dışında askerî karargâhını kurarken diğer taraftan şehri kuşatmış ve şehir halkının teslim olmasını istemiştir. Temel kaynakların verdiği rivayetlerden *Derbend'*in kozmopolit bir yapıya sahip olan şehir halkının çoğunluğunun ***Kıpçak Türkleri*** ve *Ermenilerden* oluştuğu anlaşılmaktadır[71].

Ne var ki Müslüman askerlerin bu muhasarası karşısında çaresiz kalan **Şehriyar b. Hürmüz,** ***Derbend*** meliki, makul bir cizye ödemek şartıyla barış teklifinde bulunmuş ve Derbend şehri böylece Müslüman Fatihlerin eline geçmiştir (642) [72]. Fethi takib eden günlerde, diğer şehirlerde de örneğini gördüğümüz gibi süratli bir şekilde bir tebliğ ve irşad faaliyetinin de başlamış olması gerekmektedir.

Diğer taraftan **Bükeyr b. Abdullah,** ***Mukan*** üzerine yürümüştür. ***Mukan*** ve ***Dağlık Bölge*** şehirlerinde büyük ölçüde ***Kıpçak Türkleri*** yaşıyordu[73]. **Bukeyr** buraları fazla bir mukavemet göstermeden ele geçirmiş ve daha sonraki devirlerde geçerli olmak üzere hem ***Mukan*** ve hem de ***Dağlık Bölgedeki*** Kıpçak Türklerine bir ***ahidname*** vermiştir. **et-Taberi**'nin asıl metnini verdiği ve bizim hem konumuz, hem de ***Azerbaycan Türk realitesini*** göstermesi bakımından önemli bir belge alan bu ahitnamenin metni ve çevirisi şudur:

[71] İbnü'l-Esir, III, s. 28, et-Taberi, IV, s. 156.
[72] et-Taberi, IV, s. 156, İbnü'l-Esir, III, s. 28.
[73] et-Taberi, IV, s. 157.

"بسم الله الرحمن الرحيم. هذا ما أعطى بكير بن عبدالله أهل موقان من جبال القبج الأمان على أموالهم وأنفسهم وملتهم وشرائعهم على الجزاء دينار على كل حالم أو قيمته والنصح والدلالة المسلم ونزله يومه وليلته فلهم الأمان ما أقروا ونصحوا، وعلينا الوفاء، والله المستعان. فإن تركوا ذلك واستبان منه غش فلا أمان لهم إلا أن يسلموا الغششة برمتهم وإلا فهم متمالئون."

Esirgeyen bağışlayan Allahın adıyla;

Bu *Bukeyr b. Abdullah* ***tarafından*** *Mokan* ***ehli*** *Dağlık bölge ve Kıpçaklara;* ***onlarin malları, canları, kavimleri dinleri ve aklı başında herkes için bir dinar veya karşılığı cizye ödemek şartıyla verilmiş bir "Eman-Güvence" dir. Ayrıca dürüst davrananlar, Müslümanları bir gece ve bir gün misafir edenler onlara yol gösterenlerde güvence altındadır. Biz sözümüze bağlı kimseleriz. Allah iyilerin yardımcısı olsun. Şayet onlar buna sırt çevirir ve hainlik ederlerse, bu hainler teslim edilene kadar bu "eman" geçersizdir. Hainleri teslim etmeyenlerde hain sayılırlar"***[74].

Hz. Ömer devrinin ünlü komutanlarından bir diğeri **Habib b. Mesleme**'nin *Tiflis'*in fethi ile görevlendirildiğini söylemiştik. Değerli İslâm komutanı her ne kadar Tiflisi ele geçirmişse de bu geçici olmuştur[75]. Ne var ki *Tiflis'*in bu geçici süre fethedilmesi bile İslâm Dini'nin bu topraklarda yayılması için çok hayırlı bir merhale olmuştur. Zira, İslâm Dini'ni yaymanın Allah katındaki büyük sevap ve ecrine nail olmak isteyen bir çok kişi bu arada sahabeler, bundan

[74] et-Taberi, IV, s. 157.
[75] et-Taberi, IV, s. 157.

yaralanarak *Tiflis*'e gelmişler ve burada çok yoğun bir İslâmlaştırma kampanyası başlatmışlardır. Onlar bu tebliğ faaliyetlerinde çok başarılı olmuş ve *Tiflis'*te sayıları oldukça yüksek ve çok kuvvetli bir İslâm cemaatı oluşmuştur. İslâmî fetih devresinde bu İslâm cemaatinin öncüsünün *Tüflâ* adında birisinin olduğu kaydedilmektedir(76).

Yeni Cihad Erleri Azerbaycan Topraklarında:

Müslüman Fatihler, *Derbend ve Mukan* fethedildikten sonra buralarda çok büyük bir İslâmî tebliğ ve irşad faaliyeti başlatmışlardır. Onların bu gayretleri sonucu buralarda yaşayan pek çok kimse ve bu arada *Kıpçak Türkü* Müslüman olmuşlardır. Bu İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetlerinde *Süraka b. Amr*'ın çok büyük hizmetleri olmuş ve bundan sonra pek fazla yaşamamış Allah'ın rahmetine kavuşmuştur. Bu konudaki hayırlı gelişmeleri birkaç kelime ile özetleyen **et-Taberi** şöyle demektedir:

"فلما استوسقوا واستحلوا عدل الإسلام مات سراقة."

"Müslümanlar bu bölgelerde bir araya gelip İslâmı yaygınlaştırıp ve adaleti her tarafa uygulamalarından sonra ne var ki Suraka b. Amr vefat etmiştir" (77).

*Azerbaycan'*daki bu İslâmî gelişmeleri yakından takib eden **Hz. Ömer; Süraka b. Amr** vefat edince, onun yerine fazileti herkesçe kabul edilen büyük sahabe **Abdurrahman b. Rabi'a el-Bahili**'yi getirmiş, *Derbend*'in gerisinde ve sınır boylarındaki *Türkler'*e karşı yeni, yeni gaza ve cihadlarda bulunmasını emretmiştir (642) (78).

---

[76] et-Taberi, IV, s. 162.
[77] et-Taberi, IV, s. 157, İbnü'l-Esir, III, s. 29.
[78] et-Taberi, IV, s. 158, İbnü'l-Esir, III, s. 29.

Azerbaycan sınır boyları ve ***kâfir Türkler'***e karşı yapılan bu harbler; İslâmda gaza, cihad, şehidlik ve bunun derslerini bir yaşayış şeklinde **Hz. Peygamber**'den öğrenen ve bunu hayatlarının en yüce gâyesi olarak bilen bu iman erlerinin, sahip oldukları iman ulviyeti ve taşıdıkları yüksek hale-ti ruhiyeyi göstermesi bakımından bizim için son derece önemlidir.

Zira; onun böyle bir sefer için *Derbend'e* geldiğini öğrenen şehrin meliki **Şehriyâr b. Hürmüz,** daha önceden tanıdığı bu İslâm mücahidine ***Türklerle şehrin dışında ve sınır boylarında harb yapmanın çok zor olduğunu söylemiş ve bundan çekinmesini istemişti.*** Onun bu sözleri, alnında nurdan harflerle ***"Sahabe"*** yazan, belki bir defa değil beş defa, on defa ***"şehid"*** olmak isteyen bu ***"iman erini"*** şoke etmiş ve arslanlar gibi kükreyerek ona şöyle demiştir:

"وتالله إن معنا لأقوامًا لو يأذنوا أميرنا في الإمعان لبلغت هم الردم قال: وما هم؟ قال: أقوام صحبوا رسول الله (صلعم) ودخلوا هذا الأمر بنية، كانوا أصحاب حياء وتكرم في الجاهلية فازداد حياؤهم وتكرمهم فلا يزال هذا الأمر دائمًا لهم ولا يزال النصر منهم حتى يغيرهم من يغلبهم وحتى يلفتوا عن حالهم بمن غيرهم."

"Allah'a yemin ederimki; aramızda öyle insanlar vardırki Emiru'l-Müminin bizlere ileriye gitmek için izin verdiği takdirde onlar Zü'l-Karneyn'in yaptığı ta o büyük sedde kadar ulaşırlar." **Şehriyar** *"onlar kimlerdir?"* diye sorunca **Abdurrahman** şöyle demiştir:

"Onlar Allah'ın Rasulu ile sohbet etmiş yakın arkadaşlarıdır. İşte onlar cihada gönül vermişlerdir. Onlar cahiliye devrinde bile haya, edeb sahibi yüce insanlardı. İslâm'ı

kabul ettikten sonra, haya ve edepleri daha da arttı. Onlar böyle oldukları ve mağlup milletlere uymadıkları sürece zafer onlarındır. Onlar bu hallerini (ahlaklarını) ***asla değiştirmeyeceklerdir"***[79].

İşte ***Azerbaycan*** da *"Allah'a imanı"* sanki su arayan gönüllere bir kevser içeceği gibi sunan ve bu hususta hiçbir fedakarlıktan çekinmeyen ve bir kimsenin Müslüman olmasını, üzerinde güneşin doğup battığı herşeye sahip olmaktan çok üstün gören iman erleri ve alınlarında nurdan harflerle ***"Sahabe"*** yazılmış peygamber dostları üstlenmişlerdi.

Azerbaycan'da Yeni İslâmî Gelişmeler:

Gerçekte Azerbaycan'da **Hz. Ömer** devrinde başlatılan bu İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetleri daha sonraki yıllarda bütün hızı ile devam etmiştir. **Hz. Osman** devrinde (644-656) ***Erdebil,*** İslâmiyetin siyâsi ve dini güçlü bir merkezi haline getirilmiş, Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine daha önce yapılan bir anlaşma gereği bir çok Müslüman Arap askerleri ve âileleri yerleştirilmiş ve ayrıca İslâm Dini'nin bu topraklarda yayılması ve yerleşmesi için çok yoğun gayretler gösterilmiştir[80]. Bu cümleden olarak başta ***Erdebil*** olmak üzere Azerbaycan'da bir çok cami ve mescitler yapılmıştır.

Hz. Osman devrinde (644-656) *Ermeniye* taraflarında bazı kıpırdanmalar olmuş ve buralara, **Hz. Ömer** ekolünün en ünlü komutanlarından, aynı zamanda dini bütün bir insan olan **Habib b. Mesleme** gönderilmiştir. **Habib b. Mesleme,** daha önce hem *Şam*'ın fethi hem de, *Rumlara*

[79] et-Taberi, IV, s. 158, İbnü'l-Esir, III, s. 29.
[80] Bunyatov, Z.M., DİA, IV, s. 319.

karşı yapılan gaza ve cihatlarda takdir edilmiş en değerli komutanlardan biri idi.

Bu değerli ***Müslüman Komutan*** 8.000 kişilik bir ordu ile ***Azerbaycan'a*** hareket etmiş ve *Ermeniyye*'nin en önemli şehirlerinden biri olan *Kalikala*'ya gelmiş ve fazla bir mukavemet görmeden burasını ele geçirmiştir. **Habib,** burasının bir İslâm şehri olmasını istiyordu. Bu bakımdan o; daha sonra Şam Valisi, **Hz. Muâviye** tarafından bir takviye gücü olarak gönderilen 2.000 kişilik Müslüman askerlerini *Kalikala*'ya yerleştirmiş, onlara ikta arazileri vermiş ve onları paralı muhafız gücü olarak bırakmıştır[81].

Bundan maksat burasını güçlü bir İslâm şehri hâline getirmekti. *Kalikala*'ya yerleştirilen bu kalabalık ***Müslüman askerler*** ve bu arada ***Arap aileleri*** ve bunların tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu, burasının kısa zamanda bir İslâm şehri olduğunda kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Zira o devirlerde **Hz. Ömer**'in büyük bir ciddiyetle uyguladığı İslâmlaştırma politikasının bir devamı olarak Azerbaycan şehirlerine bir çok Müslüman askerler ve Arap aileleri yerleştirilmiş ve bu aileler bulundukları şehir ve yerli halk arasında ***İslâm dininin*** yayılmasında çok büyük hizmetleri olmuştur.

İslâm Dini Ermeniye Topraklarında:

Habib b. Mesleme, gerçekte *Azerbaycan* özellikle *Ermeniye* topraklarında İslâm Dini'nin yayılmasında emeği geçen en büyük İslâm mücahitlerinden biridir. O, fethettiği şehirlerde, her şeyden önce yerli halkla olan münasebetlerini çok canlı tutmak istemiş, yaptığı anlaşmalarda onların ödeme gücünü zorlayan vergilerden çekinmiş, Müslümanlığı

[81] el-Belâzuri, s. 201.

sevdirmiş, böylece yerli halkın daha yumuşak bir geçişle ***İslâm Dini'***ne girmelerini sağlamıştır.

Büyük İslâm Mücahidi, ***Kalikala'***dan sonra ***Ermeniye*** sınır boylarına doğru hareket etmiş, yol boyunca karşısına çıkan küçük büyük bir çok şehir ve kasabaları ele geçirmiş, buraların ahalisi ile İslâmî muhtevası ağır, çok güzel anlaşmalar yapmış ve daha sonra ***Debile*** gelmiştir. Debil gerçekte ***Ermeniye'***nin, Azerbaycan'daki ***Erdebil*** şehri gibi, en önemli idarî ve dini merkezlerinden biri idi. Buraya önce ***Mecûsilik*** girmiş, daha sonra ***Yahûdilerle*** birlikte ***Müsevilik*** görülmüş ve en sonunda ***Hıristiyanlık*** gelmiş, buralarda çok güçlü taraftar toplamıştır. Yerli halkın büyük çoğunluğu ***Nasranî*** idi[82]. Orta Çağlar'ın bu kokuşmuş ve özünü çoktan kaybetmiş dinlerinin karşısına şimdi, ***Debilde*** yeni bir iman coşkusu ile ***İslâm dini*** çıkıyordu.

Müslüman Gazi, önce ***Debil'in*** çevresindeki kasabaları ele geçirmiş, onun çevresi ile ilişkilerini kesmiş daha sonra bütün gücüyle ***Dibil'***e yüklenmiştir. Şehir halkının bu cihad erleri karşısında bir varlık göstermeleri mümkün değildi. Bu bakımdan zaten güçlü bir varlık olan Hıristiyan cemaatın Patriği, ***Müslüman Fatih'***e gelmiş, yalvar-yakar barış isteğinde bulunmuş oda; belirli ölçüde bir vergi ödemeleri, Müslümanlara dostluk ve ilgi göstermeleri ve gerektiğinde, İslâm düşmanlarına karşı müminlere yardım ve Müslümanları misafir etmeleri şatıyla İslâmî muhtevası olukça ağır bir sulh anlaşması yapmıştır[83]. Temel İslâmî kaynaklardan sa-

[82] el-Istahari, ***Mesalik el-Memâlik,*** nşr, De Goeje, Leyden, 1927, s. 188, İbn Havakal, ***Suratu'l-Ard*** nşr. J. H. Kramers, Leyden, 1939, s. 342, el-Belâzuri, s. 203.

[83] el-Belâzuri, s. 203.

dece el-Belâzuri'nin kaydettiği ve konumuz açısından son derece önemli olan bu anlaşmanın metin ve çevirisi şudur:

"بسم الله الرحمن الرحيم، هذا كتاب من حبيب بن مسلمة لنصارى أهل دبيل ومجوسها ويهودها وشاهدهم وغائبهم: إني أمنتكم على أنفسكم وأموالكم وكنائسكم وبيعكم وسور مدينتكم فأنتم آمنون وعلينا الوفاء لكم بالعهد ما وفيتم وأديتم الجزية والخراج شهد الله وكفى بالله شهيدًا."

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyle; ***Bu kitab*** (eman) **Habi b. Mesleme*'den*** ***Debil halkına*** (yani) ***Hıristiyanlara, Mecûsilere, Yahudilere, hazır olanlar ve gayıp olanlarına yazılmış bir ahidnamedir. Ben sizlerin canlarına, mallarına, kiliselerimize, havralarınıza*** (ve ateş evlerine) ***ve şehir surlarına eman verdim. Artık sizler emniyettesiniz. Bize yükümlü olduğunuz cizye ve haracı ödemeye devam ettiğimiz sürece, bizim görevimiz, sizlere verdiğimiz sözü tutmak ve ahde vefa göstermektir. Buna Allah şahidtir, zaten Allah şahid olarak ne kadar yeterlidir"*** [84].

Görüldüğü gibi bu anlaşma metninin konumuz açısından önemi bir yana, aynı zamanda tarihi, önemli bir belgedir. Zira ***Debil'***in büyük bir şehir olduğunu, etrafının surlarla çevrildiğini, şehrin dini yapısı ***Hıristiyan, Mecusi*** ve ***Yahûdi*** cemaatler onların mabedlerinin bulunduğunu şehir halkının çoğunluğunun ***Nasranîlerden*** oluştuğunu ve şehrin genelinde etkili olduklarını hep bu tarihi anlaşma metninden öğrenmiş bulunuyoruz.

[84] el-Belâzuri, s. 203.

Bundan önceki barış anlaşmalarında olduğu gibi bu anlaşma ile de yerli halka İslâm'ın şefkat ve hidayet eli uzatılmış, din farkı gözetilmemiş, dini cemaatler, toplumun bir mozayiği olarak görülmüş, ayrıca onlara ekonomik ve ödeme gücünün çok altında bir vergi öngörülmüştür.

Yine bu anlaşmada da halkın dini duygu ve düşüncelerine saygı gösterilmiş, din ve vicdan hürriyeti, her türlü ibâdet yerleri korunmuş, insanların canları, malları, hatta şehrin surları emniyet ve güvence altına alınmış, böylece iman hakimiyetine giden yol açılmış ve kişiler Allah'ın hidayetini kendi hür iradeleri ile tercih etmede daha serbest bir hale gelmişlerdir. ***Nasrânilik, Mecûsilik ve Yahûdilik*** kadar, Müslüman Fatihlerin dini olan ***İslâmiyette*** serbest olacaktı. Zaten İslâmda gerçek cihadın anlamı da bu idi.

Bu anlaşma ile *Debil* ve çevresinde, İslâmın önünü kesen bütün engeller kaldırılmış ve ***İslâmiyet;*** özünü çoktan kaybetmiş bu dinlerin karşısına ameli ve itikadi prensiplerinin bütün sadeliği ile gerçek bir ***"hak din"*** olarak çıkmıştır. Ne ilginçtirki daha sonra buralara gelen Müslüman mürşid ve muallimler sâyesinde ***İslâm Dini Debil'e*** gelmiş ve buralarda pek çok insan Allah'ın hidayetine kavuşmuştur. Zira bu devirlere en yakın bir zamanda yaşamış olan Müslüman coğrafyacılar *Debil*'deki bu İslâmî gelişmelerden bahsetmiş ve buralarda bir çok cami ve mescidlerin yapıldığını bildirmişlerdir[85].

Azerbaycan'ın İç Kısımlarında İslâmiyet:

Görüldüğü gibi, İslâm Dini, ***Azerbaycan*** topraklarına siyâsi manada çok yumuşak bir şekilde girmiş, hiçbir ciddi

[85] İbn Havkal, s. 342, el-Istahrî, s. 188.

mukavemet görmemiş ve daha sonraki yıllarda çok büyük başarılar elde etmiştir. ***Azerbaycan***'ın iç kısımları ***Erdebilde*** dahil civar şehir ve kasabalarda İslâm dininin yayılmasında en büyük emeği geçenlerden biri de **Hz. Osman** zamanında buraların tekrar fethedilmesiyle görevlendirilen **Eşas b. Kays el-Kinânî** olmuştur.

Hz. Ömer devrinin ünlü komutanlarından biri olan **Eşas b. Kays,** büyük bir kısmı ***Kufeli*** askerlerden oluşan ordusunun başında hareket ederek ***Azerbaycan***'ın iç kısımlarına dalmış ve daha önce yapılan anlaşma gereği buraları bir bir fethetmiş ve sarsılan devlet otoritesi, emniyet ve huzuru yeniden sağlamıştır(645)[86]. ***Müslüman Fatih*** bununla da yetinmemiş ve yeniden fethettiği bu şehirlerde çok geniş bir ***İslâmlaştırma kampanyası*** başlatmıştır. Bu İslâmlaştırma kampanyası hakkında özlü bilgiler veren **el-Belâzuri** şöyle demektedir:

"ففتحها على مثل صلح حذيفة وعقبة بن فرقد وأسكنها ناسًا من العرب من أهل العطاء والديوان وأمرهم بدعاء الناس إلى الإسلام."

"el-Eşas; Huzeyfe ve Utbe b. Ferkad'ın anlaşmalarına göre buraları tekrar fethetti ve "Divan"dan (Askeri Bakanlık) ***aylık alan pek çok insanları bu şehirlere yerleştirdi ve onları halkın arasında İslâm dinini yaymakla görevlendirdi"***[87].

Evet **el-Eşas,** ***Azerbaycan***'a sadece ve yalnız parlak bir İslâm komutanı değil, İslâm dininin hayrı ve yüceliğine kendini adamış samimi bir Müslüman ve faziletli bir mümin

[86] el-Belâzuri, s. 323.
[87] el-Belâzuri, s. 324.

olarak geliyordu. O, kendinden önce *Horasan* yani Doğu Turan yurduna gönderilen Arap valilerin yaptıkları gibi beraberinde *Basra ve Kufeden* bir çok dini bütün Arap aileleri getirmiş onları, *Azerbaycan*'ın belli başlı büyük şehirlerine yerleştirmiş ve çevrelerinde ***İslâm Dini***'ni yaymaları için çok sıkı tenbih ve uyarılarda bulunmuştur[88]. Bunlar özellikle ***Kûfe, Basra ve Şamlı*** Arap ailelerinden seçilmiş seviyeli kimselerdi. Kaynaklardan öğrendiğimize göre bu devirlerde *Azerbaycan*'a *Kufe*'den 6.000, ***Beni Tağlib***'den **Şuayb b. Malil**'in idâresinde 2.000 aile iskân edilmiştir[89].

Bu Müslüman Arap âileleri yeni yeni yerleştikleri bu şehirlerde ***İslâm dini***'nin yerli halk arasında yayılmasında öncülük edeceklerdi. Onlar buralarda ***İslâm dini'ni yayacaklar, yeni yeni cami ve mescitler inşa edecekler, İslâm dini'ni kabul eden bu yeni mühtedilere Kuran-ı Kerim'i yüzünden okumasını öğretmeleri yanı sıra, onları eğitecekler İslâm ve imanın şartlarını öğreteceklerdi. Böylece Azerbaycan'ın belli başlı büyük şehirlerinde çok köklü bir İslâmlaştırma kampanyası da başlamış oluyordu.***

Diğer taraftan ***İslâm dini***'nin yayılmasını, hem resmi hem de ilahi bir görev olarak kabul eden **Yeni Vâli,** ***Erdebil*** ve çevre şehirlerde insanları Allah'ın hidâyetine yöneltmek için ise çok hızlı başlamış ve bunun için çok ciddi tedbirler almıştır. O bu ilahi tebliğ işi için bir kısım faziletli ***din alimleri ve kıraat ehli*** görevlendireceği ve bu hayırlı iş onlara havale edeceği yerde daha da ileri gitmiş Müslüman Arap ailelerinden, oluşan bir tebliğ ordusu meydana getirmiş ve bunları en iyi şartlar altında yerli halkın evlerine yerleştirmiş

[88] Buchener, F., ***Mecûs,*** İA, VIII, s. 445.
[89] Togan, Z.V., İA, II, s. 95, Bunyatov, Z. M., IV, s. 319.

ve onlardan her hal-ü karda çevrelerindeki insanları Allahın dinine kazandırmalarını istemiştir.

Bu bir manada ***Azerbaycan İslâm inkılabına*** giden yolun açılması idi. Zira kalabalık bir yekün teşkil eden bu Müslüman Araplar sayesinde baş döndürücü bir İslâmlaştırma hareketi de başlamış oluyordu. Onların bu hummalı tebliğ ve irşadları sonucu yüzlerce binlerce kişi Müslüman olmuş ve Allah'ın hidayetine kavuşmuştur. Onların bu sonsuz tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu buralarda bir çok ***cami*** ve ***mescitler*** yapılmıştır. Daha sonraları buralara gelen İslâm coğrafyacıları, onların yaptırdıkları bu camilerde namazlarını kılmışlar ve bizlere çok güzel bilgiler vermişlerdir.

Erdebil'de İslâmiyet:

Fakat **Eşas b. Kays el-Kinânî**'nin İslâm dini'nin yayılmasında asıl önceliği ***Erdebil şehrine*** verdiği anlaşılmaktadır. Bunda ***Erdebil***'in Arapların ***idârî merkezi*** yani baş şehir olmasının da çok ayrı ve önemli bir yeri vardır. Yeni Vali ***Erdebil***'in kısa zamanda bir İslâm şehri olmasını istiyordu. O, bunun için her türlü tedbiri almış ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde olduğu gibi, burada da çok yaygın ve hummalı bir İslâmlaştırma kampanyası başlatmıştır. ***Erdebil***'deki İslâmlaştırmanın öncüleri şehre yerleştirilen Müslüman ***Arap âileleri*** idi.

Ne var ki değişen ve gelişen şartlar karşısında **el-Aşas**'ın buralarda pek fazla kalmadığı anlaşılmaktadır. Buna sebepte **Hz. Osman**'ın halifeliğinin son yıllarında çıkan kargaşalıklar olmalıdır. Bilindiği gibi **Hz. Osman**'ın büyük kargaşa ve karışıklıklar sonucu şehid edilmesinden sonra; **Hz.**

Ali halife olmuştur (656-661)[90]. **Hz. Ali**'nin kısa süren hilâfeti döneminde ***Azerbaycan***'ın İslâmlaşması yolunda çok büyük adımlar atılmıştır. Zira **Hz. Ali** Azerbaycan'a dini bütün bir insan ve çok sağlam bir Müslüman olan **el-Eşas b. Kays b.el-Kinani**'yi ikinci defa askerî vali olarak tayin etmiş[91] ve bu bölgede *İslâm Dini*'nin yayılması, emniyet ve huzurun sağlanması için çok dikkatli tavsiye ve bazı nasihatlerde bulunmuştur.

Yeni ***Vâli,*** büyük bir şevk ve yeni bir heyecanla, bu sıralarda Müslüman Arapların idare merkezi olan *Erdebil*'e gelmiş ve İslâmiyeti yayma görevine bıraktığı yerden hem de aynı enerji ve samimi bir coşku ile yeniden başlamıştır. Fakat o, ***Erdebil'e ikinci defa vali olarak geldiğinde, bura halkının büyük bir çoğunlukla Müslüman olduklarını ve Kur'an-ı Kerimi yüzünden kolayca okuduklarını görmüş ve bundan her Müslüman gibi o da ayrı bir sevinç ve memnuniyet duymuştur***[92].

el-Eşas daha önce *Azerbaycan*'da temellerini atmaya çalıştığı ***İslâm inkılâbını*** tamamlamak için yeniden harekete geçmiştir. Yeni Vâli, *Erdebil*'de daha önce yaptıklarını bir kere daha tekrar etmiştir. Bu defa emrindeki Arap askerlerinin büyük bir kısmını şehirde henüz Müslüman olmamış âilelerin yanına yerleştirmiş ve onları bu büyük İslâmlaştırma kampanyasında bir ***"iman eri"*** olarak kullanmak istemiştir. Değerli tarihçi **el-Belâzuri** bu İslâm inkılabına esas olan gelişmeler hakkında bize şu açıklamalarda bulunmaktadır:

[90] es-Süyûti, s. 166.
[91] el-Belâzuri, s. 324.
[92] el-Belâzuri, s. 324.

"O; Erdebil'e ikinci defa geldiğinde de *(aynı şeyleri yaptı)* ***ve Divardan ücret alan Arap askerlerinin büyük bir kısmını Erdebil'deki ailelerin yanına yerleştirdi, yeme ve barınmaları onlara ait olacaktı. Ayrıca onlara Erdebil ve civarında yaşayan bütün insanları İslâm Dini'ne çağırmalarını emretti onlara her türlü yardımı yaptı ve şehirde bir de cami yaptırdı"***[93].

Bu şüphesiz İslâm'ı yaymanın Allah katındaki yüce ecrine inanan Müslümanlar için çok büyük bir emir "Hayır!" bir sorumluluk idi. Bu bakımdan ***İslâm dinini*** yayılmasını hem resmi ve hem de ilahi bir görev olarak kabul eden bu Araplar, ***Erdebil***'de beraber oturacakları ailelerin yanlarına bir ***"din alimi"*** bir ***"kıraat ehli"***, yeni mühtedilere dini vecibelerini uygulamalı olarak öğretmek üzere bir ***"hoca"*** olarak geliyorlardı. Şimdi her bir ev, gerçek *Allah*'ın adının anıldığı kutsal bir yuva haline gelmişti. Onların bu hummalı tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu ***Erdebil*** ve çevresinde baş döndürücü bir İslâmlaştırma kampanyası başlamış ve büyük bir çoğunlukla ***"Mecûsî"*** olan yerli halkın hepsi ***Müslüman olmuşlardır.***

Bu aynı zamanda ***Erdebil*** ve civar şehirlerdeki *Mecûsîliğin* de sonu olmuştur. Zira ***Erdebil*** semalarında asırlardır kara bir bulut gibi dolaşıp duran ***Mecûsilik,*** İslâm hidayetinin ilahi ışıkları karşısında hiçbir varlık gsöterememiş ve asırlardır Mecusi mabedlerinde yanan ateşler sönmek durumunda kalmış ve ***Erdebil*** halkının gönlünü, Allah'ın nuru ve iman hakimiyetinin ışıkları doldurmuştu. ***Erdebil*** asıl bundan sonra bir İslâm şehri haline gelmiş, buralarda bir

[93] el-Belâzuri, s. 324.

çok cami ve mescidler yapılmıştır. Esasen **Eşas el-Kinanî,** kendiside ayrıca buraya büyük bir ***Cuma camii*** yapmayı da ihmal etmemiştir. **el-Belâzuri** bu camiin daha sonraki devirlerde genişletildiğini kaydetmektedir[94].

Fakat bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz başka bir konu daha vardır. O da ***Erdebil'de*** olduğu gibi Azerbaycan'ın diğer şehirlerine yerleştirilmiş olan seçme Müslüman ***Arap*** âileleridir. Bu konularda bize çok kıymetli bilgiler veren ***el-Belâzuri*** şöyle demektedir:

"Araplar Azerbaycan'a indiklerinde Kûfe, Basra ve Şam'dan kendi kabilelerini buraya naklettiler. Bunlardan her kabile kendileri için toprak edindiler, bazıları acemlerden geniş arazi satın aldı. Köylerde korumaları için Müslümanlara verildi, buraların halkıda Müslümanların çiftçileri oldu"[95].

Bu Müslüman aileler şüphesiz bulundukları şehirlerde bilinen ifadesiyle ilk Arap kolonisi, "Hayır!" ***İslâm cemaatini*** oluşturacaklar, yerli halk arasında İslâm Dini'ni yaymaya çalışacaklar, yeni Müslüman olanlara namaz, oruç vs. gibi dini vecibeleri yanı sıra ***Kur'an-ı Kerimi*** yüzünden okumayı öğretecekler ve bulundukları şehirlerde cami ve mescidlerin yapılmasına öncülük edeceklerdi. Yeni bir duygu ve imani coşku ile Azerbaycan şehirlerinde ***İslâm Dini'***nin yayılması için canla başla çalışan Müslüman Araplar, her türlü takdirin üstünde bir tebliğ ve irşad faaliyetinde bulunmuşlar ve pek çok kimsenin de Müslüman olmasını sağlamışlardır.

Görüldüğü gibi ilk devir İslâm halifelerinin ciddi teşebbüsleri Müslüman devlet adamlarının, her türlü takdirin

[94] el-Belâzuri, s. 324, krş. el-Makdisi, s. 290.
[95] el-Belâzuri, s. 473.

üstünde göstermiş oldukları üstün gayretler sonucu ***Azerbaycan İslâm inkılabı*** büyük ölçüde tamamlanmış ve Azerbaycan bu devirlerde ***"Sünni İslâm"***'ın öz yurdu olmuştur. Birde madalyonun öbür yönü vardır. O da Azerbaycan'ın ***Ermeniye*** bölgelerinde İslâmiyetin yayılması ve buralardaki ***Hıristiyan hakimiyetinin*** yıkılmasıdır. İşte bundan sonraki sayfalarda konunun bu ilginç yönü üzerinde durulacaktır.

V.
AZERBAYCAN İSLÂM İNKILABININ TAMAMLANMASI

Hz. Muâviye İle Gelen Yeni İman Esintileri:

Hz. Ali'nin Kûfe'de gözü dönmüş bir *Harici* tarafından bedbaht birkaç hançer darbesi ile şehid edilmesinden sonra bir kısım iç kargaşa ve karışıklıklar olmuş ve daha sonra hilâfet makamına **Hz. Muâviye** geçmiştir (661-680)[96] **Hz. Muâviye** halife olduktan sonra, ***Azerbaycan'da,*** esasları **Hz. Ömer** tarafından ortaya konulan devlet politikası gereği İslâmî fetihler ve İslâmlaştırma hareketine devam edilmiş ve bu sayede yerli halktan pek çok kimse Müslüman olmuştur.

Hz. Muâviye halife olduktan sonra ***Azerbaycan'***a ayrı bir önem vermiş ve oraya kendi devrinin en muktedir adamlarından biri ve dini bütün bir Müslüman olan **Abdü'l-Aziz b. Hâtem b. en-Numan'**ı vali tayin etmiştir. Yeni Vâli o sıralarda İslâmî idarenin merkezi olan ***Erdebil'***e gelmiş ve onun gelmesi ile şehirde yeni bir canlılık ve İslâmiyetin tebliğinde yeni bir hareket başlamıştır.

Yeni vali ***İslâm dini***nin yayılmasına ayrı bir önem verdiği gibi, diğer taraftan ***Azerbaycan*** şehirlerinde koyu bir imar faaliyetine girişmiştir. O, bu cümleden olmak üzere ***Erdebil*** şehrini imar etmiş, şehrin surları tahkim ettiği gibi, camiini de genişletmiştir. Bu da eski camiin, gittikçe çoğalan Müslüman cemaatin ihtiyacını artık karşılayamaz bir hale geldiğini göstermektedir.

Ayrıca O, Nûşirvan'ın imar ettiği ***Berzea*** şehrini yenilemiş, şehrin etrafındaki hendekleri iyice derinleştirmiştir.

---

[96] es-Süyûti, s. 194.

Hâtem b. Numan bu arada *Beylekan* şehrini nerede ise yeniden imar etmiş ve bu şehirlere yeni yeni bir ve mescid yaptırdığı gibi, *Dehil* şehrini de imar etmiş ve oraya da bir mescid yaptırmıştır[97].

Diğer taraftan **Hz. Muâviye** zamanında yeni fetihlere devam edilmiş ve ***İslâm dini***'nin yayılmasına ayrı bir önem verilmiştir. Yeni fethedilen bu şehirler ve oraların halkıyla yapılan barış anlaşmaları ve onlara verilen ***"eman"*** belgelerinde ***İslâm Dini***'ne bir devlet politikası olarak sahip çıkılmış, onun halk arasında yayılması için her türlü tedbir alınmıştır. Yine **Hz. Ömer** devrinde olduğu gibi, çevre illere bu hayri faaliyetleri sürdürmek için *İslâm âlimleri ve Ehl-i Kur'an* dediğimiz pek değerli Kur'an hocaları gönderilmiştir.

Tiflis İslâm İnkılabı:

Hz. Muâviye zamanında bu yönde baş döndürücü gelişmeler olmuş İslâm Dini ***Azerbaycan ve Ermeniyenin*** bir çok şehirlerinde yayılmış özellikle ***Tiflis*** *İslâm İnkılabı* onun zamanında gerçekleşmiştir.

Tiflis; İslâm Coğrafyacılarının eserlerinden öğrendiğimize göre; ***"Demir Kapıya*** giden yolda, ona çok yakın bir yerde kurulmuş eski tarihi bir şehirdir"[98]. "Şehrin etrafı kerpiçten yapılmış çok büyük surlar çevrilmiş olup, bu surların üç büyük kapısı vardı. Burası son derece bolluk ve bereketli bir yerdi. Hayır ve hasenatı bol, çarşı ve pazarlarında her şeyin fiyatı çok ucuz idi"[99].

Bilindiği gibi **Hz. Muâviye** zamanında *Ermeniye* vilâyetinde yeni yeni ayaklanmalar olmuş ve buraya **Hz. Ömer**

---

[97] el-Belâzuri, s. 207.
[98] el-Hamevi, II, s. 35.
[99] İbn Havkal, s. 340.

ekolünün yetiştirdiği en değerli komutanlardan biri olan **Habib Mesleme** tayin edilmiştir. Emrindeki askerlerle önce ***Cürmüzan***'a gelen sonra da ***Tiflis***'e yürüyen bu değerli ***İslâm Komutanının*** siyâsi başarıları bir yana O; bu arada, biri Hıristiyan toplum adına ***Tiflis*** halkı, diğeri de Tiflis Müslüman cemaatin önde gelen simalarından biri olan ***Tüflâ*** ya bir *"ahidname"* vermiştir.

Onun Müslüman idare namına vermiş olduğu bu ahidnameler, muhtevaları itibarı ile değil ***Azerbaycan***'lıların belki de, bütün Müslümanların yüz akı ile, kıyamete kadar övünecekleri bir belgedir. Bunlar, aynı zamanda **Hz. Muâviye** devrinde ***Azerbaycan***'da İslâm dini'nin yayılmasına ne kadar önem verildiğini bu hususta takip edilen devlet politikasının ne kadar ciddi ve doğru olduğunu bütünüyle ortaya koymaktadır.

Habib b. Mesleme bilindiği gibi, **Hz. Ömer** devrinin fazileti herkes tarafından kabul edilmiş kıymetli, gözü pek ve kahraman komutanlarından biri idi. O, **Hz. Ömer** devrinde ***Azerbaycan'ın*** iç kısımlarında cereyan eden İslâmî fetih hareketlerine katıldığı gibi, **Hz. Osman** devrinde de bu cihad hareketlerine devam etmiş, yeni yeni bir çok şehirler fethettiği gibi, ***İslâm dini***'nin, ***Debil*** ve ***Tiflis*** gibi ***Ermeniye*** topraklarında yayılmasında da çok büyük hizmetleri olmuştur.

Habib b. Mesleme, yukarda da işâret edildiği gibi **Hz. Muâviye** zamanında, daha önce yapılan barış anlaşmalarını hiçe sayan ve Müslümanlara büyük zorluklar çıkaran ***Ermeniye*** üzerine gönderilmiş ve ***Cürzan***'a gelmiştir. O, işte ***Cürzan***'da bulunduğu sırada, ***Tiflis***'ten, Müslüman cemaat namına **Tüflâ** başkanlığında ve kıymetli hediyelerle birlikte

bir Müslüman heyet gelmiş ve *Müslüman Fatihle* uzun uzadıya konuşma imkanı bulmuşlardır. **Tüflâ,** ***Müslüman Fâtih'e, Tiflis'*****teki** İslâmî gelişmeleri bir gönül coşkusu halinde anlatmış, kendilerine İslâmî konularda yardımcı olması, güvenliklerinin sağlanmasını istemiş ayrıca ***Tiflis*** halkına ***İslâm dinini*** tebliğ ve onları irşad edecek faziletli ***din âlimleri, Kur'an ehli*** hafız ve hocalar göndermesini ısrar etmiştir.

Müslüman Fatih, Tiflis Müslüman ve mühtedilerine olduğu kadar, onların bu masum ve son derece haklı isteklerine çok samimi bir ilgi göstermiş ve yukarda da ifade edildiği gibi bu manada biri ***Tüflâ*** ve bir diğeri asıl ***Tiflis*** halkı ve Müslümanlarına yazılı iki *"ahidname"* vermiştir. Asıl konumuz açısından çok önemli olan bu belgeler, bu gün bile ***Azerbaycan*** Müslümanlığı, bölgede İslâm Dini'nin yayılışı ve bunun nasıl ciddi bir devlet politikası haline geldiğini göstermesi bakımından kıymetinden henüz hiçbir şey kaybetmemiştir.

İbnü'l-Esir bu konularda et-Taberi'nin verdiği bilgileri büyük bir dirayetle eserine özetlerken bu çok önemli iki tarihi belgeyi her nedense, görmemezlikten gelmiş ve onları kıymetli eserine almamıştır[100]. Buna rağmen erken devir tarihçilerimizden **el-Belâzuri,** bu gelişmelerden özetle bahsetmiş, **Habib b. Mesleme**'nin, *Tiflis* halkına verdiği ba ahidnâmeleri eserinde kaydetmiş ve çoğu yönlerden çok farklı bir metinle karşımıza çıkmış ve metnin konumuz açısından bir çok önemli noktalarını yakalayamamıştır[101].

Diğer taraftan **el-Belâzuri ile, et-Taberi**'nin söz konusu anlaşma metinlerini karşılaştırmak ve uzun uzun izahlar

[100] İbnü'l-Esir, III, s. 28-29.
[101] el-Belâzuri, s. 204.

yapmak kuru bir münakaşadan başka bir şey değildir. Ne var ki şu küçük izahlarımız bile **et-Taberi**'nin İslâm Tarihinde ne kadar muhteşem bir yeri olduğunu, meselenin özüne inme ve doğru tesbit etmede ne kadar başarılı bir tarihçi olduğunu bütünüyle ortaya koymaktadır.

Tiflis İslâm İnkılabı'nın Yazılı Metinleri:

Bununla beraber değerli tarih otoritesi **et-Taberi**'nin büyük bir şans eseri asıl metnini ve hem de çok doğru bir şekilde kaydettiği bu *"ahidname"*lerden biri ve **Tüfla**'ya verilen ahidnamenin metni ve çevirisi şudur:

"بسم الله الرحمن الرحيم، من حبيب بن مسلمة إلى أهل تفليس من جرزان أرض الهرمز سلم أنتم، فإني أحمد الله إليكم الذي لا إله إلاهو: فإنه قد قدم علينا رسلكم تفلى، فبلغ عنكم ةأدى الذي بعثتم. وذكر تفلى عنكم إنا لم نكن أمة فيما تحسبون وكذلك كنا حتى هدانا الله عز وجل بمحمد (صلعم) وعزنا بالإسلام بعد قلة وذلة وجاهلية. وذكر تفلى أنكم أحببتم سلمنا. فما كرهت والذين آمنوا معي، وقد بعثت إليكم عبد الرحمن بن جزء السلمي، وهو من أعلمنا من أهل العلم بالله وأهل القرآن وبعثت معه بكتابي بأمنكم، فإن رضيتم دفعوه إليكم، وإن كرهتم آذناكم بحرب على سواه، إن الله لا يحب الخائنين."

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adı ile;

Hürmüz toprakları ve *Cürzanda* bulunan **Habib b. Mesleme**'*den Tiflis halkına;* ***Sizlerin her türlü güvenliğiniz sağlanmıştır. Ben sizin için kendisinden başka tapılacak bir ilâh olmıyan Allah'a hamd ediyorum. Şüphesiz bize göndermiş olduğunuz elçiniz*** **Tüflâ** ***bize ulaştı sizin haberlerini-***

zi söyledi ve göndermiş olduğunuz hediyeleri de bize takdim etti ve* Tüflâ *bana şöyle dedi:

"Bizler sizin zannettiğiniz gibi dürüst bir millet değil idik. Ne var ki biz işte böyle iken aziz ve celili olan Allah bizlere, Hz. Muhammed (s.a.s.) *vasıtasıyla hidayete ulaştırdı, İslâm Dini ile şereflendik. Oysa biz daha önce azınlık, aşağılık, cahil bir kavim idik."*

Ayrıca Tüflâ sizlerin bizimle dostluk ve barış içinde yaşamak istediğinizi de söyledi. Ben ve benim yanımdaki müminlerde zaten böyle bir anlaşmayı ne kadar istiyorduk. Şimdi ben size* Abdurrahman b. Cez es-Sülemi*'yi gönderiyorum. O bizim içimizde Allah'ın ilmini en iyi bilen ve Kur'an-ı Kerimi en iyi okuyan bir hafızdır. Yine* Tüflâ *ile birlikte siz bir ahidname "eman" gönderiyorum. Eğer kabul ederseniz o, bu ahidnameyi size verecektir, Eğer bundan çekinirseniz o zaman sizinle aynı şartlarla harp edeceğiz. Şüphesiz Allah (hiçbir zaman) hain ve korkakları sevmemiştir" (102).

Görüldüğü gibi bu mektup *Tiflis Müslüman* cemaatin bir manada önderi bulunan **Tüflâ**'nın; kendisine verdiği haberler, söylediği sözler ve neler istediği hakkında *Tiflis* halkına onları bilgilendirmek için yazılmış bir mektuptur. O; bunların hepsinin doğru olduğunu kabul etmiş ve onların ayrıca *Tiflis* halkı tarafından bilinmesini istemiş ve kendi icraatı ve anlayışına esas olmak üzere askeri mana da bir *"emir tekrarı"* yapılmış ve doğruluğunu onlara bildirmiştir.

Tüflâ'nın, *Tiflis*'teki İslâmî gelişmeler ve bu konuda verdiği bilgiler, ***Müslüman Fatih***'in, **Tüflâ**'ya sunduğu mektup ve bu mektubun muhtevasının değerlendirilmesi bir ya-

[102] et-Taberi, IV, s. 162, Krş. el-Belâzuri, s. 204, el-Hamevi, II, s. 36.

na o, bu defa Tiflis halkına, dağına taşına geçerli olmak üzere yeni bir *"ahidname"* yazmış ve bunu *Tiflis* halkına Tüflâ ile göndermiştir. Asıl konumuz açısından yine son derece önemli olan bu yeni *ahidname*"nin yine **et-Taberi**'den öğrendiğimize göre asıl metni şudur:

"بسم الله الرحمن الرحيم، هذا كتاب من حبيب بن مسلمة لأهل تفليس من جرزان أرض الهرمز: بالأمان على أنفسكم وأموالكم وصوامعكم وبيعكم وصلواتكم على الإقرار بصغار الجذية على كل حال أهل بيت دينار واف، ولنا نصحكم ونصركم على عدو الله وعدونا وقرى المجتاز ليلة من حلال طعام أهل الكتاب وحلال شرابهم، وهداية الطريق في غير ما يضر فيه بأحد منكم فإن أسلمتم فأقمتم الصلاة وآتيتموا الزكاة فإخواننا في الدين ومواليينا ومن تولى عن الله ورسله وكتبه وحزبه وقد آذناكم بحرب على سواء إن الله لا يحب الخائنين."

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adı ile;

Bu Hurmuzan toprakları Cürzan'da bulunan* Habib b. Mesleme*'den Tiflis halkına yazılmış bir ahidnamedir. Bu eman (güvence) canınız, malınız, kilse, havra ve mescidlerinizin güvencesi için tam bir dinar vargi ödemeniz şartıyla size verilmiş bir "eman" (güvence)dir.

Sizi; bizim ve sizin düşmanlarınıza karşı destekleyeceğiz, sizlere yardım edeceğiz. Ne var ki bizim sizlerin yanında geceleyen misafir olan (askerler ve diğer kimselere) ehl-i kitabın helal yemek ve içeceklerini sunacaksınız. Onlara, sizlere bir zarar gelmemek şartıyla yol göstereceksiniz.

Ayrıca sizler İslâm Dini'ni kabul edipte namazlarınızı kıldığınız ve zekatlarınızı verdiğiniz takdirde bizim din kardeşimiz sayılırsınız ve sizleri koruruz. Kimki Allah, Onun Peygamberleri, Onun kitapları ve Onun inanan müminlerden yüz çevirirse artık eşit şartlarda karşılıklı harbetmekten başka yapacağımız bir şey yoktur[103]. *"Şüphesiz Allah*) hiçbir zaman) *hain ve korkakları sevmemiştir"*[104].

Tiflis İslâm Ahidnâmesinin Değerlendirilmesi:

Yukarda büyük bir itina ile metin ve çevirisini verdiğimiz bu mektubun ve *"ahidname"* sadece *Tiflis'*te değil belki bütün *Azerbaycan'da, İslâm Dini'*nin nasıl yayıldığı, bu hususta izlenen devlet politikasını bütünüyle ortaya koymakta ve okuyucuları heyecana boğacak inandına güzel ve faydalı fikirler vermektedir. Müslüman idareciler; İslâm Dini'nin geniş *Azerbaycan* topraklarında yayılması için her türlü tedbirleri almışlar, onun önünü kesen bütün engelleri kaldırmışlar, yerli halkı kendi hür iradeleri ve hiçbir kimsenin baskı ve tesiri altında kalmadan Allah'ın hidayetini tercih etmede gerçekten de serbest bir hale getirmişler, bunun için hiçbir cebir ve şiddet ihtiyacı duymamışlardır.

Bu devirde İslâm İmparatorluğunun geniş hudutları içinde milyonlarca insan Müslüman olduğu halde onların hiçbiri buna zorlanmamış ve kılınç zoruyla Müslüman olmamıştır. Zaen *Kur'an-ı Kerim'*de *"Dinde zorlama yoktur*[105]*!"* denilmiştir. Bu diğer taraftan, Müslüman idarecilerin kendi din ve imanlarına ne kadar güvendiklerini, İslâm Dini'nin *"amelî"* ve *"itikadi"* prensiplerinin ne kadar sağlam

[103] et-Taberi, IV, s. 162.
[104] *Kur'an-ı Kerim*; *el-Enfal*: 58.
[105] *Kur'an-ı Kerim; el-Bakara:* 256.

olduğunu ve bunun için *Hıristiyanlık, Yahudilik* ve bunun dışında *Mecûsilik ve Budizm* gibi muasır dinler, bozuk akide ve inançlardan hiçbir şekilde korkmadıklarını ortaya koymaktadır.

Gerçekte *Tiflis ahidnamesinin* daha önce **Hz. Ömer** zamanında **Utbe b. Ferkad** tarafından bütün *Azerbaycan* halkına verilen ahidname ile çok büyük bir benzerlik içinde olduğu görülmektedir. Ne var ki bu ahidnamede **Utbe b. Ferkad'**ın ahidnamesinde biraz üstü kapalı olarak ifade edilen bazı hususlar, daha açık ve daha berrak bir hâle getirilmiş ve *İslâm Dini'*nin lehine olan bu hususlar açık açık zikredilmiş ve bir okuyuş ve anlayış birl.iği sağlanılmıştır.

Bu da İslâm dini'nin yeni yeni fethedilen ülkelerde yayılmasını umnumî bir devlet politikası haline getiren bunu her şeye tercih eden ve bu politikanın esaslarını uygulamalı olarak ortaya koyan büyük din ve devlet adamı **Hz. Ömer'**in bu yüce politikasının, sahâbenin en önde gelen simalarından biri ve bir çok kereler **Hz. Peygamber'**in iltifat ve teveccühüne mahzar olmuş **Hz. Muâviye** tarafından bütünüyle kabul edildiği ve büyük bir samimiyetle uygulandığını ortaya koymaktadır. Bu uygulamada şüphesiz *"Ömer devri ekolü"*nden yetişmiş idareci ve komutanların hâlâ iş başında ve devlet idaresinde olmalarınında çok büyük tesirleri olmuştur.

Utbe b. Ferkad'in bütün *Azerbaycan* ahalisine geçerli olmak üzere verdiği *"eman" ve "ahidname"* de olduğu gibi, **Habib b. Mesleme'**nin *Tiflis* ve civar halkına verdiği *"eman"* ve *"ahidname"*de de, halkın din ve vicdan hürriyetine saygı gösterilmiş onlara, her türlü ibadet ve ayinlerini istedikleri gibi yerine getirme hak ve hürriyeti verilmiş, ***kilise, havra ve***

mescidler hiçbir ayırım gözetmeksizin her türlü güvencenin altında olduğu bildirilmiştir.

Camiler için olduğu kadar *kilise* ve havralarda açık olacak, oralarda ibadet edenler oldukça bu mabedler asla kapanmayacak ve bunlar her türlü devletin güven ve koruması altında olacaktır. **Müslüman Fatih** ve idareciler ilk devirlerde bundan korkmamışlar ve her türlü dini taassup ve dar düşünceden uzak durmuşlardır. Bu da onların kendi *"din"* ve onun *"imani prensiplerine"* karşı duydukları sınırsız güvenden kaynaklanıyordu.

Yine **Habib b. Mesleme**'nin ***Tiflis*** ve civar halkına geçerli olmak üzere verdiği bu *"ahidname"*de de ***"vergi"*** meselesi hususunda son derece adilane bir yol takib edilmiş yerli halkın ekonomik imkanları hiçbir zaman zorlanmamış onlardan belki ödeme güçlerinin çok altında vergi alınmış ve İslâmî idare altında yaşamak çok cazip bir hale getirilmiştir. Nitekim ***Tiflis***'te, onu da, hali vakti yerinde olanlardan hem de sadece ***"bir dinar"*** vergi alınmaması bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Bu aynı zamanda inanılması zor bir keyfiyettir.

Bu da ilk devirlerde gaza ve cihad etme, yeni, yeni ülkeler fethetmeden asıl maksadın aşırı derecede vergi toplamak, fethedilen ülkeleri bir sömürgeci zihniyeti ile idare etmek, devlet adamlarını israf ve lüks, zevk ve sefâhet içinde bir hayat yaşamalarını sağlamak için olmadığını, asıl maksadın iman hakimiyetine giden yolun açılması olduğunu ortaya koymaktır.

Tiflis ahidnamesinin bir diğer ve en bariz özelliği daha vardır. O da, yerli halka, İslâm dini'nin sevdirilmesi, İslâm Dini'ni kabul etmelerinin sağlanması ve *"Müslüman olmanın"* bir yücelik olması ve bu hidayet camiası ve iman hakimiyetine girenlerin gerçek manada ***"din kardeşi"*** olmaları idi. Bu kardeşliğin ve iman yüceliğinin şartları vardı. O da onların, ***İslâm Dini***'ni hem*"itikadi"* hem de *"ameli"* bakımdan kabul etmeleri ve uygulamada bundan en ufak bir taviz vermemeleri, dini vecibelerini bütünüyle yerine getirmeleri idi.

Bundan yüz çevirenlerin bu rahmet toplumu, Allah yolundaki ***"din kardeşliği"*** ve iman hakimiyetinde yeri yoktu. Müslümanlar bu kişi ve kişilerden yüz çevirmeli idiler. İşte Müslüman fatihler bundan korkmamışlar, çekinmemişler ve bunları, barış anlaşmasının asıl şartlarından biri olarak zikretmişlerdir. Bu idarecilerin asıl takdir edilecek yönleri de bu dürüstlükleri olmalıdır. Nitekim söz konusu *"ahidnâme"*nin son cümlesi şu ifadelerle bitmektedir:

Sizler İslâm Dini kabul edip namazlarınızı dosdoğru kıldığınız ve zekatlarınızı verdiğiniz takdirde bizim din kardeşimiz olursunuz ve sizleri koruruz. Kim ki Allah, Onun Peygamberleri, Onun kitapları ve Onun meleklerine inanan müminlerden yüz çevirirlerse onlarla eşit şartlarda ve karşılıklı harbetmekten başka yapacağımız bir şey yoktur[106].

Habib b. Mesleme'nin konumuz açısından son derece önemli olan bu *"ahidname"*sinin çok daha uzun, bölge tarih ve coğrafyası ve onun geçmişi açısından çok daha mükemmel ve ayrıntılı bir değerlendirmesinin yapılması gerekmektedir. Fakat onun yeri bu kitabın mahdut sayfaları değildir. Ne var ki bu anlaşmanın bize fısıldadığı çok önemli bir şey daha vardır.

---

[106] et-Taberi, IV, s. 162.

Tiflis ve Halisine İslâm Mürşidlerinin Gönderilmesi:

Bilindiği gibi **Hz. Ömer** zamanında yeni yeni fethedilen şehir ve kasabalarda baş döndürücü bir İslâmlaştırma faaliyetine girişilirdi. İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetlerini yürütmek üzere oralara, buna ehil, ***"din âlimleri, Kur'an ehli, hafız ve hocalar*** gönderilir, oralarda, birbiri ardından ***cami ve mescidler*** yapılar, mühtedilerin ***sünnet*** olmaları için özel tedbirler alındı. Hatta buralarda ***"kıraat birliği"***ni sağlamak için bölge veya eyalet merkezlerine *Medine*'den özel surette yazılmış *Kur'an-ı Kerimler* gönderildi.

Bu uygulamanın Azerbaycan'da **Hz. Muâviye** devrinde de hiçbir aksama göstermeden devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim **Habib b. Mesleme** tarafından **Tüflâ**'ya verilen mektuptan da öğrendiğimiz gibi, *Tiflis* ve havalisinde İslâm Dini'ni yaymak Müslüman olanları dini konularda aydınlatmak, onlara *Kur'an-ı Kerim'i* öğretmek ve küçük sureleri ezberlemek üzere büyük alim ve fazıl bir kişi olan **Abdurrahman b. Cez es-Sülemî** gönderilmiştir.

Mâmâfih **Habib b. Mesleme**'nin gerek *Tüflâ*'ya verdiği özel mektup ve gerekse *Tiflis* halkına yazmış olduğu *"ahidname"* bölge halkı ve Müslüman cemaata ulaştıktan sonra buralarda İslâm namına umumi bir bayram havası estirdiği ve Müslüman olmanın bir üstünlük ve halkın İslâm Dini'ne kabul etmesi kollektif bir heyecan haline geldiği ve yerli halkın İslâm Dini'ne girmek için adeta birbirleri ile yarış ettiklerinde kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır.

Tiflis İslâm İnkılabının Geçmişi:

Bu arada bizim tespit etmemiz gereken çok önemli bir husus daha vardır. O da *Tiflis* ve çevresine ***İslâm Dini***'nin; **Müslüman Fatih** ve siyâsi fetihlerden çok daha önce girmiş olmasıdır. **Hz. Muâviye** zamanında İslâm Dini bu topraklarda ve *Tiflis*'te daha da büyümüş gelişmiş ve *Tiflis*'te ağırlığı olan güçlü ve kuvvetli bir cemaat haline gelmiştir.

Ne var ki İslâm Dini'ni bu erken devirlerden itibaren buralarda yayanlar, insanları Allah'ın hidayeytine ulaşmalarına sebep bu kişiler, hizmetlerinin mükafatını öbür alemde almak üzere çekilip gitmişler ve tarihe pek fazla bir malzeme bırakmamışlardır. Ama **Hz. Muâviye** zamanında *Tiflis* Müslümanlığının çok güçlü olduğu da bir gerçektir. Nitekim Tiflis Müslüman cemaatin önceleri *Tüflâ*'da bu durumu **Habib b. Mesleme** ile konuşurken gönlünün derinliklerinden bir çağlayan gibi kopup gelen bu duygularını şöyle açıklamıştır:

"Bizler, sizin zanettiğiniz gibi doğru, dürüst bir millet değildik. Ne var ki bizler böyle iken aziz ve celil olan Allah, bizleri Hz. Muhammed (s.a.s.) ***vasıtasıyla hidayete ulaştırdı, İslâm Dini ile şereflendik. Oysa biz daha önce azınlıkta idik, cahil aşağılık bir kavim idik"*** [(107)].

Mâmâfih bu faziletli insan, çok değerli İslâm âlimi, aynı zamanda hafız Ehl-i Kur'an ve kıraat bilgini olan **Abdurrahman b. Cez es-Sülemî** yeni bir heyecanla *Tiflis* topraklarına gelmiş ve buralarda halkı yeni bir coşku ile, İslâm Dini'ni kabule Allah'ın hidayetine çağırmış iman hakimiyetine giden yolu göstermiştir. Onun bu samimi tebliğ ve irşadları sonucu *Tiflis* halkı büyük çoğunlukla Müslüman olduğu ve Allah'ın hidayetine kavuştuğu gibi, buralarda yeni yeni bir çok cami ve mescidler yapılmıştır.

Ne var ki bu büyük kitle ihtidaları ve İslâm Dini'nin *Tiflis* ve civarında kazandığı büyük dini zaferden İslâm Tarihine çok za şeyler intikal etmiştir. Buna sebepte klasik İs-

---

[107] et-Taberi, IV, s. 162.

lâm Tarihçilerinden bir çoklarının bu kabil İslâmî gelişmeleri önemsememeleri, İslâmiyetin yeni yeni muhitlerde yayılması haberlerini göz ardı etmeleri, bunları kitaplarına kaydetmede inanılmayacak derecede bir ihmal örneği sergilemeleri siyâsi fetihleri bir İslâmî fetihmiş gibi göstermeleri ve böylece bilerek veya bilmeyerek İslâm Tarihi'ni bir *"Arap Kahramanlığı"* haline getirmeleridir.

Bunun en güzel misali de yine bu sayfalar içindedir. Nitekim **Habib b. Mesleme**'nin konumuzun direği olan ve Azerbaycan İslâmlaştırma politikasının esasını teşkil eden ve Müslümanların kıyamete kadar yüz akı olan bu iki ahidnamesinin ikisini de değerli İslâm Tarihçisi **İbnü'l-Esir** zikretmemiştir[108].

Es-Sülemi'nin *Tiflis*'teki bu İslâmî faaliyetleri bize bundan önceki bu çalışmamızda üzerinde çok daha ayrıntılı bir şekilde durulduğu gibi *Semerkant* ve çevresinde ki Türkler arasında İslâm Dini'nin yayılması için büyük emek ve hizmetleri geçen değerli Müslüman **Ebû Saydâ** ve arkadaşlarını hatırlatmaktadır. **Ebû Saydâ** İslâmiyeti, *Semerkant* ve civarındaki Türkler arasında yaymada inanılmaz bir başarı göstermiş ve Müslüman olmak için Türklerden artık sonu gelmez bir yarış başlamıştır. Onun bu yarışını kıskanan vergi simsarları mükafat olarak onu ve arkadaşların hapse tıktırmışlar ve böylece ardı ve arkası kesilmeyen bir çok kargaşa ve karışıklıklara sebep olmuşlardır[109].

Oysa **es-Sülemi,** bu değerli İslâm mücahidinin *Tiflis* ve civarında başlatmış bulunduğu bu İslâmî tebliğ ve irşad

[108] İbnü'l-Esir, III, s. 28-29.

[109] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler,*** Konya, 2004, s. 115.

faaliyetleri siyâsi idare tarafından bütünüyle desteklenmiş, İslâm'a hizmet yolunun önü açılmış ve ona bu ilahi görevinde her türlü kolaylık sağlanmıştır. Elde edilen neticelerin her türlü takdirin üstünde olduğundan kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır.

Mâmâfih bu devirlerde en yakın bir zamanda yaşamış olan büyük İslâm Coğrafyacıları ***Tiflis*** ve çevresinde gerçekleştirilen İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu ortaya çıkan ve bizlere gurur veren İslâmî manzarayı bütün haşmetiyle belirtmeye çalışmışlar ve ***İslâm Dini***'nin ***Tiflis*** ve çevresinde kazandığı bu parlak zarferden dolu dolu bahsetmişlerdir. Bize göre bu sadece bir zafer değil, Tiflis İslâm inkılâbının ta kendisi idi. Nitekim **İbn Havak** (öl. 977) Tiflis'in bu parlak İslâmî dönemini anlatırken kalemini çok cömert kullanmış ve asıl konumuza ışık tutacak olan şu bilgileri vermiştir.

"وشعار الإسلام بها قائمة كما كانت ومسجد الجامع ممنوع من
كل دانس يوقده الملك بالشمع والقناديل وما يحتاج إليه والأذان في
جميع مساجدها يجهر لا يعرض لهم أحد بسوء ألبتة."

Şehir halkı Müslüman olmuşlardır. İslâm Dini'nin örf adet ve ananeleri bu şehirde dimdik ayakta ve hayattadır. Şehirde bir çok cami ve mescidler vardır. Bu camilere temiz olmayan (Müslüman olmayan) ***kimselerin girmesi yasaktır. Cuma camiinin mum ve kandillerinin her gece şehrin meliki yaktığı gibi, onların ihtiyaçlarını da o giderir. Tiflis'in bütün cami ve mescidlerinde gümbür gümbür ezanlar okunur. Hiçbir kimsenin buna karşı kötü bir şey yapması mümkün değildir. Onlar kesinlikle Sünni ve dört mezhep üzeredirler.***

Hadislere çok düşkün oldukları gibi hadis ölümlerine de çok büyük saygıları vardır[110].

Bunlar Tiflis ve bir manada ***Azerbaycan İslâm İnkılabı***"nın İslâm literatürüne yansımış parlak örnekleridir.

Görüldüğü gibi **Hz. Muâviye** devrinde *Ermeniye* de dahil ***Azerbaycan***'ın bütün büyük şehir ve kasabalarında İslâm Dini çok süratli bir şekilde yayılmış ve ***Azerbaycan*** halkı büyük bir çoğunlukla Müslüman olmuşlardır. **Hz. Ömer** zamanında Azerbaycan topraklarına giren ***İslâm Dini,*** daha sonraki halifeler, özellikle **Hz. Ali ve Hz. Muâviye** devirlerinde buralara gönderilen Müslüman Arap valileri, buna gönül veren sahabeler, iman erleri, din alimleri, kraat ehli dediğimiz hafız ve hocaların baş döndürücü bir şekilde sürdürdükleri İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu, Müslüman olma sürecini büyük ölçüde tamamlamış ve bundan sonra yeni bir devir başlamıştır.

O da İslâm dini'nin Azerbaycan topraklarında bir ***"medeniyet"*** ve ***"kültür"*** haline gelmesidir. İşte bundan sonraki sayfalarda ve İslâm dini'nin Azerbaycan'da bir medeniyet ve kültür olmaya giden yolda ***"Abbâsiler devri"*** üzerinde durulacaktır.

[110] İbn Havkal, s. 340, Krş. el-Hamevi, II, s. 36.

VI.
AZERBAYCAN MÜSLÜMANLIĞININ ABBÂSİLER DEVRİ

Bağdat Türk Varlığı ve Azerbaycan:

Emeviler yerlerini kanlı bir ihtilal ile ***Abbasilere*** bıraktığı devirlerde(750) artık ***Azerbaycan*** İslâm olma sürecini büyük ölçüde tamamlamış bulunuyordu. **Hz. Ömer**'in ilk ciddi teşebbüsleri ile temelleri çok sağlam bir şekilde atılan ***Sünni İslâm*** binasının diğer katları, daha sonra gelen ***İslâm*** mücahitleri, Müslüman gaziler ve buna gönül vermiş İslâm uluları, din âlimleri, erenler ve evliyaların sonsuz gayret ve çabaları ile tamamlanmış ve muhteşem bir bina bir medeniyet ve kültür binası haline gelmiştir. Dışardan bakanların, kısa zamanda tamamlanan ve çok muhteşem bir görünüş arz eden bu binanın heybeti karşısında hayret içinde kalmamaları ve bundan gurur duymamaları mümkün değildi.

Abbâsiler iktidara geldiğinde bu binanın kültü katlarının yapılması ve çatı katının çok sağlam bir şekilde tamamlanması gerekiyordu. Abbâsiler devrinde işte bu beklentiler en güzel bir şekilde gerçekleşmiştir. Zira Abbasi halifelerinin üstün gayretleri ve bu hizmette rol alan hilâfet câmiasının Türk asıllı idareci ve komutanlarının değerli çalışmaları sayesinde Azerbaycan İslâm binasının idari ve kültür katları, bir diğer ifade ile çatı katları tamamlanmış, böylece ***İslâm dini, Azerbaycan***'da bir *kültür* ve *medeniyet* haline gelmiştir. İslâm dini'nin Azerbaycan'da bir kültür ve medeniyet haline gelmesinde ***Azerbaycan Türklüğünün*** de çok büyük hizmetleri olmuştur.

Gerçekte *İslâm dini,* daha sonraki devirlerde Azerbaycan'da gelişmeye devam ettiği gibi, buraların Türklüğe ve Türkleşmeye giden yolunun önü açılmış bir diğer ifade ile *Türklük dokusu* yeni bir güç ve kuvvet kazanmıştır. Bundan maksadımız Azerbaycan'ın Abbasiler'in ilk devirlerinden itibaren *"Bağdat Türklüğü"* ile temasa geçmesi, onunla el sıkışması ve tanışmasıdır.

Muhammed b. Sul; İlk Azerbaycan Valisi:

Zira Abbâsi'ler iktidara geldikten sonra *Abbâsi Halifeleri,* kuzeyin bu en hareketli bölgesi ve Hazar ticaret yoluna çok ayrı bir önem vermişler, hilâfet ordusunun en gözde ve yetenekli insanları, Türk asıllı komutan ve generallerini *Azerbaycan* ve *Ermeniye* valiliğine atadıkları gibi, ayrıca buraları *Türk Emiru'l-Ümeralarına* bağlı bir eyâlet haline getirmişlerdir. Artık Kafkasların bu en karışık ve kargaşalı bölgesinin emniyet ve huzuru, halkın barış içinde yaşamasından genellikle bu *Türk generalleri* sorumlu idi.

Bu manada *Azerbaycan* ve *Ermeniye*'ye hem de Abbâsiler'in ilk devirlerinde vali olarak **Muhammed b. Sul** gönderilmiştir. Böylece Azerbaycan'ın ilk valisi, Türk asıllı yiğit bir komutan idi. **Muhammed b. Sul,** adından anlaşıldığı gibi, *Cürcan*'ın Türk asıllı ilk Müslüman hükümdarı **Sul Tekin**'in oğludur. **Sul Tekin;** *Emeviler* devrinde Cürcan'ın Müslüman Araplar tarafından fethedilmesinden sonra ilk defa *İslâm dini* ile karşılaşmış, kendini bir *"hak din"* arayışı içinde bulmuş ve daha sonra *Medine*'ye gitmiş, *Hz. Peygamber*'in kabri başında, kalbinin derinliklerinden kopup gelen bir imani coşku ve göz pınarlarından sel gibi akan yaşlarla Müslüman olmuştur[111].

Emeviler devrinde aynı zamanda Türk asıllı ilk cihad erlerinden olan *Sul-Tekin,* Müslüman olduktan sonra doğan ilk erkek çocuğuna **Hz. Peygamber**'e olan sonsuz sevgi ve aşk derecesine varan muhabbet ve bağlılığı sebebiyle *"Muhammed"* adını vermiştir. **Muhammed b. Sul,** daha ilk gençlik yıllarında Abbâsiler'in yer altı teşkilatına girmiş ve bu teşkilatın *"düat"* dediğimiz en aktif örgütleme elemanlarından biri olmuştur. **el-Hamevi** onun bu gizli teşkilattaki kod adının *"Ebû İmâra"* olduğunu kaydetmektedir[112].

Abbâsi ihtilâlinin başarıya ulaşmasında çok önemli hizmetleri olan **Muhammed b. Sul,** ilk Abbâsi halifesi **Ebü'l-Abbas es-Seffah** tarafından *Azerbaycan*'a vali olarak tayin edilmiş (751) ve buralarda emniyet ve güvenin sağlanmasında çok büyük hizmetleri olmuştur[113].

es-Seffâhtan sonra, hilâfet makamına **Ebû Cafer el-Mansur** geçmiştir[114]. **el-Mansur** (754-775) döneminde hilâfet camiasının askeri ve idâri kapıları Türklere ardına kadar açılmış ve hilâfet ordusuna bir çok şerefli Türk komutanı intisab etmiştir[115]. Bunlardan biri de **Mübârek et-Türki**'dir. Zira, *"Ehl-i Beyt"* ve *Êvlâd-ı Rasûle"* tutku derecesine varan sevgili ile bilinen bu Türk komutanının İslâm hilâfeti ve Azerbaycan'a büyük hizmetleri olmuştur.

---

111 Sul-Tekin hakkında çok geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdarları,*** Konya, 2004, s. 87.

112 el-Hamevi, ***Mu'cemü'l-Üdebâ,*** I, s. 166, İbn Hallikan, ***Vefeyat,*** Kahire, 1984, I, s. 28.

113 Bilgi için bkz. Kitapçıy, Z., a.g.e., s. 107, Krş. et-Taberi, VII, s. 433.

114 es-Süyûti, s. 259, el-Hudarî, ***Tarihu'l-Ümem el-İslâmiyye,*** s. 53.

115 es-Sealibi, ***Letâifü'l-Maarif,*** Mısır, 1960, s. 20.

el-Mansur devrinin *Azerbaycan* ilişkileri bizim için ayrı bir araştırma konusudur. Ne var ki onun zamanında da Azerbaycan'a Müslüman Arap göçleri devam etmiş ve yüzlerce *Arap âilesi* bereketli Azerbaycan topraklarına yerleştirilmiştir.

Zira, onun zamanında Azerbaycan valisi olan **Yezid b. Hâtem es-Sülemi;** *Yemeni* aşiretleri Basra'dan kaldırarak Azerbaycan'a getirmiş, onları *Karacadağ* mıntıkasına yerleştirmiş, buranın bütün şehirleri ve *Tebriz* bunların mülkü olmuştur. Yine *Urmiye* gölünün güneyindeki *Nezri* kasabası ise *Tayy* kabilesinden **Mürr b. Ali**'nin idaresine verildiği gibi ayrıca, *Miyanç*'ta ise *Hemdâni*'ler hakim olmuştur. Bu yeni gelen göçmen Araplar'a, büyük ölçüde yerli halkın arazisi verilmiş ve asıl mülk sahipleri daha sonra bir *"ırgad"* haline gelmiştir[116].

Mübarek et-Türki ve Kazvin'in Bir Türk Şehri Olması:

Mâmâfih Abbâsi'lerin bu en erken devirlerinde başlayan *Türk-Azerbaycan* ilişkileri **el-Mansur**'dan sonra da olanca canlılığı ile devam etmiştir. Bundan maksadımız yukarda adı geçen **Mübârek et-Türki** ve onun *Azerbaycan*'ın emniyet ve huzurunun sağlanması ve bir kısım büyük şehirlerinin imar edilmesinde yaptığı çok önemli hizmetlerdir.

Mübârek et-Türki, el-Mansur devrinde (754-775) hilafet saraylarına intisap etmiş ve oğlu **el-Mehdi** (775-785) devrinin en ünlü Türk asıllı komutanlarından biri olmuştur. **el-Hadi** hilâfet makamına geldiğinde, **Mübârek et-Türki** yeni halifenin hizmetinde kendini göstermiş en parlak komutanlardan biri idi. *Ehl-i Beyt* ve *Evlâd-ı Rasûle* aşırı düşkünlüğü ile bilinen bu *Türk Komutanı,* **el-Hadi** tarafından üstün yetki ve emrindeki yaklaşık 5 bin kişilik bir Türk tuğayı ile *Kazvin*'e gönderilmiştir.

[116] Togan, Z. V., İA, II, s. 95, 96.

Kazvin; el-Hamevi'den öğrendiğimize göre; *Rey* şehrinden 17 fersah (102 km) uzaklıkta çok önemli tarihi bir şehir idi. **Sâbur Zü'l-Ektaf** tarafından kurulmuş olan bu şehir **Hz. Osman** zamanında **Berâ b. Azip** tarafından fethedilmiş ve İslâmi devirlerde stratejik bir şehir olmuştur[117].

Mübârek buralarda devlet otoritesini sağlamakla kalmamış, ayrıca bir askeri garnizon kurarak emrindeki Türk askeri ve onların komutanlarını bu garnizona yerleştirmiştir. Daha sonra *Kazvin* büyümüş, gelişmiş, onun kontrolü altında mamur ve müreffeh bir şehir haline gelmiş ve oraya, bu yeni kurucusundan dolayı *Medinetü'l-Mübârek-Mübârek Şehri"* veya *"el-Mübârekiyye"* denilmiştir. Ayrıca bu Türk komutanı *Kazvin* şehrinin etrafına surlar yaptırmış ve onu bir güzel tahkim etmiştir[118]. *Kazvin,* **Mübârek et-Türki**'nin yaptığı bu güzel hizmetler ve buraya yerleştirdiği yağız çehreli yiğit Türkler sayesinde bir Türk ve İslâm şehri haline gelmiş ve uzun asırlar bu hüviyetini de korumuştur. O kadarki bazıları, bu *"el-Mübârekiyye şehrini"* Kazvinden ayrı müstakil bir şehir olarak görmüşlerdir.

Afşin ve Berzend'in Yeniden İmarı:

Azerbaycan'daki Türk valilerinin bu imar faaliyetleri daha sonraki devirlerde de devam etmiştir. **el-Mutasım** devrinde (833-842) büyük gerilla lideri, *"Mazdekizm"* bugünkü anlamda komünistlik ve yıkıcı fikirlerin kendi devrinde en

[117] el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan,* IV, s. 343.

[118] Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,* Ankara, 1985, s. 184, 144, İbnü'l-Fakih, s. 282, Togan, Z. V., İA, II, s. 100.

büyük öncüsü olan **Bâbek el-Hurremî**'nin ortaya çıkması ile *Azerbaycan*'da anarşi bir kere daha hortlamış, dolayısıyla *Azerbaycan, Ermeniye* ve *el-Cibâl* havalisine hilâfet ordularının Türk asıllı baş komutanı, *Eşrusana* beyi, **Afşin b. Kâvus,** meşhur *Kara Buğra Han*'ın torunu vali olmuştur(119).

Afşin bu havalide *Azerbaycan* halkına onlarca senelerdir kan kusturan, binler onbinler masum kadın erkek ve çocukları esir alan ve bir çoğunu da acımasız olarak kılınçtan geçiren bu azılı gerilla lideri ile savaşmış ve en sonunda onu perişan bir halde *Bağdat*'a göndermeye muvaffak olmuştur. Onun *Babekle* yaptığı bu büyük mücadeleler üzerinde bundan sonra ki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Ne var ki, **Afşin** bu büyük *Türk Generali,* **Bâbek el-Hurremi** ile yaptığı bu çetin mücadeleler sırasında *Berzend*'i bir üs olarak seçmiş ve orada güçlü bir askeri garnizon kurmuştur. *Berzend,* el-Hamevi'den öğrendiğimize göre *Erdebil*'e 15 fersah (98 km) mesafede tarihi güzel bir şehir idi(120). **Afşin,** *Berzend*'i imar etmiş surlarını yaptırmış ve burasını, hem kendisi, hem de askerleri için bir sığınak, bir kale haline getirmiştir(121). *Berzend* bu haliyle çoktan bir Türk ve İslâm şehri görünümünü arzediyordu. Ayrıca o; *Erdebil* ile *Berzend* şehirleri arasında ve bölge ticaretinde çok önemli olan yolları kontrol altında tutmak için buralardaki bir çok kaleleri tamir etmiş ve buralara bir çok askerler yerleştirmiş ve bu şehirlerden asker toplamıştır(122).

[119] el-Belâzuri, s. 325.
[120] el-Hamevî, I, s. 382.
[121] el-Belâzuri, s. 325, Togan, Z. V., İA, II, s. 96.
[122] el-Ya'kûbî, II, s. 434.

Büyük Boğa Azerbaycan'da:

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalar, *Azerbaycan* ve *Ermeniye*'nin, Abbâsi Halifeleri ve Türk askeri valilerin gündeminden hiçbir zaman düşmediği, *Azerbaycan*'ın; Abbâsi halifeleri namına bu Türk asıllı devlet adamlar ve ***"askeri valiler"*** tarafından idare edildiği emniyet ve huzurun onlar tarafından sağlandığı, bayındırlık işlerinin onlar tarafından yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

Daha sonraları, hilâfet makamına **el-Mütevekkil** geçmiştir(123). el-Mütevekkil de bu devirlerde örneğini sık sık gördüğümüz bir çok Abbâsi halifesi gibi ana yönünden Türk olduğu gibi, ayrıca **el-Mutasım**'ın kızı ***Şuca ananın*** oğludur(124). Onun hilâfeti zamanında *Merend* şehrinde büyük kargaşalıklar çıkmış ve **el-Mütevekkil** buraya değerli Türk komutanı ***Boğa es-Sagir-****Küçük Boğa*'yı göndermiştir.

Bilindiği gibi; evvelce küçük bir kasaba olan *Merend*'e *Nazar kabilesinden* **Buays b. Câlis** yerleşmiş(125) ve daha sonra oğlu **Muhammed b. el-Buays** burayı imar etmiş, kendine muhteşem köşkler yaptırdığı gibi şehrin sur ve kalelerini yaptırmış ve *Merend*'i güzel bir şehir haline getirmiştir. Ne var ki bu *Arap Şeyhi* daha sonra isyan etmiş ve burada bir kısım kargaşa ve karışıklıklar çıkarmıştır. Değerli tarihçi **el-Belâzurî**'den öğrendiğimize göre; **el-Mütevekkil,** *Merend*'e Türk generali **Boğa es-Sağir**-*Küçük Boğa*'yı kuvvetli bir ordu ile göndermiştir. **Küçük Boğa** asi Arap Şeyhini

[123] es-Suyûtî, s. 346.
[124] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Abbâsi Hilâfetinde Örnek Bir Türk Anası Şağab Hatun,*** İstanbul, 1991.
[125] el-Ya'kûbî, II, s. 446, krş. Toğan, Z. V., İA, s. 96, 100.

bastırmış, buralarda emniyet ve barışı sağladığı gibi ihtiyar Şeyhi de *Samarra*'ya göndermiştir[126].

Fakat daha sonra **el-Mütevekkil,** ***Azerbaycan*** ve *Ermeniye*'ye, hilâfet orduları baş komutanı, yani *"Emiru'l-Ümera"* **Boğa el-Kebir**'i askerî vali olarak göndermiştir. **Büyük Boğa**'nın imparatorluğun bu en karışık bölgesinde emniyet ve huzurun sağlanması bir kısım kargaşa ve iç ayaklanmaların bastırılmasında çok büyük hizmetleri olmuştur. O; en büyük başarısını *Bedlis*[127] ve *el-Bakta*'da baş gösteren ve bu bölgeyi bir kasırga gibi saran Hıristiyanların ayaklanmalarının bastırılması ve bu fitne ateşinin söndürülmesinde göstermiş böylece çok üstün bir komutan olduğunu ispat etmiştir.

Değerli tarihçi **el-Belâzurî**'nin çok daha ayrıntılı rivayetlerinden öğrendiğimize göre; ***Türk Komutanı*** emrindeki Türk birlikleri ile hareket ederek önce Bedlis'e gelmiştir. O burada fitne ve ayaklanmanın öncülüğünü yapan *Hüveysiye*'lilerin üzerine yürümüş, onları kılınçtan geçirdikten sonra *el-Bakṭa*'da bulunan ve asıl fitnenin başı olan ***Patriği*** tepelemiş, oradan ***Cürcan*** ve ***Arrona*** yürümüş buradaki asilerin başına bir demir yumruk gibi inmiştir. Nitekim onun bu hizmetlerini takdir eden **el-Belâzurî** aynen şöyle demektedir;

"O en sonunda, bu hudut olaylarında, bundan önce eşi ve benzeri görülmemiş bir barış sağladı"[128].

Fakat bizim üzerinde durduğumuz konu açısından en önemlisi, onun buralarda emniyet ve iç barışın sağlanması

[126] el-Belâzurî, s. 325.
[127] Bitlis bugünkü doğu Anadolu'da bir vilayetimizdir Z.Z.
[128] el-Belâzuri, s. 213.

yolunda yaptığı hizmetler bir yana ***Şemkür***'ü bir ***Türk*** ve ***İslâm*** şehri haline getirmesidir. ***Şemkür, Erranla Gence*** arasında eski tarihi bir şehir idi. **Hz. Osman** zamanında sahabeden **Selman b. Rabia el-Bahili** tarafından fethedilmiştir[129].

Gerçekte **Boğa,** ***Azerbaycan***'da başlattığı bu emniyet ve asayiş operasyonunda kendisine askeri bir karargah merkezi olarak ***Şemkür*** şehrini seçmişti. ***Şemkür***'ü bu ***Türk Generali*** bir güzel tamir etmiş, şehrin iç surlarını yaptırmış ve burası çok güzel, yeni bir şehir olmuştur. Bu şehre **Büyük Boğa,** Abbâsi halifesine duyduğu büyük saygının bir ifadesi olarak ***"el-Mütevekkiliyye"*** adını vermiş ve ***Şemkür*** uzun süre bu yeni adıyla anılmıştır[130].

Diğer taraftan ***İslâm dini***'nin ***Azerbaycan***'da yayılması, civar Türk bölgelerinden bir kısım Türklerin ***Azerbaycan*** topraklarına gelmeleri ve buraları kendilerine mekan tutmaları bu devirlerde de devam etmiştir. Zira **Boğa et-Türki**'nin bu valilik yıllarında ***Kafkasya,*** yani ***Hazar Türkler***'inden 5 bin hanelik büyük bir grup ***Azerbaycan***'a gelmiş ve Müslüman olmak istediklerini bildirmişlerdir. ***Türk Generali*** onların bu isteğini memnuniyetle karşılamış, onlara çok büyük iyiliklerde bulunmuş hatta onların hepsini yeniden imar ettiği bu ***Şemkür*** şehrine yerleştirmiştir[131].

Şemkür veya ***"el-Mütevekkiliyye"*** şehri bu yeni hüviyeti ile artık ***Bâbü'l-Ebvab*** gibi çoğunluğunu Müslüman ***Hazar Türkleri***'nin oluşturduğu tam bir ***Türk*** ve ***İslâm şehri*** olmuştur. Büyük Türk komutanı bununla da yetinmemiş

[129] el-Hamevi, III, s. 364.
[130] el-Hamevi, III, s. 364, el-Belâzuri, s. 206.
[131] el-Belâzuri, s. 206, Togan, Z. V., İA, IV, s. 100.

Berzea tüccarlarının büyük bir kısmını buraya nakletmiş ve şehrin ticari hayatına ayrı bir canlılık kazandırmıştır[132].

Bâbek ve Hürremiye Teşkilatı:

Azerbaycan Türklüğünün yarınlara giden yoldaki bu ***İslâmi*** hayri güzel gelişmelerin inadına bedbaht ve konumuz açısından son derece üzücü bir yönü daha vardır. Oda; ***Sünni İslâm***'a karşı bir sarsıntı geçiren ***İran Milli Şuuru*** ve eski ***İran dinleri*** özellikle ***Zerdüştük*** ve ***"Mazdekizmin*** kısa bir zaman içinde derlenmesi toparlanması ve ***Sünni İslâm***'ın karşısına yeni bir maske ile dikilmesi ve ondan olanca kini ve nefreti ile intikam almasıdır.

Bu habis zihniyet temsilcileri çok geçmeden **Azerbaycan** topraklarına gelmişler ve **Sünni İslâm**'ın karşısında hasmane bir tavır almışlardır. Bunlardan eski ***Zerdüştlük;*** Sünni İslâm'ın karşısına ***"Şiilik"*** ve İslâm hilâfetinin karşısına ***"imametle"*** çıktığı gibi, eski ***Mazdekizm*** de ***"Hürremilik"*** *Kadınlara karşı aşırı şehvet düşkünlüğü* olarak çıkmış ve buralarda kendi batıl fikir ve yıkıcı düşüncelerinin çok daha yıkıcı yeni ve militan temsilcilerini bulmuşlardır. Abbâsilerin ilk devirlerinde kendini gösteren bu yıkıcı teşkilât ***Hürremiyyenin*** başına eli kanlı gözü pek ve gerçektende cesur bir kimse olan **Bâbek el-Hurremi** geçmiş ve Azerbaycan halkına çok zorlu ve çetin günler yaşatmıştır[133].

Hürremiler kimlerdir: İddia ettikleri fikirler nelerdir? Bâbek'in şahsında yeni bir temsil gücüne kavuşan bu terörist hareket Azerbaycan ve Sünni İslâm'a neye mal olmuştur? Bu soruların belirli ölçüde de olsa mutlu cevaplandırılması gerekmek-

[132] el-Belâzurî, s. 206.

[133] Kitapçı, Z., ***et-Türk fi Müellefât el-Câhız,*** s. 142.

tedir. Aksi t akdirde ***Azerbaycan***'daki bu günkü İslâm ve onun geçmişteki durumunu anlamamız mümkün değildir.

Gerçekte bu devirlerde ***"Hürremiler"*** olarak daha ziyade ***Azerbaycan***'da ortaya çıkan ve yerli halka senelerce kan kusturan ve ***Bağdat*** İslâm Hilâfetini nerede ise çökertecek hale getirenler eski ***Mazdek*** ve onun sapık fikirlerinin yeni temsilcilerinden başkaları değillerdi. Bilindiği gibi ***Mazdek*** ve onun yolundan gidenler, Sâsâni Kisralarından **Kubaz b. Firuz** devrinde (488-498) ortaya çıkmışlar, *makam, mal, mülk* ve *kadınların* halkın müşterek istifâdesine sunulduğunda, insanlar arasında kavga ve anlaşmazlıkların ancak bu şekilde sona ereceğini iddia etmişler[134] ve bir manada bu günkü komünizmin ataları olmuşlardır. İşte insanlığın ufkunu karartan ve toplumun kökleşmiş değerlerini böylesine sarsan bu sapık fikirler, (onların tarihi geçmişi ve muhakemesi bir yana) Abbâsiler devrinde ***Azerbaycan***'da yeniden hortlamış ve **Bâbek** sayesinde ***Azerbaycan*** ve çevre ülkeleri ni kasıp kavuran yıkıcı terörist ve hiçbir gücün karşısında duramayacağı kuvvetli bir teşkilat haline gelmiştir. Nitekim **İbn Nedim** bunların;

"Cibâl, Azerbaycan, Ermeniye, Deylem, Hamedan ***bölgelerinde ortaya çıktıklarını,*** *Mazdek'lerin* ***bunların lideri olduğunu, haram ve helal mefhumu tanımadıklarını, mal ve kadınların ortaklığını savunduklarını ve*** *Kırsa Enûşirvan* ***zamanında tepelendiklerini kaydetmektedir***[135].

Milli bir aidiyet kimliğinden yoksun, son derece fakir ve problemli bir âileden gelen ***Bâbek,*** ilk gençlik yıllarında bu fikirlere kendini kaptırmış ve onun en ateşli savunucula-

[134] İbnü'l-Verdi, ***el-Muhtasar fi Ahbâr el-Beşer,*** Beyrut, 1970, s. 70.

[135] İbn Nedim, ***el-Fihrist,*** Beyrut, 1997, s. 416.

rından biri olmuştur[136]. Artık o çevresindeki yoksul, fakir sefâlet içinde yaşayan başı bozuk ve ayak takımına yalancı bir cennet vaat ediyordu. Bu cennette zevk ve şehvet asıldı. Zaten onlara *"Hurremiye Zevke tapanlar"* denilmesinin sebebi de bu idi. ***Kadın, mal, mülk*** ve ***makam*** herkesin ortak istifade etmesi gereken şeylerdi. Bu bakımdan onlar, halkın, özellikle de aristokratların evlerine saldırıp hür kadın ve kızların ırz ve namusuna geçiyor ve onları zorla kendi yandaşları ile evlendiriyorlardı[137].

Asıl bundan sonradır ki bu ütopyanın peşinde koşanlar; ipten kazıktan kopmuş kimseler, yol kesicileri, hapishane kaçkınları, daha bir nice âdî ve ahlaksız insanlar, **Bâbek**'in etrafında toplanmışlar ve kısa zamanda ***Azerbaycan***'da kimsenin baş edemeyeceği zorba bir güç ve bir bela haline gelmişler ve ortalığı kasıp kavurmaya başlamışlardır. ***Bâbek*** ismi anıldığında insanların aklına ölüm, korku ve dehşet geliyordu. Bazı temel İslâmi kaynaklarda onların öldürdükleri imanların sayısının bir milyonu geçtiği yazılmıştır[138].

Abbâsi Halifelerinden **el-Memun** devrinde (813-833) **Bâbek** ve ***Hurremiler*** güç ve kuvvet bakımından zirvelere ulaşmış ve devlet içinde bir devlet olmuşlardır. Artık ***Rey, Azerbaycan, Ermeniye, Deylem, Erdebil, Masebazan, Cibâl, Hemedan, Isfahan*** ve ***Cürcan*** bu zorba devletin sınırları içinde idi. Yeni devletin başkenti, bir diğer ifade ile bu gerilla liderinin karargahı ise ***Arap nehrinin*** kıyısındaki ***Bezz*** şehri idi. Şehrin bu özelliği dolayısıyla ona ***"Medinet-ü Bâbek-***

136 Turan, O., ***Bâbek,*** İA, II, s. 171 vd. İbn Nedim, s. 417.
137 İbn Kuteybe, ***el-Maarif,*** Beyrut, 1970, s. 292.
138 el-Belhi, ***el-Bed ve't-Tarih,*** VI, s. 115, 116.

Bâbek Şehri" deniliyordu[139]. **Bâbek**'in bir kartal yuvasını andıran sarayı işte, ulaşılması inadına zor, ***Bezz***'in bu yalçın kayalıklarının yamacında idi.

Bâbek Abbâsi Halifeleri Karşısında:

Neylersiniz ki Azerbaycan'dan kopan bu feryatlar ırz ve namusları elden giden bu kız ve kadınların çığlıkları yok yere öldürülen binlerce masum insanın acı iniltileri **el-Memûn**'a ulaşmış ve onu gerçekten de rahatsız etmiştir. **el-Memûn** bu feryat ve iniltilere kulaklarını kapamamış ve Azerbaycan valisi **Yahya b. Muaz**'ı bu teröristin üzerine sevketmiştir (820)[140]. ***Bâbek*** bu gelmiş, geçmiş Orta Çağlar'ın en büyük gerilla lideri ile 25 yıl sürecek askeri mücadelede böylece başlamış oluyordu.

el-Memûn bütün çırpınış ve gayretlerine rağmen **Bâbek**'le yaptığı bu çetin askerî mücadelelerinde hiçbir sonuç alamamış ve harp için gönderilen Arap ordusu ve komutanlar korkunç bir hezimete uğramışlardır. **el-Memûn**, ***Tarsus***'ta ölüm döşeğinde iken üvey kardeşi **el-Mutasım**'a yaptığı önemli tavsiyelerden biri de ne pahasına olursa olsun **Bâbek**, bu azılı insan cellâdının başının ezilmesi, İslâm Hilâfetine arız olan bu beladan ***Muhammed ümmetinin*** kurtulması idi[141]. **İbnü'l-Esir**'den öğrendiğimize göre **el-Memûn** üvey kardeşi **el-Mutasım**'dan, **Bâbek**'in üzerine göndereceği komutanın aklı başında, metanet ve cesaret sahibi erdemli gözü pek bir kimse olmasını istemişti[142].

139 Geniş bilgi için bkz. Margahiout, D. S., ***Hurramiye,*** İA, V/I, s. 597, İbn Kesir, X, s. 281, Aliyev Kemal, Aliyev Feride, ***Azerbaycan Etnik Dövürde,*** Bakı, 1997, s. 48.
140 et-Taberî, VII, s. 576, İbnü'l-Esir, VI, s. 362, el-Ya'kubî, II, s. 420.
141 Kitapçı, Z., ***et-Türk fi-Müellefât el-Câhız,*** Beyrut, 1972, s. 142.
142 İbnü'l-Esir, VI, s. 428.

el-Memun'dan sonra Hilâfet makamına **el-Mutasım** geçmiştir (833-842)[143] **el-Mutasım** halife olduğu zaman ***"Hurremilik"*** onun sırtında ateşten bir gömlek olduğu gibi, **Bebekte** onun gece ve gündüz uykularını kaçıran heyûla ve korkunç bir adam idi. Zira ***Azerbaycan*** bütünüyle bu gerilla liderinin kontrolü altına girmişti. Bundan daha da kötüsü Arap komutan ve askerleri peşinen bir hezimeti kabul ettikleri ve askeri şan ve şöhretlerinin gölgelenmemesi "Hayır!" kaydedeceklerinden korktukları için onunla harp etmeye asla cesaret edemiyorlardı. **el-Mutasım** kangren haline gelmiş meseleye doğru bir teşhis koymakta gecikmemiştir. Asıl mesele bu gerilla lideri ile çarpışacak sağlam, disiplinli bir ordu ve bu orduya komuta edecek, kahramanlık, mertlik, yiğitlik ve cesaretle ***Bâbek***'ten hiçte geri olmıyan bir KOMUTAN bulmaktı. Zira, Hilâfet ordusu; ***Arap*** ve ***İran*** lı askerler çoktan çökmüş bulunuyordu.

Zaten; ana ***yönünden Türk olan ve damarlarında Türk kanı dolaşan ve Türk örf ve âdetlerine göre yetiştirilen, Türk Hakanları gibi bir azamet ve haşmetle yürüyen, onlar gibi fiziki manada güçlü ve kuvvetli ve heybetli olan*** **el-Mutasım** için[144] bu hiçte zor olmamıştır. O; bu maksat için önce Türklerden oluşan yeni, kahraman, dini duygu ve imani coşkusu oldukça yüksek, üstelik çok genç, inadına zinde bir ordu kurmuş[145], hilâfet ordusundaki ***Arap*** ve ***İran***'lı askerlerin etkisini sıfırlamış ve daha sonra yakın çevresindeki **Afşin, Boğa, Aytak** gibi yiğit yapılı ***Türk komutanlarına*** bakmış ve

[143] es-Süyûtî, s. 333, el-Hudarî, s. 229.

[144] es-Suyûtî, s. 335, krş, Kitapçı, Z., ***Saadet Asrında Türkler,*** Konya, 1995, s. 240.

[145] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Türk Askeri Varlığının Orta Doğuda İlk Zuhuru,*** İstanbul, 1987, s. 72.

gözü **Afşine** takılmıştır. **Afşin;** kahramanlık, yiğitlik ve cesarette, harp etme, insanları sevk ve idare etme sanatında, o bölgenin özelliklerini tanımada, ***Bâbekten*** hiçte geri olmayan, üstelik ondan daha cesur ve her yönü ile daha mükemmel bir TÜRK komutanı idi. Hilâfet saraylarında büyümüş ve ***Uşrusana*** Türk Beyi **Kara Buğra Han**'ın torunu idi ve bir Türk hanedan ailesinden geliyordu[146].

el-Mu'tasım bu yiğit Türk kahramanını huzuruna çağırmış ve bu ***Bâbek*** meselesini kesinlikle halletmek için görevlendirmiştir. **el-Mu'tasım** ona para, asker ve silah bakımından her türlü yardım ve desteği fazlasıyla sağlayacaktı. **Afşin** emrindeki Türk birlikleri ile ***Azerbaycan***'a, Bâbek'e doğru yola çıkmıştır (220/835)[147]. Bağdat'la aralarında sıkı bir haberleşme trafiği kurulmuştur. Olaylar anında ***Bağdat***'a bildiriliyor ve ***Afşin***'in istekleri anında karşılanıyordu[148].

Hemen şunu itiraf edelim ki, ***Afşin,*** bu yürekli Türk generali, ***Bâbek,*** bu eli kanlı azılı gerilla lideri ile harp etmemiş, ***Azerbaycan*** toprakları ve dağlık vahşi bölgelerde ***İslâm*** ve ***Türklük*** namına bir destan yazmıştır. Neylersiniz ki bu destan kendi havası ve bir cihat ruhu içinde henüz yazıya dökülmemiştir. Değerli Türk Generali Afşin'in yanı sıra, Afşin'in öz kardeşi **Fazl b. Kâvus**[149], **Büyük Boğa**[150], **Aytak**[151], ve **Beşir et-Türki**[152], gibi daha nice gözü pek ce-

[146] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,*** Konya, 2004, s. 279.

[147] et-Taberi, IX, s. 11.

[148] et-Taberi, IX, s. 14, 24.

[149] et-Taberi, IX, s. 24.

[150] et-Taberi, IX, s. 26.

[151] et-Taberi, IX, s. 29.

[152] et-Taberi, IX, s. 43.

sur ve yiğit *Türk komutanları* bu büyük destanın Türk asıllı dev kahramanları idi.

Evet tam bir çeyrek asır İslâm hilâfetini meşgul eden ve yüzbinlerce insanı kılınçtan geçiren, bir çok komutan ve askerleri ani taktik ve manevraları ile çılgına çeviren bu eli kanlı terörist lidere *Azerbaycan* toprakları artık dar gelmeye başlamış ve *Bezz* kayalıklarındaki kartal yuvasını andıran *"saray"* ı mücahid gaziler tarafından yağmalanmış onun karısı da dahil bir çok yakınları esir edilmiştir. *Bezz* şehrinin, canlarını dişlerine takarak surlarına tırmanan ve şehre ilk giren ve büyük fethi müjdeleyen *Beşir et-Türki*'nin komutasındaki *Ferganeli* yağız çehreli yiğit *Türkler* olmuştu.

Bâbek; daha önce adının zikredildiği meclislerde, insanların korku ve dehşetten yüzleri sararan ve dudakları uçuklayan bu Gerillâ lideri, şimdi, tebdil-i kıyafet, şurada burada dolaşmaya ve perişan bir halde, büyük *Türk Komutanı* **Afşin**'in aslan pençesini andıran elinden kurtulmaya çalışıyordu, kendi canının kaygısına düşmüştü. *Bâbek* elbiselerini değiştirmiş kâh bir tüccar kılığında, kâh yorgun bir yolcu görünümünde şurada burada dolaşmaya başlamış ve *Ermeniye* taraflarına kaçıyordu. Çevresinde parmakla sayılır kimse kalmıştı[153].

Bâbek'in Yakalanması ve Sonu:

Fakat **Afşin**'in gölgesi onun peşinde idi. **Bâbek** bu en kötü anlarında *Sehl b. Sinbat* adında bir *Ermeni patriğinin* teklifini kabul etmiş ve ister istemez onun kalesine sığınmak mecburiyetinde kalmıştır[154].

[153] Bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, VI, s. 474, el-Ya'kubi, II, 434.
[154] Abu'l-Ferec Gregory, Abu'l-Ferec Tarihi, çev. Ö. R., Doğrul, Ankara, 1987, I, s. 225, et-Taberi, IX, s. 48.

Oysa bu *Ermeni patriği,* sözüne güvenilmez para düşkünü hain bir kimse idi. Ne var ki *Bâbek,* bir gün ava çıktıklarında çevresinin bir anda nereden geldikleri belli olmayan yalın kılıç askerlerle kuşatıldığını görmüş ve her şeyin bittiğini anlamıştır. Bu, *Ermeni Patriğinin* ihanetinden başka bir şey değildi. Babek onlara kim olduklarını sorduğunda aldığı cevap kafasında şimşek gibi patlamıştı. Çünkü onlar kudretli Türk generali **Afşin**'in askerleri idi[155].

Daha sonra nallarından yıldırım sesleri duyulan posta ulağı bu haberi Afşin'e ulaştırdığında, bu Türk generali duyduklarından çok sevinmiş ve bu haberi defalarca tekrar ettirmiştir. Afşin bununla da yetinmemiş ve bu haberi, yine bu maksatlar için kullanılan *"güvercin"* ve yine nallarından yıldırımlar çakan ve rüzgar kanatlar ile uçan atlarla *Bağdat*'a ulaştırmış ve çelikten bir heykel gibi **el-Mutasım**'ın karşısına dikilen tunç yüzlü askerler, **el-Mu'tasım**'a bu gerilla liderinin hem de diri ve canlı olarak yakalandığı müjdesini vermişlerdir[156].

Bu *İslâm Halifesi* için inanılmaz bir zaferin müjdesi idi. Öyle ya çeyrek asırlık mücadele **Afşin** ve onun yalın kılınç mücahitleri sayesinde çok parlak bir zaferle bitmiş ve **Muhammed ümmetinin** yüzü bir kere daha gülmüştür. Bu *Bağdat* ve *İslâm dünyası* için âdeta bir *"bayram"* olmuş ve insanlar hilâfet merkezi ve büyük şehirlerde bu bayramı kutlamış, sevgi ve coşku gösterileri yapmış ve bu böyle aylarca devam etmiştir[157].

[155] et-Taberi, IX, s. 50.
[156] et-Taberi, IX, s. 51.
[157] et-Taberi, IX, s. 52.

Bağdat halkı bunu İslâm komutanı **Afşin**'in değil, ***İslâm***'ın bir zaferi olarak kutluyorlardı. Artık devrin büyük şairleri **Afşin**'in ***İslâm*** namına kazandığı bu büyük ve parlak zaferini kutlama ve onu övmede birbirleri ile bir yarışa girmişler bu ***Türk Generaline*** bir çok kaside sunmuşlardır. Nitekim o devrin güçlü şairlerinden biri olan **Ebu Temam** ***Afşin*** için yazdığı bir kasidesinde onu göklere çıkarmış ve ***"İslâm"*** namına kazandığı bu büyük zaferini kalbinin derinliklerinden kopup gelen samimi bir coşku ve bütün şiir gücüyle alkışlamış ve şöyle demiştir:

"لم يــقر هــذا السيف هذا الصبر   في هيجاء إلا عزز هذا الدين

فــســيــشكر الإسلام نا أوليته   والله عــنه بــالوفاء ضمين"

"Harp meydanlarında parlayan bu kılıç, bu sabır (ve metânet) ***sadece bu dini yüceltmek içindir.***

İslâm dini (*ve Müslümanlar*) ***şimdi kazandığın bu zaferden dolayı sana şükranlarını sunuyor. Ancak Allah sana vaat ettiği mükafatı elbette verecektir"***[158].

Yine o devrin güçlü şairlerinden biri olan **Huseyn ez-Zahhak el-Bahili** bu muhtevada yazdığı bir şiir ve bu büyük Türk generali ve İslâm mücahidi için yazdığı bir kasidesinde şöyle demiştir:

"إنما الأفشين سيف سله   قدر الله بكف المعتصم"

"Afşin'e gelince şüphesiz o, Allah'ın el-Mu'tasım'ın avuçları arasında sunduğu sanki kınından sıyrılmış bir kılıçtır"[159].

---

[158] Ebî Temmam, ***Divan-ü Ebî Temam,*** tah. A. Azam, Mısır, 1951, III, s. 79.

[159] et-Taberi, IX, s. 70, Bu ve benzer şiirler hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru,*** s. 10-15.

Bunlar bir manada ***Sünni İslâm***'ın ***Azerbaycan***'da nasıl kabuk değiştirdiğini ve ***İran***'dan dalga dalga yayılan bu sapık ve yıkıcı fikirlerin ***Azerbaycan***'da ***Sünni İslâmı*** nasıl tahrip ettiğini bütünüyle ortaya koyan önemli olaylardır. **Bâbek**'ten sonra bu defa karşımıza ***Karmatiler*** ve ***Hasan Sabahlar*** çıkmış ve onlarda ***İslâm dünyasını*** uzun asırlar meşgul etmişlerdir. Ne var ki bu defa bu melun zihniyetlerin karşısına ise, kan terleyen atları ve rüzgar kanatlarıyla ***İç Asya***'nın derinliklerinden kopup gelen ve ***Bağdat***'a yol bulmaya çalışan *Türk Moğol Orduları* ve **Hülâgu Han** çıkmıştır.

Bütün bu olumsuz olay ve gelişmelere rağmen ***Azerbaycan***'da İslâmiyet büyümüş gelişmiş bundan öte bir kültür ve medeniyet olmuştur. Bu medeniyetin bugünkü torunları ve ***Azerbaycan*** halkı böyle bir medeniyetin hem kurucuları ve hem de temsilcileri olmaları hasebiyle ne kadar gururlansalar yeridir. Mamafih bütün bu gelişmeler: Yani, ***Azerbaycan'da İslâm'ın bir "din" bir "kültür" ve bir "medeniyet" olma süreci bizim bu konuda yapacağımız yeni ve müstakil bir kitapta çok daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.***

Sonuç:

Azerbaycan'da İslâmiyet, daha önceki sayfalarda da açıklandığı gibi, ***"Sünni"*** manada gelişmiş ve bunda **Allah'ın** ***"Kitabı"*** ve **Hz. Peygamber'in** ***"Sünneti"*** *Azerbaycan Müslümanlığının* asıl dinamizmini oluşturmuş ve gerçek ***"Sünni"*** manada bir İslâmiyet gelişmiştir. Bu bakımdan, bu devirlere en yakın bir zamanda yaşamış olan büyük İslâm tarih ve coğrafyacıları bu hayırlı gelişmeleri hiçbir zaman göz ardı etmemişler ve ondan sitayişle bahsetmişlerdir.

Nitekim **el-Makdisî**'ye göre; ***"Azerbaycanlılar o zaman Şiîlikten uzak, koyu bir Sünnî olup, çoğu da "Hanbeli mezhebinde" idi. Kendilerinde mezhep taassubu görülmezdi onlar daha ziyade** "Hadis ilmine" **ehemmiyet verirlerdi***[160]. **Yakut ve es-Semânî**; ayrı, ayrı şehirlerinde yetişmiş bir çok alim ve muhaddislerin isimlerini saymaktadır[161]. **İbn Havkal**'ın ifadesine göre münevver ***Azerbaycanlılar,*** *Kelâm ve Mantık* gibi ilimlere istihkar ile bakmışlar fakat *tıp* sahasında mühim şahsiyetler yetiştirmişlerdir[162].

İslâmî ilimlerin ***Azerbaycan'da*** gelişmesinin bir ilginç yönü daha vardır. O da; gerek büyük ölçüde Arap kabilelerinin Azerbaycan şehirlerine gelmeleri, buraları kendilerine mekan tutmaları ve buralara yerleşmeleri, gerekse yerli halkın büyük ölçüde Müslüman olmaları, ***Kur'an-ı Kerim'i*** hem de çok büyük şevkle yüzünden okumayı öğrenmeye çalışmaları ve buna duyulan büyük ilgi sonucu ***Arap dili*** büyümüş, gelişmiş ve buralarda kısa zamanda bir ilim dili haline gelmiştir. Böylece ***Azerbaycan'***da diğer İslâm ülkeleri, Turan Yurdu ve ***Türkçe konuşan*** bir çok Türk boyları ile aynı ortak kaderi paylaşmış oluyordu. Arapça'nın ilim dili olması ve bu topraklarda yetişen alimlerin yüksek fikir ve düşüncelerini Arapça yazması ve onları İslâm dünyasının ortak kültürüne mal etmeleri ile İslâm Dini geniş Azerbaycan topraklarında bir medeniyet ve kültür haline gelmiştir. Bu çok daha ayrıntılı olarak üzerinde durulması gereken bir konudur.

[160] el-Makdisi, s. 379, Togan, Z.V., İA, II, s. 96.
[161] Togan, Z.V., İA, II, s. 96.
[162] Togan, Z.V., İA, II, s. 96.

Azerbaycan'daki Yeni Hayri Gelişmeler:

Gerçekte Azerbaycan'daki bu hayri gelişmelerin, bölgedeki ***Zerdüştlük ve Hıristiyanlık*** gibi belli başlı büyük dinler ve onlara bağlı guruplar, ayrıca bu bölgede yaşayan ve sayıları oldukça kalabalık olan etnik azınlıklar, buralara gelip yerleşmiş olan göçmen Arap aileleri, bütün bunlardan sonra bölgedeki tarihi ***"Türk Varlığı" ve "Orta Asya Türklüğü"*** açısından ayrı ayrı ve fakat çok önemli tesirleri olmuştur.

İslâm Dini'nin lehine olan bu hayırlı gelişmelerden sonra; uzun asırlar öncesinde buralara gelmiş buralarda mekan tutmuş, yerli halkın gönlünde taht kurmuş olan ***Zerdüştlük ve Hıristiyanlık*** İslâm Dini'nin ilahi nuru karşısında daha fazla dayanamamış ve kendi karanlık dünyasına bir daha dönmemek üzere çekilip gitmişlerdir. Asırlık Sasani devletinin ***Kadisiye, Celûla ve Nihavend*** harbleri ile yıkılıp gittiği ve tarih sahnesinden çekildiği gibi, asırlık ***Zerdüştlük ve Hıristiyanlık*** dinleride İslâmın bu yeni hamlesine pek fazla dayanamamış ve otuz yıl gibi kısa bir zaman süreci içinde bitmiş tükenmiş ve bütün etkilerini kaybetmişlerdir. Bu onlar için şüphesiz telafisi mümkün olmayan bir yıkım idi.

Gerçekte bu hayri gelişmelerin bundan da öte çok hayırlı neticeleri olmuştur. Zira asıl bundan sonradır ki ***Azerbaycan*** toprakları artık onlar için bir yurt ve sığınacak bir mekan olmaktan çıkmıştır. Zerdüştlük bu topraklardan silinip gitmiş asırlardır yanan *Mecusi mabetlerinin* ateşi sönmüş, *Hıristiyan kiliselerinin* çan sesleri kısılmış ve onların yerlerini, bir tevhidi ilahi şeklinde göklere yükselen minarelerde gümbür, gümbür okunan ***"tekbir" ve "ezan"*** sesleri almıştır.

Bu *Yahudilik ve Hıristiyanlık* içinde böyle olmuştur. *Hıristiyanlığın* kolu ve kanadı kırılmış, marjinal bir din ve bir dini cemaat haline gelmiş ve bu topraklarda kıyamete kadar bir tehlike olmaktan çıkmıştır.

İran Zerdüştlüğünün Yeni Adı: Şiilik:

Fakat bizim inadına milli ve dini gururumuzu okşayan bu köklü gelişmelerin özellikle ***"İran Zerdüştlüğü*** açısından son derece ***"bedbaht"*** bir yönü daha vardır. O da; ***İran Zerdüştlüğünün İran'***da olduğu gibi, ***Azerbaycan'***da da ***"Sünni İslâm'dan"*** intikamını alması ve onun karşısına bu defa yeniden, yeni bir hüviyet, yeni bir misyonla, yani ***"Şiilik"*** olarak çıkması idi.

Ne var ki ***Azerbaycan'***da da daha ziyade tohumu büyük ölçüde ***"Sahabe"*** adıyla anılan ***iman erleri*** tarafından atılan Sunni İslâmiyet buralarda dal budak saldıktan sonra Zerdüşt ruhani ve zihniyetinin İran'da gerçekleştirdiği yarı ***"Ârî Zerdüşt İnkılabının"*** tesiri altında kalmış ve saf, *sunnî hüviyetini, "itikadi" ve "ameli"* yönlerden büyük ölçüde kaybetmiştir.

Zira daha önce ***İran*** modelinde gördüğümüz gibi; ***"Sünni İslâm Doktrini",*** İran'da daha sonra hızını kaybetmiştir. Şüphesiz bu bir manada *"Arapları hor"* ve hakir gören eski ***Kisra zihniyeti*** ile, şimdi de *"İslâm dinini"* hor, hakir ve inadına basit gören ***Zerdüşt zihniyeti*** ve ruhanilerinin İslâm inancı karşısında birleşmeleri ve ondan kıyamete kadar sürecek bir şekilde en acı intikamını almaları idi.

Hemen şunu itiraf edelim ki; ***İslâm Dini'***nin iman hâkimiyetine giden yolda İran'da kazandığı büyük zafer, bir diğer ifade ile İran'da, ***Sünni doktrinin*** yayılması hiçbir İran'lının yüzünü samimi bir şekilde güldürmediği gibi, ***İran***

Milli Şuuru ve Zerdüştlükte bu hayırlı gelişmeler karşısında pes etmemiş ve bu iki *"melun zihniyet",* olanca kiniyle bu mağlubiyetin intikamını almak için uğraşmış, didişmiş ve bunda en sonunda başarılı da olmuştur.

Zira eski *İran Milli Şuuru;* Zerdüştlük ve Zerdüştlerin "dini şuuru" ile birleşmiş, Zerdüştlüğün; dini manada yeni bir versiyonunu hazırlamış ve bunu ***Sünni İslâm*** adına İran'lılara sunmuştur. Bunun adı işte ***"Şiilik"*** idi. Gerçekte bu; İran halkının kıyamete kadar saf, temiz ve çoğunlukta kalması ve süratli bir şekilde çoğalması, çoğunluğunu muhafaza etmesi ve Türk varlığı karşısında eriyip gitmemesi için *"yarı Arî bir sosyal ve dini inkılap"* idi. Bun inkılabın öğelerini, yani ***Sünni İslâm'ın*** İran'da, ***Şiilik*** olarak transformasyonunun izahı bu kitabın konusu dışındadır.

Ne var ki bu ***melun inkılabın*** tesirleri kısa bir zaman sonra ***Azerbaycan'da*** da görülmüş ve ***İran Şiiliği*** bu topraklarda ***"Sünnisi İslâm'ın*** en hasmane bir şekilde karşısına dikilmiş ve bunda tahminlerin üstünde başarılı da olmuştur. Zira dünyada ve İslâm ülkeleri içinde ***Azerbaycan*** ve bugünkü ***Pakistan Hindistan*** kadar ***İran Şiiliğinin*** tesiri altında kalmış bir başka ülke ve memleket yoktur. Hele hele ***Azerbaycan*** çok garip bir talihsizliğe uğramış ve Sünni İslâm doktrinin öz yurdu olan bu topraklar daha sonraları ***Şiiliği,*** "Hayır!" ***Âr***"i ırkı, İran unsuru ve Farsça'nın ikinci yurdu olmuştur.

Asıl bundan sonradır ki bir kısım bozguncu fikirler, yıkıcı ideolojiler, batıl inanç ve mezhepler, meselâ ***Hüremilik, Batınilik, Haricilik, gulât-ı şia,*** hülasa ne varsa ***Azerbaycan*** topraklarına üşüşmüşler ve Sünni İslâm doktrinin başına tebelleş olmuşlardır. Bunların arasında bundan

önceki sayfalarda da açıkladığımız gibi, komünizm ve komünistik fikirlerin öncüleri olan eski İran Mezdekizminin, Orta-Çağ temsilcileri olan ***Bâbekizm ve Bâbekler*** de vardır.

Hıristiyanlığın Tükenen Ümidi:

İslâm Dini'nin bu topraklarda yayılması ile ***Zerdüştlüğün*** sonunun geldiğini ve ***Hıristiyanlığın*** marjinal bir din olduğunu söylemiştik. Oysa Hıristiyanlık için bu bedbaht gelişmeler bununla da sınırlı kalmamıştır. Zira bu yeni dini gelişmelerle Hıristiyanlık strateji bakımından tamamen kuşatılmış ve ***Bizans: Doğu-Roma İmparatorluğu*** "Hayırl!" Anadolu sadece güneyden değil asıl doğudan çok güçlü bir İslâm çemberi ve kıskacına alınmıştır. Bunun manası ***Hıristiyanlığın*** geldiği topraklara yani "Roma"ya geri dönmesi idi. Zira ***Bizans ve Anadolu,*** Hıristiyanlığının bu çok güçlü ***Türk-İslâm*** çemberinden artık kurtulması mümkün değildi. ***Bizans***'ın İslâm tarafından kuşatılması, ***İstanbul'un Fethi ve İslâm'ın;*** Orta-Avrupa ve Roma'ya giden yolunun açılması **Hz. Peygamber** aynı zamanda en büyük devlet adamının hayatı boyunca hatta son nefesine kadar ***Muhammed Ümmetine*** en büyük vasiyeti olmuştur.

İslâm Dini'nin; Hıristiyanlığı stratejik bakımından ablukaya alması bununla da sınırlı kalmamıştır. Bilindiği gibi **Hz. Muâviye** zamanında İslâm Dini'nin ***Azerbaycan*** topraklarında kökleşmesi ve dal buda salması, dünya dini dengelerini Hıristiyanlığın aleyhine olarak değiştirmiş ve onun bir manada çıkış yollarını kapamıştır.

Zira böylece İslâmiyet'in ***Kafkasya, Hazar Türkleri*** ve Don Volga nehirleri boylarında yaşayan ***Bulgarlar*** ve onlardan da öte ***Başkurt***'lara giden yolu açılmış ve bu Türk boyları ve Türk Hakanlarının hepsi Müslüman olmuştur.

Bunun tam aksine, ***Hıristiyanlığın,*** Karadenizin Kuzey bölgelerinden geçerek ***Orta Asya***'ya açılmasının önü kesilmiştir. Bu acı gerçekler ***Şamanist Moğolların*** tarih sahnesine çıkmaları ve ***Moğol Hanlarının*** klasik dinlere tanıdığı hürriyetlerden yararlanarak, onları Hıristiyan yapmak için çırpınıp duran ***"Romalı Papazlar"***'ın yüzüne çok acı bir tokat olarak indiği zaman, Hıristiyan zihniyet ***Azenbaycan***'da İslâmiyetin yayılmasının kendilerine neye mal olduğunu bir daha görmüşler ve bundan ölümüne bir şekilde kahrolurcasına hayıflanmışlardır.

İslâm Dini ve Azerbaycan'ın Türklüğe Açılması:

Bununla beraber konunun ihmal edilmemesi gereken bir önemli yönü daha vardır o da, ***Türklük*** boyutudur. Azerbaycan'da İslâm Dini'nin yayılması ve buna bağlı dini gelişmeler sonucu Arap nüfusu giderek azaldığı ve asimile olduğu gibi, çok çeşitli kavimlerden oluşan yerli halk erimeye başlamış ve bu Müslüman ***Türk varlığı*** için çok büyük bir şans olmuştur.

Asıl bundan sonra, ***Azerbaycan***'ın kapıları ***Orta-Asya ve*** Turan Yurdu ***Türklüğüne*** açılmış ve Azerbaycan'da, Anadolu da olduğu gibi, baş döndürücü bir şekilde yeni bir ***Türkleşme süreci,*** daha açık bir ifade ile, Azerbaycan coğrafyasını, İslâm ve Türk milleti için yeni bir ***"vatan yapma süreci"*** ve mücadelesi başlamıştır. Zira ***İç-Asya,*** Turan Yurdu, Türklük denizinin derinliklerinden kopup gelen yarı göçebe ***Türkmen dalgaları*** bu ilk hamlede ***Azerbaycan*** kıyılarına inmişler ve buradan dalga dalga Azerbaycan topraklarına yayılmışlar ve ***Azerbaycan'ın*** ilmik, ilmik Türklük dokusunu dokumuşlardır.

Bu yöndeki tarihi gelişmeler bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Zira Azerbaycan'da İslâmîyet'in yayılması ile *Anadolu* yaylaları, *Orta-Asya Türklüğü,* Müslüman Türk göçebeleri Türkmen gazi ve Türk akıncılarına açılmış ve Azerbaycan topraklarında bir vatan mücadelesi başlamış ve böylece Azerbaycan toprakları, Anadolu için bir ***"koridor haline"*** gelmiştir. Asıl bundan sonradır ki; engin denizlerin ortasından kaynayıp gelen devasa hırçın dalgalar gibi, Turan Yurdu ve Türklük denizinin derinliklerinden kopup gelen Müslüman Türk dalgaları, bizim nur yüzlü akıncı cedlerimiz, ***gaziyan-ı Rumlar,*** bir ***"nizâm-ı alem"*** ülküsü ve bir cihan hakimiyetine giden yolda kendilerine gösterilen mukaddes hedefler doğrultusunda bir *"Kızıl Elma"* ya doğru yürümüşlerdir. Onların bu yürüyüşleri asırlarca devam etmiştir.

Bu ilahi yolculuğun iman erleri; *Malazgirt*'e geldiklerinde (1071) şimdiye kadar yüzlerine hışımla kapatılmış, kilitli Anadolu kapılarının kanatlarını, arkasına kadar açacaklar, mağrur Bizans imparatorunu önleride diz çöktürecekler, daha sonra kara kartal ordusu halinde ***İstanbul*** surlarına konarak (1453) **Ebû Eyyub el-Ensari**'nin misafiri olacaklar ve oradan *Sen Piyer Kilisesinin* o muhteşem kubbesi altında ışıldayıp duran *"Kızıl-Elma"* ya ulaşmak için *Roma*'ya doğru kanat çırpacaklardır.

Zaten bunlar, müslüm Türk gazileri ve Gâziyan-ı Rum'a ve sahabe devrinin bu yeni ***"iman erleri"***'ne bir yüce **Peygamber** tarafından, *"Muhammed Ümmeti"*'nin ululuğu için gösterilmiş iki büyük, kudsi mübarek hedefti. İslâm hidayet sancağı *Ayasofya* kilisesinin kurşuni kubbesinde olduğu gibi, ***Sen Piyer Kilisesinin*** muhteşem kubbesinde de mutlaka dalgalanmalı idi[163].

Azerbaycan Müslümanlığının kısaca İslâm ve Türk tarihi için ifade ettiği mana ve verdiği ilahi mesajlar bunlardır. Bunlar bizim hayal dünyamızda bir ***"Kutup Yıldızı"*** gibi parlayıp duran ***"Kızıl Elma"*** ülküsünün yeni ışıkları olacaktır.

İslâm hidâyeti bir ilâhi rahmet olarak ***Azerbaycan*** topraklarına yağdıktan sonra, bu iman denizinin dalgaları çok geçmeden ***Hazar ve Bulgar*** yurtlarını aşarak ***Harzem*** diyarına ulaşmış ve burada ışıkları bütün kuzey ülkeleri ve İslâm dünyasını aydınlatan bir medeniyet haline gelmiştir. Bu feyizli medeniyet onun, ***"Türklük dokusu"*** ve ***"İslâmi yapısı"*** üzerine kurulmuştur. Öyleyse geliniz, Harzem Kültür ve medeniyetine giden yolda, Harzem de İslâm dini'nin yayılışı ve onu oturduğu İslâmi zemini görelim.

---

[163] Bu konunun çok geniş bir değerlendirmesi için bkz. Kitapçı, Z., ***Hadislerin Işığında Romanın Fethi Kızıl Elma Ülküsü, Tarih ve Düşünce,*** Ağustos, 2003, no: 7, s. 22-28.

İKİNCİ BÖLÜM

HARZEM TÜRK YURTLARINDA İSLÂMİYET

"Harzem halkı, kavrayışlı, bilgili, fakih, kabiliyetli ve edip kişileridir. Fıkıh, edebiyat, Kur'an ilimleri sahalarında rastladığım nice âlimlerin mutlaka Harzem'li ve ileri gitmiş, sivrilmiş bir âlimin talebesi olduğunu gördüm, yalnız onlar biraz fazla tutumludurlar.

Bununla beraber Allah onlara ucuzluk ve bereket vermiş, doğru Kur'an okuyuş tarzı, sağlam zihin bahşetmiştir. Onlar misafirleri çok seven yemeğe ve yedirmeye çok düşkün, cesur ve harpte şiddetli kişilerdir, bir çok özellikleri ve ilginç yönleri vardır".

el-Makdisi

I.
HARZEM'İN TARİHİ GEÇMİŞİ
VE
TÜRKLÜK DOKUSU

Harzem'in Türklük Dokusunun Tarihi Geçmişi:

İslâm hidâyet güneşinin ilâhi ışıklarının bu ilk devirlerde aydınlattığı geniş Türk ülkelerinden birisi de *Harzem*'dir. İslâmiyet buralara bir yüce *"din"* ve bir *"iman üslubu"* olarak geldiği ve bu topraklarda kök saldığı gibi daha sonra onun peşinden *"Arapça" Rabbânî* bir *"dil"* olarak gelmiş ve Harzem topralarında bir büyük *"ilim"* ve *"kültür dili"* olmuştur. Böylece bu topraklar, İslâmın bir cennet yurdu olarak kalmamış, aynı zamanda bir büyük kültür ve medeniyet merkezi olmuş ve *"Orta Asya Türk İslâm Medeniyeti"* burcundaki şerefli yerini almıştır[1].

Gerçekte Ceyhun nehrinin aşağı mecrası ve büyük *Aral gölüne* döküldüğü coğrafi bölge, nehrin iki tarafındaki uçsuz bucaksız bereketli topraklar yani *"Aral deltası"*, Türk İslâm tarih ve literatüründe, kökü tarihin derinliklerinden kopup gelen bir ananeye göre *"Harzem"* adıyla anılmaktadır[2]. *"Aral"* bir diğer ifade ile, *"Ceyhun deltası"* sadece milattan sonra değil, milattan önce de Orta Asya ve hele hele o bölgenin ekonomik ve sosyal refahı, bundan da öte, kültür ve medeniyet hayatında çok önemli rol oynamıştır. Bu yönü ile *"Harzem deltası"* bir kısım ilim adamlarına göre, Ön Asyada *"Fırat ve Mezopotamya"* ve eski Mısır'daki *"Nil*

[1] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri***, Harzem Dil Ekolü, Konya, 2004.

[2] el-Makdisi, s. 226, el-Istahri, s. 290, el-Hamevi, II, s. 395.

deltâsı"ndan hiçte geri değildir. Zira son devirlerde buralarda yapılan arkeolojik kazılar bu gerçeği bütünüyle gözler önüne sermektedir[3].

Her ne kadar Türk tarihçileri *Harzem*'in genellikle X. ve XI. Asırlarda *"Türkleştiği"* ve bunun *Selçuklularla* başladığı ve *Harzemşahlarla* zirvelere ulaştığını yazmışlarsa da[4] ak sakallı ***"Tarih dede"*** onların bu görüşlerine pek fazla iltifat etmemiş ve o; ***Harzemin*** bir yerleşme bölgesi olarak doğuşu, ortaya çıkışı ve tarihi geçmişini ***"Türk varlığı"*** ile başlatmıştır. Temel İslâmi kaynaklar özellikle İslâm coğrafi eserleri, ***"Harzem deltası"*** ve buraların Türkleşme sürecinin milattan önce çok erken devirlerde başladığını yazmışlar ve Harzem'in tarihi başkenti *"Gürgenç"* şehrinin *"Türkler"* tarafından kurulduğunu beyan etmişlerdir. Nitekim ilk İslâm coğrafyacılarından başta **el-Makdisi** (öl. 985)[5] olmak üzere onların yarı destanı rivayetlerinden öğrendiğimize göre:

*"**Doğu Hükümdarı** eski devirlerde kendi memleketi özellikle çok yakın çevresinde bulunan 400 soylu kişiye her nedense öfkelenmiş ve onları 100 fersah (650 km.) uzaklıkta, **Harzem deltası,** kimsenin yaşamadığı sazlık, bataklık bir yere sürmüş ve onları orada yaşamaya mecbur etmiştir. Daha sonra bu hükümdar, onlara 400 Türk cariyesini eş olarak göndermiş ve bütün o bölgeyi de onlara **"dirlik"** olarak vermiştir. Onlar bu Türk kızları ile evlendikten sonra çoğalmışlar ve büyük bir varlık haline gelmişlerdir. İşte **Harzem** veya **Gürgenç** şehri ilk defa* (damarlarında Türk kanı dolaşan) *bu aristokrat ulu kişiler tarafından kurulmuştur"* İslâm

[3] Togan, Z.V., ***Harizm,*** İA, V/I, s. 241.
[4] Kafesoğlu, İ., ***Harzemşahlar Devleti,*** Ankara, 1992, s. 23.
[5] Şeşen, R., ***İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,*** Ankara, 1985, s. 14, GAL, I, s. 230, Kahhâle, VIII, s. 238.

coğrafyacıları bu bilgileri verdikten sonra bundan daha önemli ve milli gururumuzu okşayan şu açıklamalarda bulunmuşlardır;

"فلذلك في وجوههم أثر الترك وفي طباعهم أخلاق الترك
وفيهم جلد وقوة، وأحوجهم مقتضى القضية للصبر على الشقاء
فعمروا هناك دورًا."

"Bu bakımdan onlar tamamen Türk çehreli oldukları gibi, ahlâk, huy ve karakterleri itibarı ile de tam bir Türk olmuşlardı. Onlar tabiatın zorluklarına göğüs geren güçlü, kuvvetli insanlardı. Onların burada nesilleri çoğalmış, buraları imar etmişler, buralarda bir çok evler ve saraylar yapmışlar (çarşı ve pazarlar kurmuşlar)***dır. Daha sonraları, onların bu durumuna özenen ve Horasan'ın*** (Harzem'e) ***yakın şehirlerinde bulunan akrabaları onların yanına koşmuşlar, buralara yerleşmişler, buraları imar etmişler ve burası mamur ve çok müreffeh, çok güzel bir vilayet olmuştur***[6].

el-Makdisi'nin açıkca ifade ettiği bu ***"Doğu Hükümdarı"*** ve *"sürgün edilen kimselerin Horasan şehirlerindeki akrabaları"* ve *"400 Türk cariyesi"* gibi daha bir nice ibareler, ***Horasan;*** bizim yeni taribirimizle ***"Doğu Turan Yurdu"***'nun ***"Türklüğü realitesi"***[7] açısından değerlendirildiğinde bu ***Doğu Hükümdarının; "Ak-Hun"*** veya ***"Eftalit Türk Hanı"*** ve sürgün edilenlerin ise, onun ***"yakınları"***, ve bir kısım ***"beyleri"*** olduğundan hiç kimsenin en ufak bir şüphesinin olmaması gerekmektedir.

[6] el-Makdisi, s. 228, İbn Havkal, S. Şeşen, 258, el-Hamevi, II, s. 395.
[7] Horasan'ın Türklük dokusu için bkz. Kitapçı, Z., ***İslâm Hidâyet Güneşi Doğu Turan Yurdunda,*** Konya, 2004, s. 67.

Nitekim bu asırlarda *Horasan; Doğu Turan Yurdu,* tamamen ***Kuşanlar*** ve onların bir devamı *Ak-Hun*'lar,yani *Aftalitler*'in hakimiyeti altında bulunuyordu[8]. *Harzem* onların hakimiyet sınırları içinde idi. **el-Makdisi** de ne ilginçtir ki ***Horasan***'dan bahsederken orasını ***"el-Canibu'l-Heytal*** *Heytal Mıntıkası"* olarak bahsetmiş ve çok ilginç açıklamalarda bulunmuştur[9]. Böylece bu ***Türk Hanı***'nın sürgündeki Türk aristokratlarına 400 Türk cariyesi göndermesinin sebebi de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Zira Türk örf ve adetlerine göre, bir Türk aristokratının bir cariye ile evlenmesi ona verilebilecek en büyük ceza idi. Ayrıca bu rivayetlerin **el-Hamevi** gibi, büyük İslâm coğrafyacıları tarafından olduğu gibi nakledilmesi ve konunun Türklük yönünün daha da zenginleştirilmesinin bizim açımızdan ayrı bir önemi vardır. Şüphesiz onların bu ilk devirlerde konuştukları dilinde *Ak-Hun* yani *Aftalit Türklerinin* yani **Nizek Tahranla Kuteybe b. Müslim**'in konuştuğu dil olması gerekmektedir.

Görüldüğü gibi tarihi ananelere göre; *Harzem*'in ilk defa temeli ***"Türk sürgünleri"*** tarafından atılmış ve beşeri dokusunu Türkler oluşturmuşsa da daha sonraki asırlar ve uzun tarihi seyri içinde bu doku pek tabii olarak önemli ölçüde değişmiş ve bu geniş coğrafya farklı bir çok kavimler ***Âriler*** de dahil, ve bu arada *İç-Asya **Türklüğünün*** uğrak yeri olmuştur. İslâm hidayet güneşinin ışıkları bu toprakları aydınlattığı devirlerde, Harzem deltasında, *Fars unsuru* belirgin bir hale geldiği gibi *Farsça*'da yaygın bir dil olmuştur. Böylece bir çok *Harzem*'li, aslen Türk olduğu halde *"Farsça konuşur"*olmuş ve onların *"Türklükleri"* hele hele İslâmi devirlerde ***İran milli şuuru*** tarafından inkâr edilmiştir[10].

Harzem Türklük Dokusunun Kaynakları:

Ne hazindirki; temel kaynakların; *"Harzem"*e erken devirlerde ilk defa ***Türklerin*** ayak bastıkları ve bu bereketli toprakları ilk defa ***Türklerin*** imar ettikleri, buralardaki büyük kasaba ve şehirlerin ***Türkler*** tarafından kurulmuş olduğu yolundaki yarı destani rivayetler **Z.V. Togan** müstesna, ne izim ve ne de yabancı tarihçiler tarafından hiçbir zaman yeteri kadar göz önüne alınmamış ve *Harzem*'in ***Selçuklulardan*** önceki Türklük dokusu; İran milli şuuru ve kasıtlı batılı tarihcilerin insafına bırakılmıştır. Ne var ki **Afet İnanında** dediği gibi;

"Arkeologların yaptıkları kazılarda elde ettikleri çanak, çömlek vs.lerin parçaları muhtelif devirlerdeki maddi kültürl.erin inkişafını öğrenmek için yegane kaynaklar teşkil ettiği gibi, epope, hikâye, masal vesair manevi kültür mahsülleride geçmiş muhtelif devirlerin karanlık noktalarını aydınlatırlar. Bunlar kazılarda elde edilen çanak, çömleklerden daha mühimdirler; çünkü bunlar toprak altında ölü kalan kırıntılar değil, cemiyetin ruhunda binlerce yıl yaşayan vesikalardır"[11].

Ne var ki Harzem deltasının ***"Türklük realitesi"*** daha sonraki devirlerde yeni bir muhteva kazanmış ve bu böyle

[8] Geniş bilgi için bkz. Konukçu, E., ***Kuşan ve Ak-Hunlar Tarihi,*** Ankara, 1973, Tezcan, M., ***Kuşanların Menşei,*** TÜRKLER, I, s. 789-804, Mukherjee, B. N., ***The Rise and Fall of the Kushan Empire,*** Calcutta, 1988.

[9] el-Makdisi, s. 214.

[10] Bu konunun genel münakaşası için bkz. Kitapçı, Z., ***Harzem Dil Ekolü,*** s. 33, vd, s. 214 vd.

[11] İnan, A., ***Epope ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi,*** Çığır, (1. Kasım, 1938, s. 71-72.

artan bir tempo ile ta *Gazneliler ve Selçukluların* tarih sahnesine çıkmalarına kadar devam etmiştir. Bundan maksadımız meşhur *"Kavimler Göçü"* yani, İç-Asya ve Türklü denizinden kaynayıp gelen ve batıya yönelen *"Türklük Dalgaları"*dır. Bu göçler sebebi ile; kuzey *"İpek Yolu"* ile Hazar denizi Karadeniz'in kuzey kesimleri, Don-Volga nehri boyları hatta Orta-Avrupaya kadar yayılan bu geniş topraklar üstüne *"Türk varlığı"* bir yağmur gibi düşmüş ve buralar bu bereketli yağmur damlaları ile asırlarca sulanmış ve çok geniş bir *"Türk Coğrafyası"* haline gelmiştir.

Bu Türk yağmurları *Hazarlar, Bulgarlar, Başkırdlar* ve her şeyden sonra *"Oğuzlar"* olarak bu toprakla yağmıştır. *Selçuklular* bu *"Batı"* ya yönelmeden son anda vazgeçmişler, her nedense güneye inmişler ve bir *"İlahi Yürüyüş"*e geçerek *"Orta-Doğu"* ve *"Hilâfet Ülkeleri"*ne geçmişlerdir ki onların bu ilahi yürüyüşleri üzerinde bundan sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Harzem'in Türk Dokusunun Beslenmesi:

Diğer taraftan bu Türklük dalgaları, *"Harzem deltası"* ve *Aral gölü* kıyılarına vurmuş, Aral gölünü çepe çevre kuşatan yeşil ovalar ve otlaklar bu Türk boylarının kurdukları *"Yurt-Çadır"*larla dolup taşmıştır. Neticede bu göçler; Harzem'in *Türklük dokusunu* (bir ana sütü gibi) Arap-İslâm fetihlerinin başladığı VIII. Asrın ilk yarılarına kadar besleyip durmuştur. Bu Türklük dokusu şüphesiz *Harzem*'in büyük *Gök-Türk* imparatorluğunun sınırları içinde kaldığı devirlerde daha da güçlenmiş ve kuvvetlenmiş olması gerekmektedir.

Zira *Harzem;* Türk kabile birliği esasına göre kurulan bu büyük İmparatorluğun en büyük eyaletlerinden birisi idi.

Bu bakımdan *Göktürler;* ve daha sonraki devirlerde de *Harzem*'in bu Türklük dokusu güçlenmiş kuvvetlenmiş ve bu böyle *Müslüman Araplar*'ın, bu bölgeye ayak basmalarına kadar devam etmiştir. İslâmî devirlerde Üst Yurttaki *Oğuzlar* ve onların gerisinde ki *Peçenekler, Kıpçaklar* ve diğer *Türk boyları,* Harzem Türk varlığının en büyük dinamiğini oluşturmuşlardır.

İşte *Müslüman Araplar*'ın yeni bir ganimet hırsı ile *Harzem* kapısını döğmeye başladıkları devirlerde (VIII. Asrın başı) geniş *Harzem deltasının* büyük şehir ve kasabalarında önemli ölçüde *Türk nüfusu, Türk aristokrat ve Beyleri* bulunduğu gibi, muharip unsurda taman Türklerden oluşuyordu. Aşağı Türkistan; *Baykent Buhara ve Semerkantta* cebbar Arap ordularının ve **Kuteybe b. Müslimin** karşısına bu muharip Türk unsuru çıktığı gibi *Harzemde* de bu cebbar Arap komutanı Kuteybe'nin karşısına bu Türk muharip unsuru çıkacak ve onların kanları nehirleri gibi akacaktır.

Mâmâfih *Harzem*'in Türk dokusu hakkında bizim söylemek istediğimiz bir şey daha vardır. Esasen bu; Türk tarihçileri tarafından tamamiyle ihmal edilmiş bir durumdur. O da; İslâm coğrafyacılarının bu konularda verdikleri dağınık bilgilerin yeni bir sağ duyu ve milli bir anlayış ve yaklaşımla yeniden ele alınması ve çok esaslı bir şekilde değerlendirilmesi gerçeğidir. Zira **el-Makdisi,** yukarda da ismi geçtiği gibi, *Harzem'in "Türklük dokusu"* hususunda çok ilginç açıklamalarda bulunmuş, hatta Horasan'ı *Haytal mıntıkası,* yani Türk bölgesi olduğunu vurgulamıştırki; bize göre bu İslâm coğrafyacıları arasında istisnai bir tesbittir. **el-Makdisi** Harzem'i de iki kısma ayırmaktadır. Ona göre; *"Harzem'in*

büyük kısmı Haytal tarafındadır. Ama buranın en büyük şehirleri Horasandadır"[12].

Yine *Harzem;* bundan sonraki sayfalarda bir kere daha üzerinde durulacağı gibi; mücahid akıncı *"Türk gazileri"* için bir *"Cephe"* idi[13]. Yine **el-Yakubi;** ***"Horasan'ın her tarafı bir Türk cephesidir"*** derken Harzem ve Aşağı Türkistan bölgelerini kasdetmektedir[14]. **el-Câhız**'ın bahsettiği ***Horasan Türkleri,*** daha çok ***Harzem, Maveraünnehir,*** *(Aşağı Türkistan)* ***Sistan*** ve ***Afganistan*** bölgelerindeki Türkler olmalıdır. İslâm coğrafyacılarının eserlerinde ***Cürcan*** ve ***Harzem*** ile ***Hazar denizi*** arasındaki bölgeye ***"Oğuz Çölü"*** denilirdi. **el-Beyrûnî,** ***Gazneliler***'in Harzem hakimiyetini tamamen bir Türk hakimiyeti olarak kabul etmiştir[15].

Bütün bunlar ***Harzem'in Türklük*** dokusunun ne kadar güçlü ve tarihi bir realite olduğunu ortaya koymaktadır. Ne ilginçtir ki ***Harzem halkının*** bütün bunlara rağmen ilk devirlerinden itibaren başlayan bu ***"Türke benzeme"*** yani Türk ırkının etnik etkinliği, fizyonomi itibarı ile ***"Aftalit Türlerine"*** benzemeleri, uzun saçlı, güçlü kuvvetli olmaları, her şeyi ile Türke benzemeleri İslâmi devirlere kadar devam etmiştir. Harzemli anaların doğurduğu çocuklar genellikle *"Türk Çehreli"* idi.

Ne var ki İslâmi devirlerde bundan rahatsızlık duyanlar çıkmıştır. Buna sebepte ***"Türk köleleri"*** ve onların çarşı ve pazarlarda çok yüksek fiatlarla satılmaları idi. Bu

---

12 el-Makdisi, Beyrut, s. 227.
"ومنهم من جعل خوارزم من جانب هيطل وبخراسان."
13 İbn Havkal, (Beyrut), 258, 219.
14 el-Ya'kubi, ***K. el-Büldan,*** nşr. de Goeje, Leyden, 1892, s. 295.
15 İbn Fazlan Seyahatnâme, s. 205.

Harzemli gençlerde Müslümanların eline geçince ***"Türk çehreli"*** oldukları için Türk köleleri gibi alınıp satılıyorlardı. Bu bakımdan onlar bunun önüne geçmek için yeni doğan çocukların kafalarının iki tarafını kum torbaları ile sıkıştırmalarını istemişler ve böylece Türklerden farklı *"Yassı kafalı"* olmalarını sağlamışlardır. **el-Makdisi;** bir Harzemlinin ağzından duyduğu bu uygulamaları bize zevkle anlatmaktadır[16].

Harzem'in Müslüman Araplar tarafından fethi ve İslâm dininin bu topraklarda yayılması, onun ***"Türkleşme süreci"***ne büyük ölçüde etkili olmuş ve asıl bundan sonradır ki Harzem'e büyük ölçüde bir ***Müslüman "Türk göçü"*** başlamıştır. ***Oğuzlar*** ve hele hele ***Kanglı*** diye bilinen Türk boyları bu akışın öncü kabileleri idi. İşte ***Selçuklulardan*** asırlarca önce, ***Harzem Türk İslâm devletinin*** kurulmasında bu Kanglı Türklerinin çok büyük emeği geçtiği gibi ***Kanglı Türkçesi***'de Harzem'in en etkin dili olmuş ve bu dilde kitaplar yazılmıştır[17]. Görüldüğü gibi Selçuklular ikinci defa buralara geldiklerinde, ***"Türklük alt yapısı"*** hazır bir ülke bulmuşlar ve bu alt yapının üstüne çok güçlü bir Türk idaresi kurmuşlardır. Türk Hanedan ailesi ***"Harzemşahlar"*** ise buranın, Selçuklulardan koparmışlar ve müstakil bir ***"Harzem Türk İslâm Devleti"*** haline getirmişlerdir[18].

Harzem'deki Eski Din ve Kültürler:

Gerçekte İslâm hidayetinin ilahi ışıkları bu topraklar üzerine henüz düşmeden önce ***Harzem,*** etnik yapı bakımından olduğu gibi, dini yapı bakımından da (bütün ***Horasan***

---

16 el-Makdisi, s. 227, el-Hamevi, II, s. 395.
17 Kitapçı, Z., a.g.e., s. 236, Krş. Kafesoğlu, İ., a.g.e., s. 40.
18 Bilgi için bkz. Köprülü, M. F., ***Harizmşahlar,*** İA., V/I, s. 265.

ve *Aşağı Türkistan'*da olduğu gibi), oldukça farklı bir çok dinlerin buluştuğu ve kaynaştığı bir ülke idi. Arap ve İslâm fetihleri sırasında ***Mazdekizm*** artık bütünüyle terkedilmiş ve *"Dinler Tarihi Mezarlığı"*ndaki yerini çoktan almış bulunuyordu. ***Manihaizm'***in buralarda pek fazla etkili olmadığı görülmektedir. Buna rağmen ***"Mecusilik"*** Harzem derebeylerinin, ***Türk beyleri*** de dahil *"resmi dini"* olmuştur.

Bu Ârî dinlere paralel olarak ***"İlahi Menşeli Dinler"***, bu arada ***Musevilik ve Hıristiyanlıkta*** buralara gelmiştir. Bundan maksadımız ***Bizanstan*** koğulan ve Hazar Türk Hakanlığına sığınan ***Musevi Yahudiler'***in bir kısmının ***Harzem*** diyarına gelmeleri ve buralarda mekan tutmalarıdır. Fakat onlar ***Harzemde,*** ve dünyanın hemen her yerinde milli karakterleri gereği hiçbir zaman aşırı bir dini misyonerlik faaliyeti içinde olmamışlardır.

Bunlar gibi ***Harzem'***e bu erken devirlerde ***Hıristiyanlıkta*** gelmiş ve buralarda oldukça güçlü dini bir toplum oluşturmuşlardır. Ne var ki bunlar daha önce ***Horasan ve Türkistan'***da gördüğümüz gibi, ***Nasturi*** mezhebinde değil, bilakis ***"Ortadoks"*** mezhebine bağlı bulunuyorlardı. ***Hıristiyanlar;*** Harzem'deki bu dini serbestiden oldukça fazla bir şekilde yararlanmışlar ve memleket idaresinde göze çarpan mevkilere gelmişlerdir[(19)]. Bununla beraber **el-Beyrûni**'nin eserlerinde ***Harzem Hıristiyanları*** ve onların ***"yortuları"***na dâir verdiği bilgiler, son zamanlarda **Z.V. Togan**'ında dediği gibi, ***"Şark Hıristiyanlığını"*** aydınlatan bir çok ciddi araştırmaların yapılmasına da sebep olmuştur[(20)].

[19] Togan, Z.V., İA, V/I, s. 246.
[20] Togan, Z.V., İA, V/I, s. 244.

Evet, İslâm dininin karşısına, Aşağı Türkistan'da olduğu gibi, burada da bu ***Ârî ve Sâmi dinler*** çıkmış ve bu dinler arası mücadeleye ***İslâm Dini*** de katılmıştır. ***İslâm dini,*** onlara karşı yaptığı bu çetin mücadelede ***Harzemde*** de galip gelmiş ve çoğu halde asliyetini kaybetmiş ve bir merasim dini olan ***Hıristiyanlık*** ve ***Mecusiliği*** buralardan "Hayır!" Harzem halkının gönlünden sürüp çıkarmış ve ***Allah'***ın bu son dini bütün pırıltıları ile Harzem topraklarına hakim olmuştur.

Peki bu nasıl böyle olmuştur? İşte bu soruya gerçek manada bir cevap verebilmemiz için ***Müslüman Araplar'***ın kosaca ***Harzem'***i nasıl ele geçirdikleri üzerinde durmamız gerekmektedir. Zira bu fetihlerin Harzem'e giden İslâm hidayet yolunun açılmasında çok önemli bir yeri olduğu gibi, ***Harzem'***in ***Türklük dokusunun*** ortaya konulmasında da çok ayrı bir önemi bulunmaktadır.

Harzem'in Müslüman Araplar Tarafından Fethi:

Gerçekte, ***Müslüman Araplar'***ın ***İran'***a yönelmeleri, ***Doğu Turan Yurdu*** ve hele hele ***Aşağı Türkistan'***ı bir kan ve ateş kasırgası halinde fethetmeleri; ***Harzem deltası*** ve buraların mahalli beyleri, toprak ağaları, dihkanlar, hatta zengin tüccarları bir hayli rahatsız etmiştir. Bu bakımdan onlar (Zadegân sınıfı) her sene, yeni bir şehirde bir araya gelir ve eski Türklerdeki ***"Toy"*** denilen istişari manada toplantılar yapar ve aralarındaki ihtilafları anlaşma yoluyla halletmek ve el birlikte müşterek düşmanları ***Araplar'***a karşı mücadeleye devam etme hususunda birbirlerine söz verirlerdi.

Bu sözlerin ne dereceye kadar tutulduğu her yıl bu toplantıları yenilemek zorunda olduklarından anlaşılmakta-

dır[21]. Fakat söz konusu toplantıların, ***Müslüman Arap Fatihlerinin*** karşısında hiçbir mana ifâde etmediği çok yakın bir gelecekte bütün vahşeti ile ortaya çıkacaktır. Zira ***Harzem Derebeyleri*** sinsi emelleri uğruna ***Müslüman Fatihlerle*** gizliden gizliye iş birliği yapmanın yollarını aramaya koyulmuşlardır.

Gerçekte ***Müslüman Fatihler'***in ***Harzem'***e, bir çok yerde olduğu gibi **Hz. Ömer,** devrinde girişilen fetih hareketleri ile ilk defa ayak basmışlardır. **Hz. Ömer'**in doğu komutanlarından **Ahnef b. Kays,** ***Harzem'***e 651 yılında bir sefer düzenlemiş ise de, bu askeri bir macera olmaktan ileri gitmemiştir[22]. ***Emeviler devrinde,*** Müslüman Araplar'ın ***Harzem'***i ele geçirme çabaları artan bir hırsla devam etmiştir.

Bu cümleden olmak üzere **Abdullah b. Âkil es-Sakafi** (664)[23] **Selm b. Ziyâd** (680)[24] ve **Yezid b. Mühelleb** (704) gibi Arap komutanları, her ne kadar ***Harzem'***e yürümüşler ve buraları ***"Harac"***a bağlamışlarsa da, bu onlar içinde askeri bir macera olmuştur[25]. Bu bakımdan Harzem'i fethetme şerefi de; Doğu Turan Yurdu, Aftalitler bölgesi Toharistan ve Aşağı Türkistan da olduğu gibi tamamen meşhur Arap Komutanı, ***Kuteybe b. Müslim'***e aittir. Öyle ise biz şimdi bu **Kuteybe** ve onun ***"Harzem Seferi"*** üzerinde duralım.

---

21 Barthold, W., Türkistan, ***Moğol İstilasına Kadar Türkistan,*** İstanbul, 1981, s. 237.

22 et-Taberi, IV, s. 313, el-Belâzurî, ***Fütûhu'l-Buldan,*** tah. A.E., et-Tabba, Beyrut, 1958, s. 573.

23 el-Ya'kubi, II, s. 287.

24 et-Taberi, V, s. 474, 545, el-Belâzuri, s. 581.

25 et-Taberi, VI, s. 396. el-Belâzuri, s. 587.

Kuteybe b. Müslim'in Harzem Seferi:

Gerçekte ***Harzem;*** Müslüman Arap komutanlarının Horasan'a ayak basmalarından sonra her zaman fethetmek için adeta birbirleri ile yarıştıkları bir ülke olmuştur. **Kuteybe b. Müslim'**e gelince o; uzun yıllar Horasan valiliği ve Türk yurtlarını fethi sırasında ***Harzem'***in önemini kavramakta gecikmemiştir. Zira ***Harzem,*** bu büyük İslâm Komutanına göre; ticari durumu, ekonomik zenginliği ve hele hele potansiyel insan gücü bakımından adeta kaynak bir ülke idi. Bu bakımdan **Müslüman Fatih,** bunun için fırsat kollamış, çok esaslı ön hazırlıklar yapmış, mahalli derebeylerin birbirlerine düşmelerinden yararlanmış ve koca ***Harzem*** ülkesini kolayca ele geçirmiş ve böylece Arap-İslâm imparatorluğunun en büyük eyaletlerinden biri olmuştur[26].

Kuteybe'nin ***Aşağı Türkistan'***ı bir kan ve ateş kasırgası halinde ele geçirdiği sıralarda ***Harzem'***in başında **Cangan** adında bir derebeyi bulunuyordu. **Cangan, Kuteybe'**ye çok gizli bir elçi göndererek ülkesine çağırmış ve kardeşi **Hurzad'**ın zorbalıklarından kurtarması halinde ona pek çok mal ve insan vereceğini bildirmiş bu arada ***Harzem'***in üç büyük şehrinin sembolik altın anahtarını takdim etmekten bile çekinmemiştir[27].

Harzem seferinde **Cangan'**la tam bir işbirliği içinde olan **Kuteybe** daha öncekilerden çok güçlü olarak yeni bir sefer hazırlığına girişmiş ve bunun nereye yapılacağı hususunda hiç kimseye en ufak bir bilgi vermemiştir. Bu hazırlığın herkes ***Semerkant'***ın fethi için yapıldığına inanıyordu,

---

26 Kitapçı, Z., ***Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi,*** İstanbul, 2000, s. 102 vd.

27 İbn Asım, III, s. 119, el-Belâzuri, s. 591, et-Taberi, VI, s. 469.

Evet hicri 93/711 yılı ilk bahar aylarında sefere çıkan ordu. *Amül'*e gelmiş ve buradan Ceyhun havzasına girmiştir. Ordu komutanları ana istikametin hala *Semerkant* olduğuna inanıyorlardı. Ne var ki **Kuteybe** tam bu yol ayırımında uzun zamandır büyük bir titizlikle gizlediği sürpriz kararını açıklamış ve orduyu *Harzem* ülkesine sevketmiştir[28].

Kuteybe, ordusunun başında *Âmül'*den, *Ceyhun nehrinin* sol sahilini takib ederek ileri harekatına devam etmiş ve daha sonra çok zor ve meşakkatli bir yolculuktan sonra *Harzem* ülkesine en yakın bir şehir olan *Hazarasb* da bulunduğu süre içinde **Cangan**'la yeni yeni temaslarda bulunmuş ve onunla yeni bir anlaşma yapmıştır. Buna göre **Cangan** ona; çoğu eli silah tutan gençlerden olmak üzere 10.000 kişi verecek, ayrıca çok büyük miktarda para ve mal ödeyecekti. Buna mukabil **Kuteybe, Canganın** bütün muhaliflerini başta kardeşi **Hurzâd** olmak üzere saf dışı edecek onu, düşmanlarına karşı koruyacak ve himâye edecekti[29].

Kuteybe, *Harzem* derebeyi **Cangan**'la yaptığı bu yeni barış anlaşmasından sonra kendisi yeni askerî karargahı olan *Hazarasb*'ta kalmış ve kardeşi **Abdurrahman b. Müslim'i** 20.000 kişilik bir kuvvetle *Harzem*'e sevketmiştir[30]. Bundan sonra asıl mücadele **Abdurrahman b. Müslim'le,** *Hurzâd* arasında geçmiştir, *Harzem*'in ana şehirlerinden biri olan *Fil Şehri* önlerinde *Hurzad*'la, Müslüman Araplar arasında kıyasıya harpler olmuş Fil şehri Araplar'ın eline geçtiği gibi, eli silah tutan binlerce onbinlerce gencin boynu vu-

[28] et-Taberi, VI, s. 470, İbnü'l-Esir, IV, s. 570.
[29] Kurat, A.N., *Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkantı Zaptı,* AÜ. DTCF, Dergisi, Aralık, 1948, VI, 5, s. 398, Krş. et-Taberi, VI, s. 470.
[30] Kitapçı, Z., *Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi,* TÜRKLER, IV, s. 274.

rulmuş ve bir o kadarı da esir edilmiştir. Bu esir edilenler arasında **Hurzad**'ta bulunuyordu[31].

Artık *Harzem* ülkesi bütünüyle Arap fetihlerine açılmış bulunuyordu. Asıl bundan sonradırki, Müslüman Arap komutanları bir kan ve ateş kasırgası halinde *Harzem*'e grimişler ve buralarda cereyan eden harplerde önlerine çıkan herkesi kılınçtan geçirmişlerdir. Bu kılınçtan geçirilenler arasında Harzem aristokratları ve bilge kişilerde vardı. Öyle ya Harzem'deki katliamlar, **H.A.R. Gibb**'inde ifadesi ile *"Baykent ve Semerkanttaki dehşeti fersah geride bırakmıştı"*[32].

Bu arada hemen şunu itiraf edelimki; Harzem'in fethi sırasında *Müslüman Arap* askerlerinin karşısında harp edenlerin çoğu *"muharip Türk unsuru"* olduğu gibi, yerli halktan öldürülen ve eli silah tutan kimselerin pek çoğununda *Türk olduğu* anlaşılmaktadır. Nitekim Müslüman Araplar'ın *"Harzem faciası"* ve buralarda de büyük küçük demeden insafsızca boynu vurulan binler, onbinlerce Türkten gururla bahseden **Ka'ab el-Aşkarî, et-Taberî**'nin kaydettiği uzun bir kasidesinde şöyle demiştir;

"هل تذكرون ليالي الترك تقتلهم ما دون كازه والفجفاج ملتحف

لم يـسـركـبوا الخيل بعدما كبروا فـهم ثقال على أكتافها عنف"

Kazah ve Fecfac önlerinde korkudan birbirlerine sarmaş dolaş olmuş o zavalı Türk gençlerini kılınçtan geçirdiğimiz o geceleri hele bir hatırlayınız.

[31] İbn A'sem, III, s. 120.
[32] Gibb, H.A.R., Orta Asya Arap Fütuhatı, çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930, s. 37.

Herkesi kılınçtan geçirmiştiniz! Sadece ata dahi binemiyecek kadar küçük çocuklar kalmıştı. Onlarda o hırçın atların sırtında sanki bir yük gibiydiler"[33].

Her ne kadar *Müslüman Araplar*'ın bir kan ve ateş kasırgası halinde *Harzem*'i ele geçirmeleri muharip Türk unsuru için çok büyük bir yıkım olmuşsa da, bu ***İslâm dininin*** hayrına olmuştur. Zira asıl bundan sonradır ki; ***Müslüman Arap Fatihleri*** ile birlikte İslâm dini siyasi manada *Harzem*'e girmiş, bu ülkede onun önünü kesen engeller bütünüyle kaldırılmış ve Harzem halkına Allah'ın hidayetine giden yolda açılmıştır. Böylece ***İslâm dini; Harzem***'e topraklarında hiçbir ciddi direnme ile karşılaşmamış ve onun ilahi cezbesi bütün insanları kucaklamış ve ***Harzem yurtlarında*** nurlu ve bereketli bir İslâm inkılâbı vücuda gelmiştir. İşte, bundan sonraki sayfalarda *Harzem*'de ***İslâm dininin*** yeniden başlattığı bu ***"iman hakimiyeti"*** mücadelesi üzerinde durulacaktır.

[33] et-Taberi, VI, s. 471.

II.
HARZEM'DE GELİŞEN YENİ HİDAYET AĞACI
İslâm Hidâyet Güneşi Harzem Topraklarında

Harzem'de İslâmiyetin İlk Yılları:

Siyasi Arap fetihleri ve bu fetihlerle birlikte ***İslâm dininin Harzem*** topraklarına girmesi ve bu yolda gösterdiği başarıların münakaşası bir yana, ***İslâm dini***'nin ***Harzem***'e girişi, geçmişi, bazı efsânevi rivayetlere göre, **Hz. Peygamber**'in *Medine*'deki ilk nübüvvet yıllarına kadar ulaşmaktadır. Zira **Seyfü'din b. Damalla Şah Ahsikendi**'nin çok daha sonraki asırlarda ***Farsça*** olarak kaleme aldığı ve oğlu **Nur Muhammed**'in tamamladığı ***Mecmau't-Tevârih*** adındaki menkıbevi eserinde bildirdiğine göre; **Hz. Peygamber;** *Kırgız asıllı ve* **Akaşe** *adındaki bir sahabesini, bir mektupla* ***Harzem bölgesine*** *ve* ***Kırgızlara*** *göndermiş ve bunun üzerine Harzem ve diğer bölgelerde bir çok kimse Müslüman olmuşlardır*[34].

Bunlar pek tabiî olarak ispat ve kabul edilmesi inadına zor ve fakat milli gururumuzu inadına okşayan yarı efsânevi rivâyetlerdir. Türk maşeri vicdanının ***Hz. Peygamber*** ve Onun nur yüzlü ***"ashabına"*** olan temiz duygu Ona, duyduğu sevgi ve Onun dininin aziz olması yolundaki ***hizmet aşkının*** yine imani bir ifâdesidir. Bununla beraber ***Harzem*** de ilk İslâmi tebliğ ve irşad faaliyetleri, ***Hz. Ömer*** devrinde (634-644) Müslüman Fatihlerin, ***Doğu Turan Yurduna*** ayak basmaları ile başlamış ve daha sonra bütün hızı ile devam etmiştir.

Doğu Turan Yurdu'nun Müslüman Araplar tarafından fethedilmesi özellikle **Kuteybe b. Müslim**'in ***Baykent, Buha-***

[34] Erşahin, Seyfeddin, ***Kırgızlar ve İslâmiyet,*** Ankara, 1999, s. 13, 34, 40.

ra ve Semerkant gibi Türk şehirlerinde ***İslâm dinini*** köklü bir din haline getirmesi, *Harzem*'in müstakbel İslâmî mukadderatı üzerinde çok derin tesirler yapmıştır. Böylece, ***Harzem ticâret yolu"*** bir ***"hidâyet yoluna"*** dönüşmüş ve buralardan kopan bir çok mümin yani bir iman aşkı ile *Harzem*'e gelmiş ve buralarda çok koyu bir İslâmi tebliğ ve irşad faaliyeti başlatmışlardır. Bu bakımdan *Harzem;* Müslüman Araplar, özellikle **Kuteybe b. Müslim** tarafından fethedilmeden önce buralardaki büyük şehirler ve *Gürgenç* gibi ticaret merkezlerinde bu ilk devirlerden itibaren önemli ***"İslâm cemaatleri"*** oluşmuştur.

Mâmâfih *Harzem*'in yukarda da ifâde edildiği gibi **Kuteybe b. Müslim** tarafından fethedilmesi ve buraların Müslüman valilerin idaresinde bir eyalet haline gelmesi, ***İslâm dini***'nin bu bereketli topraklarda yayılması için yine de çok önemli bir aşama olmuş, İslâm hidayet yolunun *Harzem* deltasına uzanan önüde açılmıştır. Fakat bu **Kuteybe b. Müslim**'in bu topraklarda çok yaygın bir İslâmlaştırma faaliyeti sürdürdüğü anlamına da gelmemelidir. ***Müslüman Fatih*** bütün himmetini ***Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi ***Türkistan***'ın büyük şehirlerine harcamış, buraların dışında kalan yerlere pek fazla bir vakit bulamamıştır. Böylece İslâm dininin, *Harzem*'de yayılması kendi özündeki ***"hidayet cezbesi"*** buna gönül veren âbid, zahid kişiler, İslâm erenleri ve evliyaların tebliğ, irşad ve kerametleri, Müslüman âlimlerin bitmez bir sabır ile çalışmaları ve Müslüman tacirlerinin samimi gayretlerine kalmıştır.

Harzem'in İslâm Dini İçin Bir Hedef Ülke Olması:

Fakat *Harzem*'de İslâm namına asıl kıpırdanma hatta sarsıntı, Türkistan'da ilk fetih dalgalarının durulması ve *Aşağı* ***Türkistan***'da özellikle ***Baykent***'de ***"Ribat"*** dediğimiz Türk ve İslâm hayır müesseselerinin kurulması ve buralarda yetişen ve kendini özellikle sınır boylarındaki ***"Kafir Türkler"*** arasında İslâm dininin yayılmasına adayan mücahid gaziler, daha açık bir ifâde ile ***"Türkmen Derviş"***lerin *Harzem*'e yönelmeleri, Harzem'i bir ***"Dâru'l-Harb"***, bundan da öte bir ***"cihad cephesi"*** olarak kabul ve ilân etmeleri ile başlamıştır. Çünkü ***Harzem;*** bu mücahid akıncı ***"Türk Gazileri"*** için İslâm coğrafyacılarının ısrarla belirttikleri gibi bir ***"küfür cephesi"*** idi[35]. Zaten **el-Makdisi,** *Harzem*'i ***iki kısma ayırmış ve büyük kısmının Haytal*** *(Ak Hunlar* veya *Aftalitler)* ***tarafında yani*** *Aşağı Türkistan'da* ***ve bir çok şehirlerinin burada olduğunu bildirmiştir***[36].

Baykent ve Buhara ve buralardaki ***"Ribatlar"***dan kalkan atlı İslâm erleri, akıncı gaziler, ***İç-Asya*** sınır boylarındaki ***"Kafir Türkler"***e olduğu gibi, ***Harzem***'e de büyük gaza ve cihad seferleri yapmışlar, ***İslâm dini***'ne olan direnci kırmışlar, bundan da öte Harzem halkının arasına katılarak İslâm dinini yaymaya çalışmışlardır. Nitekim bu hayırlı gelişmelere işaret eden **R. Şeşen** aynen şöyle demektedir: ***"Samanilerin sahip olduğu Harzem ve Maveraü'n-Nehr*** (*Aşağı Türkistan*) ***en büyük Türk cephesi olmuştur. Bu bölgelerin etrafında Müslüman olmayan Türklerle savaşanların çoğu, Müslüman Türklerdi"***[37]. Bu ilk devirlerde onların gayretleri ile ***Harzem yurtlarında*** şüphesiz pek çok kimse Müslüman olmuşlardır.

---

[35] İbn Havkal, s. 258.
[36] el-Makdisi, s. 227.
[37] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 203.

Fakat *Harzem*'de ciddi manada İslâmi tebliğ ve irşad faaliyetleri, İslâm dininin ***Aşağı Türkistan***'da bir olgunluk devri, bir medeniyet ve kültür haline gelmesi ve buralarda parlayıp gelişmesinden sonra başlamıştır. Ne var ki bunda ***Samanilerin,*** İslâm dinini, özellikle Türkler arasında yayılmasını resmi bir ***"devlet politikası"*** haline getirmelerinin de çok büyük bir rolü olmuştur. Bu büyük politika ve İslâmi uygulamadan ***İç-Asya*** ve buralarda yaşayan Türk boyları en büyük nasibini aldığı gibi, ***Harzem*** yurdu ve ***Harzem Türklüğü*** de en büyük nasibini almış ve ***İslâm dini*** buralarda ve yerli halk arasında bir ***Hidayet fırtınası*** haline gelmiştir.

Zira ***Samâniler,*** bu politika gereği İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetlerini bütün güçleri ile destekledikleri gibi bunun ecrine inanan bütün ilim ve gönül adamlarını da bütün güçleri ile desteklemişlerdir. Asıl bundan sonradırki; ***Baykent, Buhara ve Semerkant*** başta olmak üzere ***Turan Yurdunun*** diğer bir çok şehirlerinden ***Harzem*** diyarına bir ilim irfan göçü de başlamış oluyordu. Bu göçün şerefli yolcuları, kendilerini İslâm'a adamış yüce kimselerdi. Bu bakımdan ***Harzem*** bir çok âbid, zahid, İslâm âlimleri, Müslüman tacir ve ***Türk dervişleri***'nin uğrak yeri olmuş ve ***Harzem***'de bu gönüllü kimseler tarafından çok güçlü bir ***İslâmlaştırma*** faaliyeti başlamış ve böyle uzun bir süre devam etmiştir.

Kâfir Harzem Hükümdarının Müslüman Olması:

Zaten bu insanlar gittikleri yerlerde ve her sahada faziletli bir hayatın öncülüğünü yapıyorlardı. Bazen bir ***Kunduracı,*** bazen bir ***somuncu,*** bazen bir ***terzi,*** hatta bozkırlarda ***çoban*** oluyor, halkın rağbet ettikleri mesleklerde kendini gösteriyor ve temas halinde oldukları insanları her vesile ile

bıkmadan usanmadan ***İslâm dinini*** kabule çağırıyorlardı. Bunlar, kendilerine göre yeni bir üslup bir konuşma tarzı geliştirmişlerdi. Söyledikleri kelimeler çok yeni, çok cezb edici, çok sihirli ve kişinin manevi hayatının sanki röntgen filmini izah ediyordu. Bunlar tasavvufî bir tabirle ***"kâl ehli-söz ehli"*** değil, ***"hâl ehli"*** *davranışıyla ders veren"* kimselerdi.

Bu ağızları dualı kimseler, Türkler arasında ve ***Harzem yurtlarında İslâm dininin*** yayılmasında, her türlü takdirin üstünde başarı sağlamışlar ve bir çok kimsenin ***Allah***'ın ***hidâyetine*** ulaşmasına sebep olmuşlardır. Bunun ***Harzem*** hidâyet tarihinde de çok ilginç örnekleri vardır. Bunlardan birisi de mesela, güreşe çok düşkün ve bunun için sarayında özel ***"Pehlivanlar"*** bulunan putperest bir ***Harzem Hükümdarının, Hiveli,*** mümin, müvahhid ve fakat ***"Pehlivan"*** görünüşlü bir ***"Türk Dervişi"*** ve onun gösterdiği bir keramet sonucu Müslüman olmasıdır. Hadd-i zatında bu; yarı destânî ve bu ülke insanları ve Türk yurtlarında sık sık örneğini gördüğümüz bir ***"hidâyet olayı"***dır. Kaynakların bu yöndeki çok geniş rivâyetlerinden öğrendiğimize göre;

"Bu ***Pehlivân-ı Veli*** *denilen* ***Hiveli Türkmen dervişi*** *Harzem'e gelmiş ve putperest* ***Harzem Hükümdarının*** *hizmetine girmişti. Oysa kendisi mümin, muvahhid iman ehli bir kimse idi. Son derece güçlü, kuvvetli olup, onu kolunu bükecek bir kimse de yok idi. Onun asıl maksadı, bir yolunu bulup* ***Harzem Hükümdarının*** *Müslüman olmasını sağlamaktı. Bu* ***Pehlivan-ı Veli,*** *karşısına çıkan bütün güçlü pehlivanları yeniyor ve putperest* ***Harzem Hükümdarı*** *bundan başı göklere değercesine gurur duyuyordu.*

Bu ermiş Pehlivanın şöhreti ***Hindistan'a*** *kadar yayılmıştı. Bunu duyan* ***Hind Hükümdarı Harzem Hükümdarına*** *meydan*

okunmuş ve bütün ***Rum ve Hind*** *pehlivanlarını yere seren dev yapılı bir* ***Hindli Pehlivanını*** *Harzem'e göndermişti. Güreşte yenilen pehlivanın boynu vurulacaktı. Bu bir manada dini şöhreti ağır basan Müslüman ermiş pehlivana meydan okumak hem o, hem de onun üstün gücüne inanan* ***Harzem Hükümdarının*** *küçük düşürmek ve kendisinin yüceliğini ortaya koymaktı.*

Güreş yapılacağı gün başta ***Harzem Hükümdarı*** *ve yakın çevresi olmak üzere bütün şehir halkı güreş meydanına toplanmışlardı. Onlar güreş kadar, bu güreşin sonunun da kimin boynunun vurulacağını merak ediyor ve heyecanla bekliyorlardı. Ne var ki güreş başlamadan önce her zaman olduğu gibi bu* ***Ermiş Pehlivan*** *Müslümanların gizlice toplandıkları bir mescide gelmişti. Orada Allah yönelecek ve kendisinin güreşte galip gelmesi için Ona dua edecekti. Mescide girdiğinde köşede dua eden bir* ***ihtiyar kadın*** *görmüştü. Bu zavallı kadın kendinden geçercesine Allah'a yönelmiş yalvarıp yakarıyor ve bir çığlık halinde şöyle sesleniyordu:*

"Yarabbi oğlumu bu "Yenilmez Pehlivan"ın altında bırakma. Zira benim başka evladım yok! Onun pazusunun kuvveti ile yaşıyorum!"

Kadının bu halini gören ***Pehlivan-ı Veli*** *göz yaşlarını tutamamış ve bütün gücüyle kadının duasını Allah tarafından kabul edilmesi için yalvarmış ve* ***"Âmin"*** *demişti.*

Pehlivan-ı Veli, *Hindli ihtiyar kadının bu çığlıklarını duyduktan sonra kendinden emin bir şekilde güreş meydanına gelmiş ve Hindli rakibinin karşısına dikilmiştir. Daha sonra güreşir gibi görünmüş ve birkaç el ve kol hareketi yaptıktan sonra yenilmişti. Bu* ***Müslüman Pehlivan*** *için ölüme davetiye çıkarmaktan başka bir şey değildi. Bundan kahrolan* ***Harzem Hükümdarı*** *öfkesinden çatlayacak bir hale gelmiş ve Müslüman pehlivanın derhal başının vurulmasını emretmiştir.*

Ne var ki ne olmuşsa asıl bundan sonra olmuştur. Zira bu sırada ***Harzem Hükümdarının*** *üzerinde olduğu at çığlık çığlık kişneyerek şaha kalkmış ve dört nala koşarak* ***Harzem Hükümdarı*** ile birliktei *güreş meydanın yakınındaki bir uçuruma atlamıştı. Onu durduracak bir güç yoktu. Putperest* ***Harzem Hükümdar*** *mutlak bir ölüme gidiyordu. Bunu gören* ***Tanrı Kulu,*** *hiçbir şey yokmuş gibi yerinden fırlamış kaşla-göz arasında demirden bir pençe gibi elini uçuruma uzatmış, hem o çılgın atı ve hem de* ***Harzem Hükümdarını*** *kavramış ve güreş meydanındaki eski yerine koymuştu. Bütün bunlar göz açıp kapayıncaya kadar kısa bir zaman içinde olmuş ve putperest* ***Hükümdar*** *mutlak bir ölümden kurtulmuştu.*

Gerçekte bu, ***Allah'ın lutfundan*** *başka bir şey değildi. Bu bakımdan putperest* ***Harzem Hükümdarı*** *kendisini ölümün amansız pençesinden bir anda kurtaran,* ***Müslüman Pehlivanın*** *hayatını bağışladığı gibi, ayrıca ona olan minnettarlığını göstermek içinde* ***kelime-i şehadet*** *getirmiş ve Müslüman olmuştu. Zaten* ***Müslüman Veli*** *bu fırsatı yakalamak için beklemiş ve senelerdir ondan bu* ***"kelime-i şehâdet"*** *sesini duymak için çırpınıp durmuştu. O artık görevinin bittiğine inanıyordu. Şimd o, sevincinden uçacak bir hale gelmişti ve yere yere göğe sığmıyordu. Bu bakımdan gök gürültüsünü andıran bir nara atmış bir tekbir getirmiş ve hiç arkasına bakmadan çölün derinliklerine yönelmiş ve yüzlerce seyircinin bakışları arasında kaybolup gitmişti*[38].

[38] Aslı, ***"Bin Bir Gece"*** hikâyelerinde zikredilen bu olay için bkz. Asım, N., ***Türk Tarihi,*** İstanbul, 1316, I, s. 208, Cahun, L., ***Introduction al'Histoire de l'Asie Turcs et Mongol,*** Paris, 1986, p. 100, krş. Arnold, T.W., ***The Preaching of Islam,*** Lahore, 1968, s. 219.

Bundan sonra ***Türk dervişi*** şüphesiz, bozkırlara dönmüş ve ***göçebe Türklere*** karışmış ve onlar arasında İslâm dini'nin yayılması için tebliğ ve irşad faaliyetlerine devam etmiştir.

Hemen şunu itiraf edelim ki, işte ***Harzem***'de İslâm dininin temelini bu İslâm sevdalıları ve iman erleri ***Türkmen dervişleri*** atmışlardır. Onların İslâm namına yaşadıkları ve fiili olarak yazdıkları bu destanları okuyanların kalplerinin heyecanla dolmaması ve gözlerinin yaşarmaması mümkün değildir. Hemen şunu itiraf edelim ki; *eğer, **Harzem'de İslâm dininin** yayılması ve bu çevrelerde yaşayan **Oğuzlar, Başkurdlar, Kıpçaklar** vs. gibi Türk boylarının **Müslüman olması,** buralarda meydana gelen dini heyecanın **Hazar ve Bulgar** yurtlarına sıçraması ve böylece binler, onbinlerce kişinin **Müslüman olmaları** Allah katında bir şeref ise, bu şeref herkes ve her şeyden önce Müslüman din âlimleri, İslâm erenleri evliyaları, **"Türkmen dervişleri"** buna gönül veren **"Ribat ehli"** yani İslâm sevdalıları ve iman erlerinin olmalıdır.*

Neylersiniz ki yerli halkın Müslüman olması ve Allah'ın hidayetine koşmalarında, ***Arap idâresi*** ve devlet adamlarının pek fazla bir yeri yoktur. Bu topraklarda iman hakimiyetinin kurulmasında, ***Aşağı Türkistan*** ve ***Orta-Asya***'dan kopup gelen ***İslâm âlimleri, Samaniler, Gazneliler ve Selçuklular*** gibi Türk İslâm devletleri ünü cihanı tutmuş ***Türk Sultanları,*** kalbi iman dolu Türk devlet adamları, hulasa bütünüyle ***Orta-Asya Türklüğü*** vardır. Onların bu hayırlı teşebbüsleri sayesinde, ***Harzem diyarında*** yaşayan binlerce ve onbinlerce insan ***Müslüman olmuş*** ve Allah'ın hidayetine kavuşmuşlardır. İslâm dininin Harzem'de yayılması, sosyal

ve ticari açıdan da bu topraklara bir canlılık, bir bereket getirmiş ve buna bağlı hayrî hizmetler de bir hayli çoğalmıştır.

Harzem'de İslâmiyet'in Yayılışı Sebepleri:

Harzem'de ***İslâm dininin*** çok süratli bir şekilde yayılması ve İslâm inkılabının çok kısa bir zamanda tamamlanmasının bir başka önemli sebebi daha vardır. O da ***Harzem***'in başkenti olan ***Cürcaniyenin hem Hindistan,*** hem de ***Orta Asya***'dan gelen transit ticaret yollarının, Orta Avrupa güzergahında bir kesişme ve bir buluşma noktasında kurulmuş olması idi. ***Hindistan***'dan gelen Merv yoluyla ***Baykent ve Buhara***'ya ulaşan ***"Hind Baharat Yolu"***nun yolcuları buradan ***Cürcaniye***'ye yöneldikleri gibi, aynı durum kuzey ***"İpek Yolu"*** yolcuları içinde geçerli idi.

Onlar da ***Hazarlar***'ın merkezi ***Etil,*** oradan ***Don Volga boyları,*** Karadeniz iskelesi ve Azak denizine ulaşmak için çıktıkları uzun yolculuklarında önce ***Cürcaniye***'ye geliyorlar ve burada sıcak Harzem'li tacirler tarafından ilgiyle karşılanıyorlardı[39]. ***Cürcaniye***'nin bu özel durumu gözü açık, ticaret etmesini bilen ve bu alışverişlerde büyük kâr ve kazançlar sağlayan bir Harzem'li tüccarlar burjuvazisinin doğmasına sebep olmuştur. Bu Harzem'li ***tüccarlar burjuvazisinin*** başta ***Horasan*** olmak üzere ***Orta Asya***'nın bir çok büyük şehirlerinde ticari koloniler kurdukları İslâm coğrafyacıları tarafından da uzun uzun açıklanmıştır.

Harzem'li bu ***tüccarlar burjuvazisinin*** İslâm dininin ***Harzem,*** bundan da öte civar Türk bölgeleri bu arada ***Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler, Oğuzlar, ve Başkırtlar*** arasında yayılmasında ne derece etkili oldukları bundan sonraki

---

[39] Kurat, A.N., a.g.mak., s. 390.

sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacaktır. Fakat İslâm dininin geniş *Harzem Yurtla rında* yayılmasında Kuzey ticaret yolu kervanlarına katılan ve Harzem diyarına gelen çoğu Türk asıllı Müslüman ilim adamlarının çok büyük hizmetleri olmuştur.

Evet; asıl *Çin*'in iç kısımlarından başlayan ve *Orta Asya*'nın iç kısımlarından geçerek *Harzem*'e gelen kuzey transit ticaret yolunun yolcuları, sadece üçyüz ve beşyüz develik büyük ticaret kervanları değildi. Onlara şimdi kendilerini Allah'a ve onun dininin aziz olmasına adamış Müslüman mirşidler ve İslâm âlimleri de eşlik ediyorlardı. Artık bundan böyle, kuzey ticaret yolu, Orta Asya Müslüman Türk âlimleri ve yakın bir gelecekte onlara katılacak olan Harzem'li Müslüman mürşidler şâyesinde, bir din, bir kültür ve bir medeniyet yolu olmuştur.

Hemen şunu itiraf edelim ki; *Asya*'nın ekonomik atar damarları olan bu ticaret yolları, sâdece İslâmi devirlerde değil, bütün eski ve orta çağlar boyunca eski din ve kültürlerin, Turan Yurduna gelmesi, buralarda dal budak salmalarında da çok önemli bir rol oynamıştır. ***Budizm, Manihaizm, Zerdüştlük, Hıristiyanlık*** gibi eski ***Sami ve Ari*** dinler, hep bu tarihi yollardan geçerek *Turan Yurdu*'na ulaştıkları gibi, şimdi sıra İslâm dinine gelmişti. O da, bu yol güzergahlarından geçerek *Turan Yurdu*'na ulaşmış ve ***Çin Seddine*** kadar yayılan bu geniş coğrafya ve Türkler arasında dal budak salmıştı. Eski dinlerin aksine ***İslâm dini*** buralarda yeni bir iman tazeliğine kavuşmuştu ve şimdi *Harzem*'e gitmeye hazırlanıyordu.

Çünkü bu ticaret yollarının yolcuları sadece 3000 veya 5000 kişilik ticaret kervanları ve büyük yolcu kafileleri değildi. Bu ticaret kervanlarına, ***Budist hacılar, Papazlar, Rahipler,*** ayrıca bir yerden bir yere seyahat etmek isteyen ilim ve kültür adamları da katılıyorlardı. Ticaret kervanlarının ticari malları arasında kıymetli kitapların ayrı bir yeri olurdu. Siparişler verilirdi. Ayrıca büyük ilim adamları tenkit mahiyetinde yazdıkları risale ve görüşlerin bu kervanlar vasıtasıyla ilgili yerlere gönderirlerdi.

Hatta bazı hallerde büyük İslâm âlimleri yazmış oldukları eserlerini bu kervanlar vasıtasıyla ilgili yerlere ve devlet büyüklerine ulaştırırlardı. Bunlar gibi bazıları ise bizzat kendisi, yurdunu yuvasını terk ederek bu kervanlara katılır bin bir çeşit çile ve zahmetli bir yolculuktan sonra İslâm'ın taht ve baht şehirlerine gelirler o bir ömür mahsülü yazmış oldukları kitaplarını, devlet büyükleri, ***Türk sultanları*** ve ***İslâm Halifelerine*** takdim ederlerdi.

İşte bu tarihi yolun en şerefli yolcularından biri de **Mahmud el Kaşgarî** idi. O; Türk dili ve edebiyatının şimdilik bilinen en büyük hazinesi olan ***Divanü'Lügat et-Türk*** adındaki eserini tamamladıktan sonra, ***Kaşgar***'dan kalkmış, uzun ve çileli bir yolculuktan sonra, İslâm'ın taht ve baht şehri ***Bağdad***'a gelmiş ve bir ömür boyu yazdığı bu eserini devrin Abbasi Halifesi takdim etmiştir[40]. Nitekim Asya ticaret yollarının bu öemli fonksiyonları üzerinde geniş yorum ve açıklamalarda bulunan **Wotter Ruben,** ***Budizm Tarihi*** adındaki eserinde aynen şöyle demektedir:

"Bu nevi fikir alışverişi hakkında bir fikir edinebilmek için Türkistan mağaralarında bulunan şaheser tablolara dikkat etmek kâfidir. Burada Çin ve batı tesirleri altında Hind kültürü unsurlarının nasıl yek diğeri ile mezcedildiğini

---

[40] Kitapçı, Z., ***Harzem Dil Ekolü***, s. 202.

ve Avrasya kültür mıntıkasının bütününe şamil karma bir tip yarattığını görmek mümkündür[41].

Ne var ki bu büyük ticaret yolları ve buralarda sefer eden ticaret kervanlarının yol ve emniyetinin sağlanması başlı başına bir olaydı. Aksi takdirde, bu farklı din ve kültürlerin bir birleriyle buluşması ve bu çeşitli din adamlarının bir birinin elini sıkmaları mümkün olmazdı. Diğer taraftan bu dini zenginlik ***Yakın-Doğu*** ve Asya'ya özel bir şeydi.

Zira, ***Orta-Doğu, Eski İran ve Hindistan'da*** doğan bir çok dinler ***Orta Asya ve Türk dünyasına*** yönelmişler ve buralarda tutunmaya çalışmışlardır. Neylersiniz ki Avrupa için bu hiçbir zaman böyle olmamıştır. Avrupa kapılarını tek bir dine, o da ilk ve son defa ***Hıristiyanlığa*** açmış ve uzun asırlar onun dışında hiçbir din o topraklara ayak basmamış üstelik Avrupa taassubu buna müsaade de etmemiştir. Ne ilginçtir ki; ***Avrupa'nın*** *bu durumunu Hz. Peygamber bundan 14 asır önce görmüş, İslâm'ın Avrupa'ya giden yolunun açılmasını istemiş ve bunun içinde* ***Hıristiyanlığın*** *iki büyük kutsal merkezi yani* ***İstanbul ve Roma'yı*** *Müslümanlara hedef olarak göstermiş ve buraların mutlaka fethedilmesini istemiştir*[42]. Başka türlü İslâm'ın Avrupa'ya giden yolunun açılması mümkün değildi.

Asya bu medeni durumunu, ***İpek Yolu*** ve bu yolun emniyetine borçlu idi. Bu yol emniyetinin sağlanmasında şüphesiz ***Orta-Asya Türk Hakan'***larının çok büyük hizmetleri olmuştur. Yani Asya hür fikirliliğini, dini tolerans ve hoş görüsünü, bir manada ***Türklere ve Türk Hakanlarına*** borçlu

[41] Ruben, W., ***Budhizm Tarihi,*** Çev. Abidin İtil, Ankara, 1947, s. 3.
[42] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler, III,*** Kitap, s. 59 vd.

olduğu gibi, ***Avrupa*** taassup ve sömürgeci zihniyetini de her halükarda ***"Hıristiyanlığa"*** borçludur. Nitekim bu konuya temas eden **L. Rasonyi *Tarihte Türklük*** adındaki meşhur eserinde birazda bizim milli gururumuzu okşıyan şu beyanlarda bulunmaktadır:

"Türk Hakanları Orta-Asya kervan yollarının sahibi sıfatı ile dört yüce medeniyet ortasında, dünya ticaretinin ve büyük manevi veryanların şah damarını ellerinde bulundurdular. Bir yüzyıl boyunca onların teşkilatçılığı (Gök-Türkler) ***sayesinde bu kültür değerlerinin mübadelesi sağlandı"***[43].

Harzem Hidâyet Yolu'nun Yolcuları:

Bu yolun yeni yolcuları şimdi, ak yüzlü ak sakallı, ak saçlı nur yüzlü ve nurdan bakışları olan mübarek pırıl, pırıl Turan yurdu insanları idi. Şimdi onlar ***Harzem'***e geliyorlardı ve buralarda iman hakimiyetine giden yolu açacaklardı. ***Harzem*** halkını Allah'ın dinine çağıracaklar ve İslâm dinini kabul etmelerini istiyeceklerdi. Onları yeni bir hayata, nura, ışığı kavuşturacaklardı. Onlar bu tebliğ faaliyetlerinde başarılı olmuşlar mıdır? Ak saçlı, ak sakallı, ihtiyar ***"Tarih Dede"*** bu soruya ***"Evet"*** cevabını vermektedir.

Konunun bundan daha da ilginç bir yönü daha vardır. Oda, ***Orta Asya'***dan gelerek buralarda ***"hidayet mekanı"*** tutan bu ***Türk ve İslâm âlimleri*** ve onların ***Harzemde*** sonsuz bir imani coşku ile çalışmaları ve bu sayede binler, onbinlerce kişinin yeni bir şevkle Müslüman olmaları, ayrıca kendilerini Hak dininin neşrine adamalarıdır. İşte bütün bu hayırlı gelişmeler neticesinde, çok geçmeden asıl Harzem'li

[43] Rosonyi L., ***Tarihte Türklük,*** Ankara, 1971, s. 102.

Müslümanlarının gönlüne ***İslâm dinini*** yayma ateşi düşmüştür.

Onlar, yeni Müslüman olmanın verdiği ilahi bir coşku ile ***İslâm dinine*** sahip çıkmışlar ve onun ilâhi nurlarını, insanların karanlık ufkunu aydınlatması için canla başla çalışmaya başlamışlardır. Onların bu tebşir ve irşad faaliyetleri çok yakın bir gelecekte Harzem sınırlarının dışına, steplere taşacak ve bozkırlarda yaşayan ***göçebe Türklere*** ulaşacaktır. Hatta bu yeni İslâm sevdalıları bu hususta daha da ileri gidecek. ***Harzem***'den kalkarak ***Kafkas***'ların kartal bekçileri olan ***Hazarlar*** Don-Volga boylarında yaşayan ***Bulgar Yurtlarına*** ulaşacak ve onlar buralarda Allah'ın dininin yayılması ve iman hakimiyetinin kurulmasında çok büyük hizmetlerde bulunacaklardır.

Evet bu iman erlerinin Harzem yurtlarında giriştikleri bu baş döndürücü tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu Harzem İslâm olma sürecini çok kısa bir zamanda tamamladığı gibi, Harzem, ***"İslâm İnkılabı'***da büyük ölçüde gerçekleşmiştir.

İbn Fadlan Harzem'de:

Esasen biz, ***Harzem İslâm inkilabının*** ne kadar sağlam temellere oturmuş olduğunu ***İbn Fadlan***'ın bize kadar gelen ***"Rıhle"*** adında risâlesinden çok daha iyi bir şekilde öğrenmiş bulunuyoruz. Zira Halife **el-Muktedir Billah** tarafından 921 li yıllarda *Bulgar Türk Hanı* ***Bilgevar Han***'a elçi olarak gönderilen ve bu uzun yolculuğu sırasında ***Harzem***'in başkenti ***Cürcaniye***'ye uğrayan ve burada uzun süre mola vermek durumunda kalan ***İbn Fadlan***'ın gezi notlarını okuyanlar, ***Harzem***'de İslâm dininin nasılda köklü bir şekilde yerleştiğini göreceklerdir.

İbn Faldan, Harzem'e geldiğinde burası Müslüman ***Harzemşah***'ın idaresinde ve her haliyle yarı müstakil bir ***İslâm devleti*** idi ve onun başında bir ***"Harzemşah"*** bulunuyordu. İbn Fadlan bu yeni İslâm yurdunda **Muhammed b. Irak** tarafından karşılanmış, ondan çok büyük bir izzet, ikram görmüş, ve şerefine çok uygun bir şekilde ağırlanmışlardır[44]. Ne var ki burada konumuz açısından çok önemli bir olay daha ceryan etmiştir. Onu da İbn Fadlan bize şöyle açıklamaktadır:

"Bağdad'tan (*Medinetü's-Selâm*) ***bizimle beraber yola çıkan*** (*ve İslâm dinini yaymakla görevlendirilen*) ***fakih, muallim ve vazifeliler Bulgar yurtlarına girmekten korktukları için Cürcaniye'de kalmışlar*** (*ve Bağdad'a geri dönmüşler*) ***dir"***[45].

Evet, ***Bulgar*** ve Türk yurtlarında İslâm dinini yaymak, halkı irşad etmek için bizzat *Halife* **el-Muktedir Billah** tarafından görevlendirilen bu kişiler yani *fakih, muallim* hatta *hocalar* kimlerdir? Biz bunları bilmiyoruz. **İbn Fazlan**'da onların isimlerini zikretmemiştir. Ne var ki bunlar Türk yurtlarına gitmekten korktukları için ***Cürcaniye***'de heyetten ayrılmışlar ve tekrar ***Bağdad***'a dönmüşlerdir. Gerçek durum **İbn Fadlan**'ın kibarca anlatmak istediğinden bize göre biraz daha farklıdır.

Bu kişiler, yol emniyetinden korktukları için değil, yolculuğun zahmet, eziyet ve meşakkatinden çekindikleri, tatlı ve keyifli hayattan fedakarlık yapmak istemedikleri, bu tebliğ işleri için kendilerine ödeneceği vaat edilen paralardan artık ümitlerinin kesilmesi, bütün bunlardan daha da

---

44 ***İbn Fazlan Seyahatnâme***, s. 29.
45 ***İbn Fazlan Seyahatnâme***, s. 33.

önemlisi Allah'ın dinini tebliğ etmekten hiçbir heyecan duymamaları ve yeni yeni insanların Müslüman olmasının onlara hiçbir heyecan vermemesidir. ***Harzem, Bulgar, Hazar*** hatta, ***Oğuz ve Selçuklu Türk boylarının*** arasında İslâm dininin yayılması, yine Müslüman Türk âlimleri, Sufiler erenler evliyalar hulasa ***Pir'i Türkistan*** **Hz. Ahmed Yesevî**'nin ruhunu taşıyan kimselere kalmıştı.

Harzem'de İslâmiyet'in Yaygın Bir Hâle Gelmesi:

Evet yukarda da ifade edildiği gibi, ***İslâm hidâyet fidanı;*** ona sahip çıkan ve ***Harzemde*** *"hidayet mekânı"* tutan Müslüman âlimleri, *Türk erenler* ve evliyaları, âlim ve fakihleri sayesinde bir hidayet ağacı olmuş, kökleşmiş, dal, budak salmış gölgesi değil Harzem ülkesi, çevre Türk yurtlarını da kaplayan bir ulu çınar haline gelmiştir. Bu imani coşkuyu yaşatacak büyük şehir ve kasabalarda bir çok ***cami, mescid, Kur'an okulları,*** hatta ***ribatlar, hamamlar,*** ilim yuvaları bu arada bir çok ***medreseler*** yapılmıştır. Ne var ki, İslâm coğrafyacıları, bu hayırlı gelişmeler bir diğer ifade ile ***"Harzem İslâm İnkılabı"***nın çok az bir kısmını yansıtmışlardır. Bu inkılabın bir aysberg gibi, bilinmeyen kısmı yazıya geçen, bilinen kısmından yüz kere, bin kere daha fazladır.

Bununla beraber, İslâmiyetin ilk devirlerden itibaren köklü bir şekilde yerleştiği şehirlerin başında ***Cürcaniye*** gelmektedir. Ceyhun nehrinin üzerinde olup ***Harzem***'in Horasan kısmındadır. Şehir surlarla çevrilmiş olup dört kapısı vardı ve bunlardan biri de ***"Hacılar Kapısı"*** idi. Horasan'da bundan daha güzel bir kapı yoktur. ***Oğuzlar***'ın ticaret yeridir. Buradan Cürcan ve diğer yerlere büyük ticaret kervanları sevkedebilir. Çarşının ortasında güzel bir ***cuma*** ve ***bayram camii*** bulunmaktadır[46].

Harzem'de İslâm hidayetinin mücessem bir şekilde parladığı şehirlerden birisi de ***Kât*** şehridir. ***Cürcaniye*** parlak durumunu kaybettikten sonra burası ***Harzem***'in idâri merkezi, başkenti olmuştur. Sahil surlarla çevrilmiştir. Şehrin surların içinde ve çarşının ortasında çok güzel bir ***cuma*** ve ***bayram camii*** vardır. Bu camiin direklerinin adam boyu kadarı siyah taştan, üst tarafı ağaçtandır. el-Makdisi'den öğrendiğimize göre:

"Bu şehir; âlimleri, edipleri, zenginleri, hayratı, ticaret haneleri, ustaları, inşaatçıları bol bir şehirdir. Kur'an ehlidirler çok güzel Kur'an okuyan kimseler vardır. Onların Kur'an okuyucuları gibi güzel makamlı ve mükemmel Kur'an okuyan gösterişli bilgili hafızlar Irak'ta bile yoktur. Ne var ki şehrin sokakları temiz değildir. Halk çoğu zaman gübrelere basarak camiye gitmektedirler"[47].

Bu manada ismini burada zikretmek istediğimiz bir başka şehir ise ***Zemahşer***'dir. Pekte büyük olmayan şirin bir kasabadır. Şehir surlarla çevrilmiş ve dibinede hendekler kazılmıştır. Şehrin hendek üzerindeki köprüleri her gece kaldırılır. Şehrin kıyısında ***Cuma*** ve ***Bayram*** namazlarının da kılındığı çok zarif ve güzel, feyizli bir camii vardır[48].

Zemahşer'deki bu zarif camiin ***Türk İslâm Kültür*** ve ***Medeniyetinde*** ayrı bir yeri vardır. Zira büyük Türk âlimi, Arap dili ve edebiyatının kendi devrinde asrın lideri, Tefsir ilminde başlı başına bir deha ve derya olan **Cârullah ez-**

---

46 el-Istahri, s. 299, el-Makdisi, s. 230.
47 el-Makdisi, s. 229,el-Istahri, s. 301.
48 el-Makdisi, s. 230.

Zemahşerî'nin babası işte bu camide imamlık yapmış ve buradan aldığı feyzle bu büyük Türk dahisini, Türk İslâm medeniyetine kazandırmıştır[49].

Harzem ufuklarında, tekbir ve ezan seslerinin duyulduğu bir başka şehirde *Dergan* şehridir. Cürcaniyeden sonra bölgenin en büyük şehirlerinden biridir. Şehrin *Cuma ve Bayram namazlarını* kılmak üzere yapılmış bir *camii* vardır. Bu çevrede bundan daha zarif ve daha güzel bir cami yoktur. Camide yükseklere asılmış kıymetli mücevherler (avizeler) ve çok güzel süslemeler bulunmaktadır. *Dergah*, İslâm coğrafya literatürüne bağları ve çok güzel üzümleri ile geçmiştir[50].

İslâm coğrafya literatüründe bunlar gibi, minarelerinde gümbür gümbür ezan ve tekbir sesleri duyulan daha bir çok şehirler zikredilmektedir. Bunlardan *Bara Tekin* kasabası isminden de anlaşılacağı gibi bir Türk yerleşim beldesidir. **el-Makdisi**'ye göre; burasının bir çarşısı ve bu çarşının ortasında güzel bir *Cuma* ve *Bayram camii* vardır. Evleri kerpiçtendir[51]. *Hive;* çöllerin ağzında, geniş ve nehrin bir kolu üzerinde kurulmuş bir şehirdir. **el-Makdisi**'ye göre bakımlı güzel bir camii bulunmaktadır[52]. Cami çarşının kıyısındadır. Yine **el-Makdisi**'den öğrendiğimize *Ciğerbend*[53] *Câz*[54], *Sedur*[55] *Nuzvar* şehirlerinin de [56] çarşı ve pazarlarında *Cuma* ve *Bayram* namazlarını kılmak üzere güzel camiler inşa edilmiş *Harzem şehirleri* arasındadır. Fakat bunlardan *Çit Şehri*'nin ayrı bir özelliği vardır. Burası çöle açık, çok küçük köyleri olan bir şehirdir. *Oğuz* hududunda müstahkem bir sınır şehirdir. Oğuz ülkelerine buradan girilir[57].

Burada özellikle işaret edilmesi istenen bir husus daha vardır. O da, bu *"Cami"* ve *"Mescid"*'lerin *Kur'an okulları* ile eş anlamda zikredilmiş olmalarıdır. Bu bakımda İslâmi kaynaklarda şehirlerde, *"cami" ve "Mescid"* kelimesinin geçtiği yerlerde mutlaka *Kur'an-ı Kerimi* en az yüzünden okumayı öğreten ve çocuklara, ön hazırlayıcı İslâmi bilgiler veren okulların açılmış olması gerekmektedir.

Harzem ve civarında *İslâm dininin* yayılmasında *"Müslüman Tacirler"*'in çok büyük hizmetleri olmuştur. Onlar bununlada yetinmemişler, İslâm dinini *Hazarlar, Bulgarlar* ve *Sibirya*'ya kadar yayılan geniş bölgeler, *Başkırdlar, Peçenekler* hatta *Ruslar* arasında yayılmasında çok büyük hizmet etmişlerdir. Biz şimdi Müslüman *Harzem tacirleri* ve onların yeni toplumdaki dini misyonları ve bu uğurda yaptıkları yeni hizmetleri görelim.

[49] Kitapçı, Z., Geniş bilgi için bkz. el-Hamevi, ***Mu'cemü'l-Üdeba,*** nşr. M. Hüseyn, el-Kâhire, 1937, XIX, s. 126, ez-Zemahşerî, ***Rabîu'l-Ebrâr,*** (Giriş Kısmı) tah. S. Naîmi, Kum, (Irak), 1410, I, s. 5, İbn/mad el-Hanbeli, ***Şezerat,*** IV, s. 119, Yücel, N., ***Zemahşeri,*** İA, XIII, s. 510.

[50] el-Makdisi, s. 230.

[51] el-Makdisi, s. 229.

[52] el-Makdisi, s. 230, İbn Havkal, s. 230

[53] el-Makdisi, s. 230.

[54] el-Makdisi, s. 230.

[55] el-Makdisi, s. 230.

[56] el-Makdisi, s. 230.

[57] el-Makdisi, s. 230.

III.
HARZEM'Lİ MÜSLÜMAN TÂCİRLER İSLÂM HİDÂYETİNİN HİZMETİNDE
Harzem Müslümanlığının Uluslar Arası Önemi

Harzem: Tarihî Ticâret Yollarının Kesiştiği Ülke:

Buraya kadar olan açıklamalarımızda *Harzem*'de İslâm dininin yayılması üzerinde durulmuş ve bunun tarih objektifinde genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Hemen şunu ifade edelimki, ***Harzem,*** hatta civar ***Türk boyları*** arasında ***İslâm dininin*** yayılması, eğer çok büyük bir şeref ise, bu şerefin buna gönül veren faziletli Türk ve İslâm âlimlerinin dışında ikinci parlak büyük bir kutbu daha vardır. O da; Harzemli ***"Müslüman tacirler"*** ve onların İslâm dininin, bu geniş coğrafi bölge ve buralarda yaşayan Türk boyları arasında ***Hazarl.ar, Bulgarlar*** ve ***Üst yurttaki Oğuzlarda*** dahil yayılmasında üstlenmiş oldukları tarihi misyondur.

Buna sebebte, ***Harzem*** ve hele hele ***Cürcani***'ye (Ürgenç) nin tarihi geçmişi, coğrafi konumu ve stratejik bakımdan çok önemli bir mevkide kurulmuş bir şehir olması idi. ***Cürcaniye,*** aynı zamanda ***Orta Asya***'nın ekonomik hayatı ve sosyal refahının can damarları olan tarihi ticâret yollarının kesiştiği ana kavşakta kurulmuş bir şehir idi. Zira ***Horasan, Aşağı Türkistan***'ın batı kesimleri, ***Seyhun yatakları Kızıl Kum,*** üst yurtları ***Oğuzlar, Cürcan*** ve ***Dehistan*** da dahil, bu geniş coğrafi bölgeleri içine olan çok geniş bir daire çizilirse bu dairenin asıl merkezinin ***Harzem*** ve onun başkenti ***Cürcani***'ye (Ürgenç) olduğu görülür.

Gerçekte ***Harzem; Cürcaniye,*** Arabistandan gelen *"Ön-Asya"*, Hindistandan gelen *"Hind Baharat Yolu"* ve ***Çin***'in iç

kısımlarından *"Kuzey Ticâret Yolu"*nun[58] Orta-Avrupa istikametinde ve tam kavşağında kurulmuş uluslararası bir *"açık-Pazar"* şehri idi[59]. Bu yollardan gelen yorgun tâcirler burada konakladığı gibi, bir birlerinin ellerini burada sıkar ve ticâret mallarının çoğunu burada takas ederlerdi. Bunun pek tabii bir neticesi olarak *Harzem*'de bir tüccarlar burjuvazisi oluşmuş, Harzem'de ticâret hayatı gelişmiş ve Harzem şehirleri başta ***Cürcâniye*** olmak üzere, mamur, müreffeh, zengin şehirler olmuştur. Artık bu geniş coğrafî bölgelere Harzem'li tüccarların gölgesi düşmüştü. **W. Heyd** *Harzem*'in bu aktif ticâret hayatını şöyle tasvir etmektedir:

"Bu tüccarlar Harzem'den kuzeye doğru fatih olarak değil, tüccar olarak atılıyorlar. Volga nehri boyunca yukarıya çıkıyorlar, gerek nehrin mansabında yerleşmiş olan uygar ve hoş görülü bir ulus olan Hazarlar arasında, gerekse bunların ortaklarına ait olan topraklarda yerleşmiş ve Müslümanlığı kabul etmiş tüccar bir ulus olan Bulgarlar arasında her yerde iyi karşılanıyorlardı"[60].

Evet buradan; ***Oğuzlar, Hazarlar, Bulgarlar, Aşağı Türkistan,*** hatta kuzey ve Orta-Avrupa ülkeleri, bu arada *Çin ve Hindistan*'a ticâret kervanları gönderilir, gemiler kalkardı. Bundan dolayı *Harzem*'in büyük ölçüleri *Hindistan* ölçüleri ile aynı idi[61]. Nitekim *Harzem*'lilerin bu özellikleri-

[58] Togan, Z.V., ***Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi,*** İstanbul, 1947, s. 108, *Togan bu yolun güzergahını şöyle açıklamaktadır:* ***Bu yol Harzem'den*** *Sir derya,* (Seyhun) *ırmağı* ***üzerindeki "Otrar"a, sonra "Çur", "İl" havzasına, oradan doğu Tiyanşandaki*** *"Beş Balık"* ***ve oradan da Kamul, Suçjav, Kançojov yoluyla Çin veya doğrudan doğruyu*** *"Kara kuruma"* ***gidiyordu.***

[59] Kurat, A.N., a.g.mak., s. 390.

[60] Heyd, W., ***Yakın Doğu Ticâret Tarihi,*** Çev. E.Z., Karal, Ankara, 1975, s. 74.

[61] Togan, Z., İA, V/I, s. 249.

ne işaret eden **İbn Havkal** aynen şöyle demektedir: ***"Harzemliler, Horasan Halkının en çok ticari sefer yapan ve etrafa dağılan kimseleridir. Horasan*** *(ve civar ülkelerdeki)* ***büyük şehirlerin her birinde Horasan'lı tüccarlardan kalabalık bir sınıf bulunur"***[62].

Harzem Ticâretinin Dinamikleri:

İşte *Harzem*'in bu özelliği dolayısıyladır ki, daha sonraları hele hele onun Müslüman olma süreci içinde *Harzem*'e bir çok *İran*'lı ***Soğd*** unsuru ve İslâmi fetihlerden sonra Müslüman ***Araplar*** gelmiş ve buraların zaten asıl yerlisi olan ***Türklerle, Harzem***'in beşeri yapısının önemli bir mozayiğini oluşturmuşlardır. Bununla beraber İslâm coğrafyacılarına göre ***Harzem;*** Horasan ve Maveraü'n-Nehr bize göre ***Aşağı Türkistan***dan ayrı bir iklimdir. Burasını her taraftan çöller çevirir. Buranın kuzeyi ve batısı ***Oğuz*** hudutlarına; güneyi ve doğusu ile ***Horasan*** ve Maveraü'n-Nehre bitişir. ***Harzem*** yaygın bir bölge, geniş amillikler ve bir çok şehirlerden meydana gelir"[63].

Bununla beraber; ***"Harzemde altın gümüş ve buna benzer diğer madenler yoktur"***[64]. Ancak; o İbn Havkalden öğrendiğimize göre; ***"arazisi verimli, hububat ve meyveleri çok bir ülkedir. Burada çok miktarda pamuk, pamuklu ve yünlü elbiseler kumaşlar imal edilir ve etrafa sevkedilir. Halkının ileri gelenleri zengin ve açık bir şekilde insanlık sahibi kişilerdir"***[65]. Ne var ki onlar **el-Istahrî**'nin de dediği

[62] İbn Havkal, (Leiden), s. 481.

[63] İbn Havkal, s. 477.

[64] el-Istahri, s. 299, İbn Havkal, Şeş, s. 478.

[65] İbn Havkal, Şeş, s. 478.

gibi, *"zenginliklerinin çoğunu, Türklerle ticâret yapmaktan ve Oğuz ülkelerinden gelen kalabalık sürülerle hayvan alıp satmaktan elde etmektedirler"*[66].

Fakat *Harzem*'in ticari hayatına ásıl canlılık kazandıran kuzey ülkeleri, bu arada *Hazar ve Bulgar* yurtlarından hem de çok ucuz bir surette alınan bin bir çeşit ticâret malları idi. İslâm coğrafyacıları *Harzem*'e *Hazar* ve *Bulgar yurtları*, bu arada kuzey ülkelerinden gelen ticâret mallarının çok ayrıntılı ve zengin bir listesini vermişlerdir. Bu gün bile onları okuyanlar Harzem'in uluslar arası bu ticârette ne kadar önemli bir yer işgal ettiğini hayretle göreceklerdir. Bunlardan mesela **el-Makdisi**'den öğrendiğimize göre;

"Sincab, hermin, her türlü tilki derileri, mum, her türlü işlemeli elbise, balık dişi, balık tutkalı, kimuht (meşin deriler bal, av kuşları, kılınç, kalkan, zırhlar, süslü kutuların yapımında kullanılan halanç ağacı, Sakâlibe dediğimiz Sılav ve Cerman köleler, koyun ve sığırlar Bulgar ve kuzey ülkelerinden geliyorlardı"[67].

Harzem ve Bulgar yurtlarından kalkan büyük ticâret kervanları geniş ***Kıpçak*** bozkırlarını aşarak ***Batı Sibirya***'daki ***İritiş, Tobol*** ve ***İşim*** ırmakları boyundaki ve göçebelerin kaleler yakınında kurdukları panayırlara gelirlerdi. Bu panayırlarda yalnız kıymetli kürkler değil, mors ve buzlar altından çıkarılan ***mamut dişleri*** de önemli ticâret malları arasında idi. Ayrıca *Sibirya*'dan çok zamandan beri, kıymetli ***kürkler, samur, kara tilki, sansar, teyin kürkleri*** gelirdi. Bunların ***Orta-Asya ve Bulgar*** tacirlerinin yanında çok ayrı bir yeri vardı[68].

Bu ham maddelerin çoğu *Harzem*'deki iş atelyelerinde mamul maddeler haline getiriliyor ve bunlar çevre ticâret hayatına ayrı bir canlılık kazandırıyorlardı. Bunlar; ***"pamuk yün çeşitli harp aletleri, bu arada kaliteli kılınç ve zırhlar Harzem'de özel surette dokunmuş kumaşlar, bunlardan yapılmış süslü elbiseler, pamuk ve ipekli kumaşlar, peçe, yorgan madenden yapılmış sanat eseri kilitler, yine madenden veya özel ağaçtan yapılmış oymacılığın harika ürünleri ve bunlar gibi daha bir nice ticâret malları Harzem'in aranan ihraç ürünleri idi***[69]. Birde, bunlar arasında, madeni kutularda ***Bağdad***'a gönderilen ***Harzem kavunları*** vardı. Bu kavunlara Abbâsî halifelerinden **el-Memun, el-Mutasım ve el-Vâsık**'ın çok büyük ilgi gösterdikleri bilinmektedir[70].

Türk Asıllı Köleler:

Bizim bunlara ilave edebileceğimiz bir diğer husus daha vardır. O da, bu tacirlere verilen ***"Türk asıllı köle"*** siparişleri idi[71]. Bu kölelerin (imtiyazlı sınıf) toplumda ayrı bir yeri vardı. Onlar çoğu halde devlet büyüklerinin saray muhafızları, özel koruyucuları oldukları gibi, ayrıca şehrin emniyet ve asayişinde profesyonel anlamda ***"asker"*** olarak kullanıldıkları için halife ve diğer Müslüman adamlarının

---

[66] el-Istahri, s. 299, 162, İbn Havkal, Şeş, s. 172, İdrisi, s. 698.
[67] el-Makdisi, s. 227 vd., el-Hamevi, ***Mucemu'l-Büldan***, II, s. 395, el-Istahari, s. 299.

[68] İnan, A., a.g.e., s. 237.
[69] Le Strange, G., ***Büldânü'l-Hilâfe eş-Şarkiyye***, Bağdat, 1954, s. 502, İdrisi, s. 698.
[70] el-Makdisi, es-Seâlibi, ***Letaifü'l-Maarif***, Mısır, 1960, s. 45.
[71] İdrisi, s. 698, Istahri, s. 304-305, İbn Havkal, 354, el-Makdisi, s. 229, Krş. Le Strange, G., a.g.e., s. 502.

yanında ayrı bir yerleri vardı. Onlar güvenilir kimselerdi, mert, dürüst, cesur insanlardı. Kaypaklık ve kalleşlik nedir? asla bilmezlerdi.

Bu bakımdan çok büyük paralar ödenerek alınan bu kişilere ayrıca belirli bir *"ata"* aylık ve senelik *"ücret"* ödenirdi. Onlar iyi bir dini terbiye ve sıkı bir askeri eğitimden geçirildikten sonra, askerî ve idarî işlerde çok önemli görevlere getirilirlerdi. Ayrıca bunlar uzun ticari seferlere ticâret kervanlarını da koruyorlardı. Diğer taraftan *Türkler* bu manada *"köleliğe"* çok özeniyor ve bunu istiyorlardı. Nitekim **el-Kazvinin** uzunca bir rivâyetinden öğrendiğimize göre;

"Harzem'den bir tüccarlar kafilesi yola çıkmıştı. Günlerce gidip Harzem'den uzaklaştıktan sonra Türk memlükleri ortaya çıkmışlar ve kafiledekileri ok yağmuruna tutmuşlardı. Kafiledeki tüccarlar: ***Ne yapıyorsunuz?*** *diye sorduklarında onlar şu ilginç cevabı vermişlerdir:*

"Sizi öldürüp mallarınızı almak ve bunlarla at ve silah alarak Sultan'ın hizmetine girmek istiyoruz!"[72].

Evet *Harzem;* uluslar arası ticâret alanında böylesine önemli çok canlı bir ticâret merkezi idi. Bu bakımdan *Harzem*'den civar ülkelere çok büyük ticâret kervanları çıkarıldığı gibi, civar ülkeler mesela *Orta-Asya ve Bulgar* yurtlarından da *Harzem*'e çok büyük ticâret kervanları gelirdi. Bu kervanlar aynı zamanda bir ziyaret bir kültür kervanı idi. Bu kervanlara çoğu zaman ilim adamları eşlik ettikleri gibi, siyasi elçilik heyetleri de katılırlardı. Kitaplar, kıymetli evraklar, ayrıca büyük âlimlerin bir birlerine yazdığı mektuplar, risale ve kitaplar hep bu kervanlar sayesinde istenilen yerlere ulaşırlardı.

---

[72] el-Kazvini, s. 588.

İbn Fadlan'ın Gözlemi:

Nitekim Abbasi Halifesi **el-Muktedir** tarafından Bulgar Türk Hakanı **Bilgevar Han**'a; ***İslâm dinini*** anlatmak, şeriatin hükümlerini öğretmek, cami, mescid ve kaeler inşa etmek üzere, **İbn Faldan** başkanlığında ve Türk devlet adamlarının eşliğinde gönderilen büyük ***"elçilik heyeti"*** *Harzem*'e geldiklerinde de aynı şeyler olmuştur. Onlar; Harzemşah, **Muhammed b. Irak**'ın da yardımlar ile ***Bulgar yurtlarına*** gitmek üzere hazırlanan ve 5000 kişiden oluşan çok kalabalık bir ticâret kervanına katılarak yola çıkmışlar ve her türlü tehlikeden emin olarak ***Bulgar Türk Hanına*** ulaşmışlardır[73]. Bu uzun ticâret seferleri ve zahmetli yolculukların her aşamasında ***İslâm vardı.*** Konuşma ve sohpetler çoğu kere İslâm'ın tebliğ ve irşadı, yeni mühtediler üzerinde olurdu. Bunlardan birini mesela **İbn Faldan** bize şöyle anlatmaktadır:

"Bu yolculuk sırasında birgün şiddetli bir soğuğa yakalandık. Bu arada (elçilik heyetinin tertiplenmesinde çok önemli rolü olan) **Tekin et-Türki** *benimle beraber gidiyor, yanında bulunan bir Türk de, onunla Türkçe konuşuyordu. Bir ara* **Tekin** *güldü ve bana:*

"Bu Türk *"Rabbimiz"* ***bizden ne istiyor. Bizi soğuktan öldürecek. Ah ne istediğini bilsekte yerine getirsek diyor!"*** *dedi. Ben* ***"ona, Allah sizden "Lailahe illa Allah" demenizi istiyor de!" dedim.*** *O (saf) Türk buna güldü ve;*

"Daha önce bunu bize öğreten olsaydı, söylerdik" *dedi*[74]. Bütün bunlar diğer taraftan, göçebe Türkler'in her tür-

---

[73] Togan, Z.V., Giriş, s. 125, ayn.m., İA, V/I, s. 249.
[74] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 34.

lü şartlar altında ***İslâm dini***'ni kabul etmeye hazır olduklarını göstermektedir[75].

Müslüman Tüccarlar İslâm'ın Hizmetinde:

Zaten İslâm öncesi devirlerde bile *Harzem*'in sosyal ve ekonomik hayatında çok ayrı bir yeri olan bu ***tüccarlar burjuvasi*** bu özel durumundan İslâmi devirlerde de hiçbir şey kaybetmemiştir. Bu yeni Müslüman tacirlerin hem Harzem halkının Müslüman olması, hem de göçebe Türkler arasında İslâm dininin yayılmasında çok büyük hizmetleri olmuştur. Onlar bu yöndeki çalışmalarında çok daha ileri gitmişler, *"Kuzey Ticâret Yolu"* olarak tarihe geçen bu geniş koridorlar ve bu çevrelerde yaşayan Türk kabilelerine ulaşmışlar, onlar arasında İslâm dininin yayılmasında canla başla çalışmışlar ve sayısız kimselerin Müslüman olmasını sağlamışlardır.

Müslüman tacirlerin bu yöndeki bitmez çabaları ve yerli halkı ***İslâm dinine*** kazandırmak için gösterdikleri bunca gayretlek çok görülmemelidir. Zira bu durum işin tabiatından kaynaklanıyordu. Müslüman tacirlerin sağlam dürüst insanlara, güvenilir sözüne sadık Müslümanlara ihtiyaçları vardı. Gerektiğinde onun evinde misafir olarak kalacaktı, mallarını depolayacak, hayvanlarını kiralayacaktı. Alacak ve vereceklerin muntazam bir şekilde ödenmesi gerekiyordu. Bu da onların; Müslüman olmaları sağlam bir din, iman ve İslâm kardeşliği ile ancak mümkün olabilirdi.

Bu bakımdan Müslüman tacirler; yakın çevreleri, temas ettikleri kişiler ve ticâret için gittikleri yerlerde ve Türkler arasında ***İslâm dininin*** yayılmasında sonsuz bir tebliğ ve

[75] İnan, A., ***Eski Türk Dini Tarihi,*** İstanbul, 1976, s. 198.

irşad faaliyeti göstermişlerdir. Bu arada yol güzergahında bulunan göçebe ***Türklerin*** Müslüman olmalarının onların yanında çok ayrı bir yeri vardı. ***Göçebe Türkler*** için bu kervanlar bir şenlik bir panayır olurdu. Onlar ticâret kervanlarının yanına büyük mal varlıkları ile gelirler ve pek fazla pazarlık etmeden ne buldularsa, ellerinde bulunan yün, yapağı, sütten mamul ürünler, küçük ve büyük baş hayvanlar, ham derilerle seve seve takas ederlerdi. Bu takas işinden ***Müslüman tacirler*** her hal-ü karda çok kazançlı çıkarlardı.

Bu arada kanunun bir diğer ilginç yönü daha vardır. O da ***Müslüman tacirlerin*** hem medeni, hem de ***göçebe Türkler*** arasında İslâm dinini yaymada hiçbir ciddi zorluk görmemeleridir. Zira bu ***Türkler*** dini bir taassup içinde olmadıkları gibi, onların diğer dinlere karşı, kökü tarihin derinliklerinden kopup gelen düşmanlıkları da yoktu. Müslüman tacirlerin dini hizmetlerdeki bu başarıları onların azim ve iradesini kamçılamış, daha çok hizmet ve daha çok Türk'ün Müslüman olmasını istemişlerdir. İslâmiyet adına Müslüman tacirler tarafından göçebe Türklere yapılan her türlü teklif ve teşebbüs boşa gitmemiş ve karşılığı fazlasıyla alınmıştır.

Zira onlar kalbi gönlü temiz insanlardı, ahlakları bozulmamıştı. Medeni insanlara arız olan riyâ, yalan, ahlaksızlık, verdiği sözde durmamak gibi kötü huyları henüz onlar öğrenmemişlerdi. Nitekim büyük Arap edibi **el-Cahız,** ***göçebe Türk***'ün bu temel karakterini izah ederken kalemini çok cömert kullanmış ve şöyle demiştir:

"والأتراك قوم لا يعرفون الملق ولا الخلابة ولا النفاق ولا السعاية، ولا التصنع، ولا الذميمة، ولا الرياء، ولا البذخ على الأولياء، ولا البغي على الخلفاء، ولا يعرفون البدع ولم تفسدهم الأهواء و؟يستحلون الأموال على التأول."

"Türkler yaltaklanma, yaldızlı sözler, münafıklık, kovuculuk, yapmacık davranışlar, kişileri yerme, riya, dostlarına karşı gösteriş, arkadaşlarına karşı fenalık, bidat nedir bilmezler. Çeşitli fikirler onları bozmamıştır. Hile-i şeriyye ile başkalarının malını helâl saymazlar. Onların tek ayıbı ve başkalarını kendilerinden ayıran husus, vatanlarına karşı çok düşkün ve muhtelif memleketlerde dolaşmayı çok sevmiş olmalarıdır"[76].

Evet bu Türkler saf temiz, samimi insanlardı. Bazen güzel bir söz, ciddi bir telkin, bazen yumuşak, güzel bir davranış, hatta bazı hallerde küçük bir hediye bile onların Müslüman olmaları için kafi bir sebebti. Yol boyunca, kervanların geçeceği yerlere gelen *göçebe Türkler,* bu kervanlara yaklaşır, onlardan bir şeyler ister, eğer Müslüman tacir ona verdiği küçük bir hediye karşılığı ***"kelime-i şehâdet"*** getirmesini ve ***Müslüman olmasını*** isterse o bunu seve seve yapar ve derhal ***Müslüman olurdu.***

Göçebe'ler Arasında İslâmiyet:

*Harzem'*deki İslâmi gelişmeler bu izah ettiklerimizle de sınırlı kalmamıştır. Zira *Harzem'*de İslâm hidâyet meşalesini taşıyan ve insanların gönlünde ki iman çırasını bu hidayet ateşiyle yakıp tutuşturmak isteyenler, daha sonraları İslâmi tebliğ ve irşad sahalarını akıl almaz bir şekilde genişletmişler ve bunda tahminlerin üstünde başarılı olmuşlardır. Bu cümleden olmak üzere onlar steplerde yaşayan Türklere bu arada Üst Yurttaki ***Oğuz Türklerine*** ulaşmışlar ve onların büyük kütleler halinde Müslüman olmalarını sağlamışlardır.

[76] el-Cahız, ***Fezailü'l-Etrak,*** I, s. 62.

Değerli İslâm tarihçisi **el-Mervezi,** ***Harzem*** çevresinde yaşayan bu kafir ***Oğuzlar'***ın, İslâm hidayet meşalesi Harzem diyarında tutuştuktan sonra, onların nasıl Müslüman oldukları ve Allah'ın dinine nasıl sımsıkı ve sımsıcak bir heyecanla bağlandıkları hususunda çok ilginç rivayetleri vardır. Onun bu kıymetli rivayetlerinden öğrendiğimize göre;

"وبراريهم تحاذي بلاده ما وراء النهر وبعضها يحاذي أراضي خوارزم فلما صاقبوا بلاد الإسلام أسلم بعضهم وسموا التركمانية."

Göçebe Oğuzlar'ın bir kısmı Aşağı Türkistanda diğer çok büyük bir kısmıda (Üst yurtta) Harzem diyarına çok yakın sınır komşusu olarak yaşıyorlardı. Onlar burada İslâm dini ile temasa geçince çok büyük bir kısmı Müslüman olmuşlar ve "Türkmen" adını almışlardır. Bu Türkmenlerle henüz Müslüman olmamış Oğuzlar arasında kanlı savaşlar oldu. Onlar kafir soydaşlarına galip geldiler, onları yerlerinden ve yurtlarından sürüp çıkardılar. Bunun üzerine Müslüman olmayan Oğuzlar, Harzem'den yaklaşıp Peçeneklerin ülkesine sığınmış oldular"[77].

Mâmâfih, **el-Avfi;** ***Harzem*** sınırları civarında yurt tutan bu ***Türk Oğuz*** boylarının Müslüman olmalarını çok daha samimi bir dil ile anlatmış ve aynen şöyle demiştir: ***"Oğuzların çok büyük bir kısmı Harzem toprağında otururlardı. Bunların ülkelerine İslâm bayrağı dikilince hepsi Müslüman***

[77] el-Mervezi, ***Tabayiu'l-Hayevan,*** nşr. V., Minorsky, London, 1942, s. 18.

olmuşlardır. Aralarında İslâm hükümleri cari oldu. Onlar bir çok İslâm eserleri meydana getirdiler"[78].

Müslüman olan bu *Oğuzlar*'ın büyük bir kısmı daha sonra asıl Harzem diyarına gelmişlerdir. Onların bu yeni göçleri ile Harzem'in ***Türklük dokusu*** daha da güçlenmiş ve çok yakın bir gelecekte bu topraklarda kurulacak ***Türk-Harzemşahlar*** devletinin asıl zeminini oluşturmuştur.

Mâmâfih, buraya kadar yapmış olduğumuz bütün bu açıklamalar Harzem'de tutuşturulan İslâm hidayet meşalesinin ışıklarının ne kadar güçlü ve bu hidayet ışıklarının sadece Harzem diyarını değil, bu hudut boyları ve hatta çok uzak yerlerde ve bozkırlarda yaşayan göçebe, Türk kabilelerini bile nasıl aydınlattığı hususunda bizlere çok kıymetli fikirler vermektedir. Evet; ***Harzem***'liler yeni Müslüman olma ve Allah'ın hidayetine kavuşmanın verdiği heyecan ve hızla ***Hazar ve Bulgar*** yurtlarına gelmişler, ***Sibirya***'ya kadar yapılan Karadenizin kuzey kesimleri ve bu geniş coğrafyada yaşayan ***Türk boyları*** hatta ***Ruslar*** arasında Allah'ın dininin yayılması için yeni yeni bir çok tebliğ ve irşad faaliyetine girişmişlerdir.

Harzem Bir Medeniyet Merkezi Oluyor:

Görüldüğü gibi ***Harzem,*** İslâm olma sürecini kısa zamanda tamamlamış çok nadir Türk-İslâm ülkelerinden biridir. ***İslâmiyet*** buraya bir din olarak gelmiş, kısa zamanda bir kültür ve bir büyük medeniyet olmuş ve bundan daha da önemlisi bu medeniyetin bu topraklarda bayraktarlığını yapacak çok şanlı ***Türk İslâm Devletleri*** kurulmuştur. Peki bu nasıl böyle olmuştur? Bunun bize göre bir tek sebebi ve izahı

[78] el-Avfi, ***Câmiu'l-Hikâyat,*** Ayasofya, no. 3167, 488a. Krş. Şeşen, R., ***İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,*** s. 91.

vardır, o da; İslâm dininin ***Harzem***'e doğudan yani, ***Turan ülkelerinden*** hem de bir ***"medeniyet"*** ve ***"kültür"*** olarak gelmesidir.

Evet İslâm dini ***Harzem***'e bundan önceki sayfalarda da, izah edildiği gibi Orta-Asya'dan yani ***Baykent, Buhara ve Semerkant*** gibi Türk şehirlerinden geliyordu. Oysa bu şehirler, bu devirlerde İslâm ***ilim, kültür ve medeniyetinin*** çok parlak merkezleri idi. Hele hele ***Buhara***'nın ***Samaniler*** devrinde bu medeniyet merkezleri arasında ayrı bir yeri vardı. Bu bakımdan İslâm dini ***Harzem***'e sadece bir *itikad, ibadet ve muamelat* yani dini kurallar düzeni olarak değil, bir ***medeniyet, bir kültür, bir yaşayış tarzı,*** bütün bunlardan daha da önemlisi bir ***"kurum",*** "Hayır!" bir ***"devlet"*** olarak geliyordu. Zaten ***"kurumlaşma"*** sürecini tamamlamamış bir dinin bu yeni topraklarda tutunma ve yaşaması mümkün değildi. Dolaysıyla ***Harzem***'de İslâmiyet belki de bu en zor devreyi, en kolay bir şekilde tamamlamış ve kısa zamanda bir kültür ve medeniyet dini olmuştur.

Bu cümleden olmak üzere, ***Harzem*** şehirlerinde ilim irfan müesseseleri açılmış, hamamlar, hanlar, kervansaraylar yapılmış büyük medreseler kurulmuştur. Bu ilim yuvalarından pek çoğu Türk asıllı olmak üzere, yüzlerce, binlerce *Arap dili ve edebiyatı* uzmanı[79], *Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelâm* âlimi, özellikle *matematik cebir ve tıp* otoritesi yetişmiş ve onlar ***Harzem***'in ününü bugünlere kadar getirmiştir. Temel İslâmi kaynaklarda ***Harzem***'de İslâmiyetin bu büyük kültür ve medeniyet derine geçiş sürecindeki müstesna durumunu açıklayan çok güzel rivayetler vardır. Nitekim bu medeniyetin geliştiği ve şaha kalktığı devirlerde ***Harzem***'e gelen ve bura-

[79] Çok geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Harzem Dil Ekolü,*** Konya, 2004.

larda enine boyuna seyahat etmiş olan değerli İslâm coğrafyacısı **el-Makdisi** buralardaki ilmi gelişmeleri kendi gözleri ile görmüş, bir Müslüman olarak ondan büyük bir gurur duymuş ve şöyle demiştir:

"وهم أهل فهم وعلم وفقه وقرائح وأدب وأقل إمام في الفقه والأدب والقرآن لقيته إلا وله تلميذ خوارزمي قد تقدم واستقام بعلمه قد رزقهم الله تعالى الرخص والخصب وخصهم بصحة القراءة والذهن."

Harzem halkı kavrayışlı, bilgili, fakih, kabiliyetli ve edip kişilerdir. Fıkıh, edebiyat, Kur'an ilimleri sahalarında rastladığım nice âlimlerin mutlak Harzem'den ileri gitmiş, sivrilmiş bir âlimin talebesi olduğunu gördüm, yalnız onlar biraz fazla tutumludurlar. Bununla beraber Allah onlara ucuzluk ve bereket vermiş, doğru Kur'an okuyuş tarzı, sağlam zihin bahşetmiştir. Onlar misafiri çok seven yemeğe ve yedirmeye çok düşkün, cesur ve harpte şiddetli kişilerdir, bir çok özellikleri ve ilginç yönleri vardır"[80].

el-Makdisi bu konuda pekte yalnız değildir. Zira, Selçuklular adına ***Farsça*** bir eser yazan **Ahmed Tûsî** (XII. Asır) Harzem halkını göklere çıkarmış ve aynen şöyle demiştir:

"Harzem'liler, dindar, hamiyet ve mürüvvet sahibi insanlardır. Müslüman olmayan Türklere karşı harp ederler. Kendi hayat ve şereflerine tecavüze müsamaha etmezler ve memleketlerinde ancak adalet icra eden hükümdarları padişah olarak tanıyıp ona itaat ederler"[81].

[80] el-Makdisi, s. 227.
[81] Togan, Z.V., İA, V/I, s. 245.

İbn Batuta ve Harzem Müslümanlığı:

Fakat bizim bu konuda asıl üzerinde durmak istediğimiz bir değerli kimse daha vardır. O da ***Tancalı*** büyük bir İslâm gezgini olan **İbni Batuta**'dır (öl.1369)[82]. Bu değerli İslâm gezgini uzun ve çileli bir yolculuktan sonra ***Harzem***'e gelmiş bu güzel *Türk şehri* ve onun *Türklük dokusu,* dini hayatı, onun İslâm kültür ve medeniyetindeki parlak yeri hakkında bizlere çok güzel bilgiler vermiş ve şöyle demiştir:

"Harzem TÜRK ŞEHİRLERİ'nin en büyüğü ve en güzelidir. Çarşıları güzel, caddeleri geniştir. Binaları ise pek muntazamdır. Nüfusu kalabalık olduğundan şehir sanki ayakların altında sarsılıyor, bu insan seli deniz dalgaları gibi dalgalanıyordu[83].

Yine ünlü gezginin bu parlak izahlarından anladığımıza göre; ***İslâm dini;*** Harzem toprakları ve Türklüğüne yeni bir hayat gücü ve dinamizm vermiş ve bir manada onun motor gücü olmuş, böylece onun bu büyük medeniyet ve kültüre giden yolunu da açmıştır. Zira **İbn Batuta** kıymetli eserinde bu güzel Türk şehri, orada yaşayan insanlar, onların ***Türk***'e has özellikleri ve hele hele Müslüman ***Harzem*** halkının dini hayatı hakkında her türlü takdirin üstünde çok güzel bilgiler vermiş ve aynen şöyle demiştir:

"لم أر في بلاد الدنيا أحسن أخلاقًا من أهل خوارزم ولا أكرم نفوسًا ولا أحب في الغرباء ولهم عادة جميلة في الصلاة لم أر لغيرهم."

[82] Kafesoğlu, İ., ***İbn Batuta,*** İA, V/II, s. 708-711.
[83] İbn Batuta, ***Rıhletü İbn Batuta,*** Dar'u-Sâdır, Beyrut, (Tarihsiz), s. 359.

Bu dünyada Harzem halkından daha güzel ahlaklı, onlardan daha cömert ve onlardan daha çok misafir seven ve onlardan yabancılara daha yumuşak davranan başka insanlar asla görmedim. Onların beş vakit namazlarını kılma hususunda hiçbir yerde görmediğim kendilerine has çok güzel adetleri vardır. Şöyle ki:

Şehirde bulunan mescidlerin müezzinleri, her namaz vaktinde önce ev ve iş yerlerini dolaşır, onlara namaz vaktinin geldiğini ve cemaatte hazır olmalarını haber verir. Bir kimse cemaatle namaz kılmaya gelmediği taktirde, İmam efendi o kimseyi, cemaat huzurunda sopa ile döver. Ayrıca cemaatle namaz kılmayı terk edenlerden beş dinar da para cezası alınır. Bu paralar ya mescidin ve yahutta fakir fukaranın ihtiyaçlarına sarfedilir. Öğrendiğimize göre; bu onlar arasında çok eski zamanlardan beri devam ede gelen güzel bir âdettir"(84).

Daha sonra **İbn Batuta** *Harzem* şehri hakkında bize şu bilgileri vermektedir;

Harzem'in dışından (bir hadise göre) *kökü Cennetten gelen ve dört nehirden biri olan* **Ceyhun nehri** *geçer. Bu nehirde* **İtil nehri** *gibi kışın donar bu sürede hak üzerinden geçer. Böylece beş ay donmuş olarak kalır. Bu nehir yolu ile yazın gemilerle* **Tirmiz'e** *kadar gidilerek aradan* **buğday** *ve* **Arpa** *getirilir. Bu yolculuk nehrin aşağısına doğru (gemilerle) on gün sürer. Ayrıca şehrin dışında büyük tasavvuf âlimlerinden* **Şeyh Necmeddin Kübra'nın** *türbesi ve onun yanında bir* **tekkesi** *vardır. Gelen-giden ziyaretçilere burada misafir edilir, yiyecek ve içecek kabri vardır ve bu kabrin üzerinde bir de kubbe bulunmaktadır*(85).

84 İbn Batuta, *Rıhle*, s. 359, Krş. el-Hamevi, II, s. 395.
85 İbn Batuta, s. 359.

İbn Batuta'dan öğrendiğimize göre şehrin zengin bir kültür hayatı ve bunun alt yapısını oluşturan ilim müesseseleri vardır ve bunlar genelde ***Türk Beyleri*** ve ***Hâtunları*** tarafından yapılmıştır. **İbn Batuta** bu hussutaki gözlemlerini bize şöyle anlatmaktadır;

"Bu şehir ***Özbek Han'a*** *bağlı olup* ***Kutlu Temür*** *adında bir bey tarafından yönetilmektedir* (Şehrin çok güzel bir medresesi ve bir de ulu cami bulunmaktadır). *İşte medreseyi bu bey inşa ettirdiği gibi, camide çok dindar bir kadın olan zevcesi* ***Türabeke Hatun*** *inşa edilmiştir. Ayrıca şehirde bu* ***Türk Hatunu*** *tarafından inşa edilmiş bir de hastahane bulunmaktadır"*(86).

Gerçekte Harzem'in hem ***Kuzey İpek Yolu,*** hem ***Hind Baharat Yolu*** kavşağında kurulması, zengin mamur ve müreffeh bir ülke olması, hem halkının ilme sagı ve ulemaya çok aşırı bir ilgi göstermeleri, burasını İslâm dünyasının ikinci bir ***Bağdad, Şam ve Kahiresi*** haline getirmiş ve burası, dünyanın dört bir tarafından koşup gelen ilim fikir adamları, İslâm âlimlerinin bir uğrak yeri olmuştur. Bu ilim ve fikir adamları ile birlikte buralarda ilim ve fikir hürriyeti de gelişmiştir. ***Harzem*** aydınları bu fikirlere her türlü taassuptan uzak, çok büyük bir saygı göstermiş, *İslâm felsefesi, ilmi kelam ve Tevhid ilminin* en çetin meseleleri bu ilim meclislerinde münakaşa edilmiş, ilim meydanlarının gerçek pehlivanları güreşmiştir.

Bu ilim meclislerinde onların yüzlerini bir sabır taşı gibi eriyip giden mumların yorgun ışıkları değil, fikir şimşeklerinin çağrışmalarından doğan hakikatin göz kamaştırıcı nurları aydınlatırdı. Bu bakımdan İslâmda rastyonalist düşünce akımının öncülüğünü yapan ***"Mütezile Mezhebi"***nin

86 İbn Batuta, s. 359.

daha ziyade *Harzem*'de gelişmiş olması ve ***Zemahşeri*** gibi ilmi dünyaları dolduran ***Türk asıllı*** bir çok ilim fikir adamı, müfessir, Arap dili ve edebiyatının en büyük mimarının bu topraklardan çıkmış olmasına hiç kimse şaşmamalıdır[87].

Bu arada hemen şunu itiraf edelimki ***Harzem;*** bu müstesna durumu ve dini özellikleri sebebiyledirki; İslâm dininin ***Kuzey Karadeniz*** bölgeleri, ***Don Volga*** nehir boyları, ***Hazarlar, Bulgar Türkleri, Kıpçaklar*** arasında yayılmasında çok etkin bir rol oynamış ve bundan da öte İslâm dinini bu topraklarda yayılması bir devlet politikası haline gelmiştir. İşte bundan sonraki sayfalarda bu politikanın uygulamadaki yeri üzerinde durulacaktır.

[87] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., a.g.e., s. 40, 41.

IV.
HARZEM İSLÂM DEVLETİNİN YENİ POLİTİKASI HAZARLAR BULGARLAR VE RUSLAR ARASINDA İSLÂMİYET'İN YAYILMASI

Yeni Harzem İslâm Devleti ve Hazarlar:

Harzem; İslâm olma sürecini bu şekilde ve en kısa zamanda tamamlandıktan sonra, ***Sâmani***'lere bağlı yarı müstakil ve yerli halkın çoğunluğunu Müslüman Türkler ***Oğuzlar*** ve diğer Türk kavimlerinin oluşturduğu bir ***İslâm Devleti*** haline gelmiştir. Bu yarı müstakil devlet başkanının ilk devirlerden itibaren ***"Harzemşah"*** lakabı ile anıldığını biz ***İbn Fadlan***'dan öğrenmiş bulunuyoruz[88]. Yeni ***Harzem İslâm devletinin;*** İslâm dininin ***Harzem***'de dış tehlikelere karşı korunması onu varlığının bir sebebi olduğu gibi, onun ***Hazar ve Bulgarlar*** arasında yayılması ve hele ele Hazar yurtlarında İslâmi gelişmelerin her hal-ü karda desteklenmesi, gerekirse bu hususta fiili kuvvet kullanılması bir devlet politikası haline gelmiştir.

Gerçekte ***Harzem***'in, ***Hazar***'larla siyasi ilişkileri, Harzemlerin Müslüman olma sürecinden çok daha önceki devirlerde başlamıştır. Zira ***Hazarların,*** Müslüman Araplarla ilk muharebeleri sırasında Hazar orduları başkomutanının ***As Tarhan*** isminde Harzem'li bir ***Türk Beyi*** olduğu bildirilmektedir[89]. Harzem bir İslâm ülkesi haline geldikten sonra bu münasebet daha ziyade dini, İslâmi bir muhteva kazanmış ve bu böyle en az bir asır devam etmiştir. Nitekim ko-

[88] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 29.

[89] et-Taberi, (Leiden), III, s. 378, el-Ya'kubi, II, s. 446, Togan, Z.V., İA, V/I, s. 242.

nunun bu yönünü açıklamaya çalışan **A. İnan** şöyle demektedir; ***"İslâmiyet Harzem'e yerleştikten sonra kuzeye doğru ilerlemesi gerekiyordu. Mamur İslâm ülkesini, Kıpçak bozkırlarını dolduran savaşçı Türk göçebelerinin akınından korumak için en iyi çare bunlar arasında İslâm dininin yayılması idi***[(90)].

Asıl bundan sonradır ki, ***Harzem***'den; ***Hazar*** ve ***Bulgar*** yurtlarına giden İslâm hidayet yolunun önü açılmış ve bu yolun şerefli yolcuları, bir çok din alimleri İslâm ulularını, ***Hazar ve Bulgar*** yurtlarına koşmuşlardır. Harzemli Müslüman alimlerin ***Hazar*** ve ***Bulgar*** yurtlarında giriştikleri bu İslâmi tebliğ ve irşad faaliyetlerinde çok başarılı oldukları anlaşılmaktadır. Buna sebepte ***Bulgar*** ve ***Hazar*** yurtlarındaki bazı şehir ve köylerin adının ***Harzem***'ce olmasıdır. Nitekim ***Bulgar*** yurtlarında bazı şehir ve köyler ***"Musurman"***, ***"Busurman"***, ***"Ürgenci"*** veya ***"Urnas"*** isimleri ile zikredilmişlerdir. Bu isimler; ***Harzemcedir*** ve buralarda tebliğ ve irşad vazifesi yapan ***Harzemli Müslümanlar*** atfen verilmiş olmalıdır. Bilindiği gibi ***Harzemliler***, bu İslâm olma sürecinde bozkırlarda ki Türkler tarafından ***"Musurman"*** veya ***"Busurman"***diye anılıyorlardı[(91)].

Bulgarların kuzeyinde ve ***Hama*** havzasında eskiden ***Müslüman olduklarını*** hatırlayan ***"Busurmanlar"***ın bulunması, buralara yerleşen Harzemli tüccar kolonilerini bizlere hatırlatmaktadır. Bununla beraber Harzemli Müslümanların ***Hazarlar ve Bulgarlar*** arasında İslâm dininin yayılması için gösterdikleri bu faaliyetleri sırasında Harzemli dindar ka-

[90] İnan, A., a.g.e., s. 237.
[91] Togan, Z.V., ***İbn Fadlan***, T.M., İstanbul, VII-VIII, s. 219, a.müf. İA, V/I, s. 248.

dınlarda söz konusu edilmektedir. Bunlar daha ziyade kocaları ile birlikte bu faaliyetlere katılan veya Müslüman bir ***Bulgarla*** evlenen kadınlardı. ***İbn Faldan*** Bulgar yurtlarına geldiği zaman, bu ***Müslüman kadınları*** görmüş ve onların İslâm dinini temsil ettiklerini yazmıştır[(92)].

Harzemler'in Hazarlarla Dini İlişkileri:

Fakat, bu tebliğ ve irşad faaliyetleri bir yana, bizim asıl üzerinde durduğumuz konu; bu meselenin fiili bir devlet politikası hâline gelmesidir. Zira, Harzem İslâm inkılabı tamamlandıktan sonra bu inkılab rüzgarları batıya ***Hazar ve Bulgar*** yurtlarına esmeye başlamış ve yeni İslâm devleti, Her vesile ile bu İslâmı yayma politikasını hissettirmiş ve bu dini politikalarını her vesile ile ortaya koymuştur. Bundan maksadımız, ***Hazar Kağanlığının*** güçlü İslâmi devrelerinde kurdukları ve ***"Erisiyye"*** denilen ***"cihad ordusu"***nun genellikle ***Harzem***'den gelen Müslümanlardan oluşmuş olmasıdır[(93)]. Nitekim el-Mesûdi bize bu konuda şu bilgileri vermektedir:

"لأنهم جند الملك وهم يعرفون في هذا البلد باللارسية وهم ناقلة من نحو بلاد خوارزم وكان في قديم الزمان بعد ظهور الإسلام وقع في بلادهم جدب ووباء فانقتلوا إلى ملك الخزر وهم ذو بأس وشدة وعليهم يعول ملك الخزر في حروبه."

"Onlar, *Hazar Hakanı'nın* ***askerleri idiler, fakat burada*** *"Erîsiyye"* ***olarak anılıyorlardı. Onlar buraya*** *Harzem ülkesinden* ***gelmişlerdir. Önceleri yani,*** *İslâm dini'nin* ***buralarda yayılmasından sonra,*** *Harzem de* ***büyük bir kıtlık ve hastalık***

[92] Togan, Z.V., İA, V/I, s. 245.
[93] el-Bekri, s. 456, Krş. Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler***, s. 80.

baş göstermiş ve onlarda** Hazar Hakanı'**na sığınmışlardır. Bununla beraber onlar güçlü, kuvvetli yiğit insanlardır. Harblerde Hazar Hakanı daha ziyâde onlara güvenir"[94].

Temel kaynaklarda *Oğuz*'lardan bu şekilde söz edildiği ve hele hele *Harzem*'in kalabalık ***Oğuz*** kütlelerinin sığınak yeri ve onların ***Harzemli Müslümanların*** gayretleri ile Müslüman oldukları göz önüne getirilirse ***"Erisiyye"*** denilen bu cihad ordusunun Harzemden, ***Hazarlara*** yol bulan bu Müslüman ***göçebe Oğuz*** kahramanları olması gerekmektedir. Nitekim **el-Bekri**'nin rivayetleri bizim bu görüşümüzü doğrulamaktadır; **el-Bekrî** aynen şöyle demektedir:

"Hazar askerlerinin çoğu Harzem'den göç eden Müslüman (Oğuz)***lardır. İslâmiyetin ilk zamanlarda Harzem'de iç kargaşalıklar çıkmış ve bunlar Hazar ülkesine sürgün edilmişlerdir. Bu askerler kahraman oldukları için Hazarların yanında itibar görüp orada kalmışlardır"***[95].

Bu hayırlı gelişmeler; ***Müslüman Harzem Devleti*** ile ***Hazarlar*** arasında iyi bir başlangıç lmuş ve bu gelenek uzun seneler devam etmiştir. Bu cihad ordusu daha sonraki senelerde dağıldıktan sonra dahi ***Hazarlar,*** sınır boylarında önüne geçilmeyen tehlikelere karşı, ***Müslüman Harzemlerden*** yardım istemişler ve her defasında da onlardan yeterince yardım ve destek görmüşlerdir. Bunun ***Harzem-Hazar*** tarihinde çok ilginç örnekleri bulunmaktadır. Nitekim **İbnü'l-Esir**'in hicri 355/965 yılı olayları arasında zikrettiğine göre; Hazar sınırlarını doğudan gelen yeni göçebe Türk dalgaları zorlamaya başlamışlardı.

[94] el-Mesudi, I, s. 179, krş. el-Mercânî, I, s. 56.
[95] el-Bekrî, s. 456.

Bu yeni göçebelerin, ***Aral gölünün*** kuzey bölgelerinde, ***Üst yurtta*** yaşayan ve henüz Müslüman olmayan ***Oğuz Türkleri*** olması gerekmektedir. Oysa bu göçebe Oğuz boylarının mutlaka durdurulması gerekiyordu. Bunun için Hazar sınır valisi, Müslüman Harzem devletinden yani **Harzemşahtan** yardım istemek zorunda kalmıştı. Bu beklenmedik gelişmelerden İslâm'ın hayrına yararlanmak isteyen ***Harzemşah*** aynen şöyle demiştir:

"Sizler henüz kafirsiniz Eğer Müslüman olursanız biz size ancak o zaman yardım ederiz demiştir[96].

Bunun üzerine ***Hazar Türk Hakanı*** müstesna bütün ***Hazarlar Müslüman*** olmuşlardır. Müslüman Harzem'ler Hazarların süratle yardımına koşmuşlar ve bu Oğuz tehlikesinin önlemişlerdir. Ne ilginçtir ki, yine **İbnü'l-Esir**'den öğrendiğimize göre; ***bu Oğuz tehlikesinin giderildiğini öğrenen Hazar Hakanı da Müslüman olmuş***[97] ve ***Harzemşah***'a şükran borcunuda böylece ödemiştir.

Ne var ki **İbnü'l-Esir**'in bu kıymetli rivâyetleri, diğer taraftan medeni Hazar şehirlerinden uzak, sınır boylarında ve uzak bölgelerde yaşayan Hazarlar arasında ***"İslâm olma süreci"***nin hâlâ devam ettiğini, ayrıca komşu ülkelerden, büyük mal varlıkları ile göçeden bu ***Oğuzların*** hem ***Hazar,*** ve hem de, ***Harzem***'lere çok büyük problemler çıkardıklarını göstermektedir.

Harzem'lerin Hazar'larla Dini Dayanışmaları:

Mâmâfih bu ***dini dayanışmanın Harzem-Hazar*** tarihinde çok ilginç başka örnekleri de bulunmaktadır. Bunlar-

[96] İbnü'l-Esir, VIII, s. 565.
[97] İbnü'l-Esir, VIII, s. 565.

dan biri de ***Hazar devletinin*** eski güç ve kuvvetini kaybetmeye başladığı ve paralı *"Erîsiyye"* denilen cihat ordusunun eski etkinliğini kaybettiği göçebe ve ***Oğuzların*** sınır boylarında Hazarları zorladığı yıllarda *Kiev Prensi Svyatoslav*'ın komutasındaki ***Rus ordusunun*** tam ve mükemmel bir hazırlık yaptıktan sonra, Hazarların başkenti ***Etil şehrine*** hücum etmeleridir(965). ***Rus Prensi*** bir kan ve ateş kasırgası halinde ***Etil şehrini*** yağmalamış ve ***Hazar Han*** ve aristokratları, bu sinsice hazırlanan baskın karşısında ne yapacaklarına şaşırıp kalmışlardır[98]. Bu feci ***Rus*** istilasından kurtulmak için komşu ***Harzem İslâm Devletinden*** askeri yardım talebinde bulunmaktan başka bir çare kalmamıştı.

Ne var ki bu en sıkışık ve belalı günlerinde ***"İslâm realitesi"*** Hazar Hakanlığı ve gayri Müslim Hazarların karşısına yine bir kere daha çıkmıştır. Zira Müslüman ***Harzem Hükümdarı; Hazar soyluları ve Hazarların ancak Müslümanlığı kabul ettikleri takdirde onlara askeri yardım yapabileceklerini söylemişlerdir. Böylece Hazar Kağanı ve Hazar ulular İslâm dinini kabul ettikleri gibi, gayr-i Müslim Hazarların bir çoğu da Müslüman olmuşlardır***[99].

Bundan sonra, güçlü bir Harzem ordusu süratle hareket ederek ***Etil Şehrine*** girmiş ve ***Rus tehlikeside*** böylece bertaraf edilmiştir. Fakat bu; İslâm dini açısından daha önemli bir gelişmeye sebep olmuştur. O da, Rus ordusunun Hazar yurtlarını terk etmelerinden sonra ***Hazar Kağanlığı*** ve

[98] Yumandi, Y.K., Hazarlar, ***TÜRKLER***, II, s. 470, Ayrıca bkz. Gorigoriev, V.V., ***About the Khazars, Russia and Asia,*** Saint Petresburg, 1876, s. 66, ***The Complate Collection of Russion Chronicles,*** I, Mescow-Leningrad, 1968, Antomonov, M.I., ***The History of the Khazars,*** Leningrad, 1962, s. 446, 468.

[99] Togan, Z.V., ***İbn Fadlan***, T.M., VII-VIII, İstanbul, s. 203.

Müslüman Hazarlar; yeni Harzem devletine bağlı, yarı müstakil bir eyalet haline gelmişlerdir. Yeni Hazar eyaleti Harzem'lerin sınır şehri olan ***"Saksın"***dan idare edilecekti.

Asıl bundan sonra ***Harzem***'den bir çok ***Müslüman Hazar*** yurtlarına gelmişler ve Hazar yurtlarında çok zorlu ve zorunlu bir İslâmi tebliğ ve irşad faaliyetleri başlatmışlardır. Onların bu zorunlu İslâm çağrı gayretleri sebebiyle pek çok Hazar halkı, Müslüman oldukları gibi, gayri Müslimler bu arada ***İslâm dinini*** kabul etmemekte ısrar eden ***Yahudilerde*** çeşitli ülkelere dağılmak mecburiyetinde kalmışlardır. Yine bu ***Yahudilerden*** büyük bir çoğunluğu ***Darial*** vadisi boyunca ilerleyerek ***Gürcistan***'a gelmişlerdir[100].

Rus Prensi Vilâdemir'in Müslüman Olması:

Hazarlar ve Hazar aristokratları arasında ***İslâm dininin*** yeniden güç kuvvet bulduğu bu yeni devirlerde, İslâm dininin lehine bu bölgelerde çok hayırlı gelişmeler olmuş ve bir *Hıristiyan Rus Prensi* olan **Vilâdemir,** ***Hak dinini*** seçmiş ve ***Müslüman olmuştur.*** Peki bu ***Rus Prensi Vilâdemir*** kimdir? Ruslar niçin Müslüman olmuşlardır? Bu sorulara kısa da olsa bir cevap arayanların karşısına **Şerefü'd-Din el-Mervezi** çıkmakta ve bizlere şu cevabı vermektedir:

"Ruslar kalabalık bir kavimdir. Hayatlarını ve kazançlarını kılınçla temin ederler. Onlar Hıristiyanlığı kabul edince, dinleri onların kılınçlarını kınlarından çıkarmalarını yasakladı. Böylece kazanç kapıları kapandı, hayatları güçleşti. Bunun üzerine (*İslâmda*) ***gaza ve muharebelerin mubah olması sebebiyle onlar yine eskisi gibi gaza yaparak e-***

[100] Bilgi için bkz. Yumandi, Y.K., a.g.mk, Türkler, II, s. 471.

konomik sıkıntılarını düzeltmek için Müslüman olmuşlar-dır"[101].

Evet Hıristiyanlık insanlara yumuşaklığı emreden bir din idi. Onlara, öldürmeyi değil ölmeyi emrediyordu. Onların harbetmelerini yasaklamıştı. Böylece ***Ruslar;*** pısırık, geçimlerini temin etmede zorlanan güçsüz, fakir bir toplum haline gelmişti. Oysa ***Bulgar Müslümanları*** gaza ve cihad ediyor ve bu sayede zengin oluyorlardı. Bu bakımdan ***Rus Prensi*** **Vilâdemir,** İslâm dinine ilgi duymuş çevre ***Türk Beylerinden*** yardım istemiş ve onların desteği ile Müslüman olmuştur.

Ne var ki büyük Bulgar milliyetçisi **el-Mercani,** daha sonraki gelişmeleri göz ardı ederek **Vilâdemir**'in ***Bulgar Hanı*** (Emirleri)nin telkini ile Müslüman olduğunu iddia etmiş ve bu büyük şeref tacını ***Bulgar Hanının*** başına koymuştur. Ona göre Hıristiyanlığın yiyip tükettiği aç, yoksul ve sefil bıraktığı Ruslar ve ***Rus Prensi Vilâdemir;*** Bulgar Türk Hanına müracaat etmiş ve ondan Rus ülkesinde İslâm dinini yaymak üzere bir nice âlim, mürşid, fakih göndermesini istemiştir (985).

Bu **el-Mercani**'ye göre; ***Bulgarlarda ol vakitte İslâm kavi ve ahalisi din-i İslâmda sabit ve rasihu'l-kadem ve ahkamını âlim olduklarına delâlet eder"***[102]. Yine **el-Mercani**'ye göre; **Vilâdemir**'in bu teveccühü Bulgar Müslümanları arasında çok büyük bir sevince sebep olmuştur. Zira; ***"O sıralarda Rusya da büyük bir kıtlık olmuş ve halk sıkıntı içinde kalmıştı. Bulgar Müslümanları, Ruslar'ın açlıklarını***

[101] el-Mervezi, s. 106.
[102] el-Mercani, I, s. 73.

gidermek için ellerindeki ekmeklerini bile onlara vermişlerdir"[103].

Ne var ki başta **el-Mervezî** olmak üzere, İslâm coğrafyacılarının bu konularda **el-Mercâni**'yi desteklemedikleri görülmektedir. Zira ***Rus Prensi Vilâdemir*** İslâm dini hakkında doğru bilgi edinmek ve isabetli bir tercih yapmak için ***Bulgar Hanına*** değil, devrin kendine yakın, aynı zamanda çok güçlü bir İslâm devleti başkanı olan ***Harzemşah***'ın kapısını çalmış ve bu hususta ondan ciddi yardım talebinde bulunmuştur. Zira Harzem gibi, güçlü bir ***"İslâm devletinin"***desteğini kazanmak **Vilâdemir**'in de işine geliyordu.

Ayrıca bu devirlerde, ***Harzemşah*** kadar onun Müslüman olmasını takdir edecek ve başı göklere değercesine bundan gurur duyacak başka bir kimse yoktu. Mâmâfih **el-Mervezi**'nin bu konulardaki kesin rivayetine esas olan bu konuyu, **el-Avfi,** çok daha ayrıntılı bir şekilde nakletmiş ve bu olayı Türk İslâm tarihine de mal etmiştir. Onun; milli gururumuzu okşayan ve kendine has bir üslupla naklettiği bu rivayetlerinden öğrendiğimize göre;

*"**Ruslar** kılınç kazancıyla yaşarlar. Onların hepsi hicri 300/912 yılında Hıristiyan olup **İsâ dinine** girdiler. Böylece ol kılınç kazancı kendilerine haram oldu. Kılınçları kınlarına kattılar. Çünkü ondan başka kazanç yolu bilmezlerdi. Kazanç kapısı bağlandı. Son derece muzdarip oldular. İşleri daraldı. Ondan sonra İslâm dinine rağbet edip şunu düşündüler ki:*

"İslâm dini kılınç kazancına mani değildir. Kâfirlere gaza ederiz. Doyum alırız. İslâm dininde bu helaldir dediler. Ve bu fikirlerle hükümdarları ki, ıstılahlarında ona Pülâdemir *(Vilâdemir)* ***dirler;*** *Türkistan hükümdarlarının lakabı*

[103] el-Mercani, ı, s. 75.

Hakan olduğu gibi, onların kide Püldemirdir, (işte bu hükümdar) ***kendi akrabasından Harzemşah önüne, dört ulu kimsesini elçi göndererek; kendisinin İslâm dinine girmesi için ulema göndere ve bu alimler İslâm dinini telkin eder ve cümle vilâyet halkı bile Müslüman ola."***

Elçiler ***Harzemşah*** *önüne erişip isteğini tebliğ ettiklerinde, onların İslâm dinine rağbet etmelerinden* ***Harzemşah*** *son derece memnun olup elçilerini gayet hoş karşıladı. Her birine inamlar etti ve fâhir hilatler giydirdi. Onlara muteber alimler gönderdiki, varup Rus hükümdarlarına ve askerlerine ve halkına İslâm dininin esaslarını ve merasimlerini öğreteler. Ve izin verdi ki kâfir memleketlerine seğirdebildikleri yere kadar seğirdeler. Gaza ve cihad edeler.*

Elçileriyle âlimler vardılar, ***Püldemir*** *cümle vilâyet halkı ile Müslüman oldular. Bundan sonra bütün işleri güçleri kafir ülkelerine denizden ve karadan akın salmak oldu. Deniz yüzlerinde kafir gemilerini almakla ve şehirlerini, köylerini kendilerini urmakla tamam kuvvetlendiler. Kudret ve kuvvetleri sair kavimlere galip geldi"*(104).

Ne ilginçtir ki İslâm dininin burada da toplumun bütün maddi manevi ihtiyaçlarına cevap verebilen bir hayat dini olduğu, topluma yeni bir dinamizm kazandırdığı, ferde yeni bir ruh ve moral gücü verdiği, insanları daha medeni hale getirdiği bununla bir kere daha sabit olmuştur. Nitekim; önce Hıristiyan olan ***Ruslar***; ***"Müslümanlığı"*** tercih eden ***Hazarlar*** ve ***Bulgarlarla*** kendilerini karşılaştırdıkları ve bir mukayese yaptıklarında, onların kabına sığmaz dinamik, medeni bir toplum haline geliklerini, oysa ***Ruslar***'ın inadın-

[104] el-Avfi, ***Camiu'l-Hikâyat,*** Ayasofya no, 3167, s. 499a, el-Mervezi, nşr. V. Minorsky, London, 1942, s. 23, Krş. ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 109.

da, giderek pısırık bir duruma düştüklerini görmüşler ve bunun içinde haklı olarak ***Müslüman olmaya*** karar vermişlerdir.

Mâmâfih Rus Prensi **Vilâdemir**'in Müslüman olması İslâm dininin ***Kuzey kutbu*** ve buralarda yaşayan gayr-i Müslim unsurlar, özellikle ***Ruslar*** arasında yayılması için iyi bir fırsat olmadığı gibi, onun Ruslar arasında ***İslâm dininin*** yayılması için başlattığı bu yeni hidayet kampanyası da hiçbir zaman başarılı olmamıştır. Ruslar; daha sonra, o devrin güçlü devletlerinden biri olan ***Bizanslılarla*** sosyal ve ticari münasebetleri ve bu arada Hıristiyan misyonerlerin yoğun faaliyetleri sonucu, ***"Ortodoks Hıristiyanlığını"*** kabul etmişlerdir(105).

Bütün bunlar ***Harzem İslâm devletinin,*** Medine de ***"Peygamber Devleti"***'nin ilk yıllarında olduğu gibi, İslâmı yayma, onu yaşatma misyonunun bir odağı aline geldiğini ve bu konuda ***Mekke ve Medine***'nin eski siyasi ve dini önemini kaybetiğini ve Orta-Asya Türk dünyası ve önemli Türk şehirlerinin birinci derecede ön saflara geçtiğini göstermektedir. Artık İslâm hidayet sancağının yedi kat göklere ulaşan ulu gönderleri Türk şehirlerine dikildiği gibi, bu ***İslâm sancakları*** da, Türk şehirlerinde dalgalanıyorlardı. Bu şehirler ***Cürcaniye, Buhara, Gazne ve Kaşgardı.*** Bilindiği gibi, ***Bulgarların, Hazarların*** Müslüman oldukları aynı asırda doğuda ***Karahanlılar*** Müslüman olmuş ve ***Kaşgar,*** İslâm hidayetinin çok muhteşem bir merkezi haline gelmiştir. Bundan

[105] Geniş bilgi için bkz. Karamsin, N.M., ***Histoire del'Empire de Rusie,*** Paris, 1819-26, I, p. 259-271. Kurat, A.N., İA, II, s. 789, Krş. Arnold, T.W., İbid, p. 245.

sonraki sayfalarda bu yeni hidâyet merkezi üzerinde daha etraflı bir şekilde durulacaktır.

Ne var ki ***Harzem İslâm devleti;*** İslâm dinini koruma, kollama ve onun Türkler arasında yayılması için takib ettiği dini devlet politikasını bütün samimiyeti ile sürdürmüş ve bu manada çevreden gelen isteklere her türlü desteği vermiştir. Bunun en güzel bir diğer örneğini, Müslüman ***Selçuklu Beylerinin*** çift başlı kartal bayrakları altında toplanan ***gayri Müslim Oğuzlar*** da görmekteyiz.

Zira, yiğit çehreli yağız ***Selçuklu Beyleri,*** bir ilahi yolculuğa çıkmak üzere iken kendilerine katılan ve sayıları ancak yüzbinlerle ifade edilen ***göçebe Oğuzların,*** önce Müslüman olmalarını istemişlerdir. Oğuzların buna hiçbir itirazları yoktu. Bu bakımdan Allah'ın hidayetine hizmet etmenin sevinci ile başı göklere değer ***Selçuklu Beyleri*** de Harzem İslâm Devleti ***"Şahına"*** yani onların bulundukları yere yakın bir eyalet merkezi olan ***Zandak*** valisine müracaat etmişler ve ***Oğuzlar'***a Allah'ın hidayetine giden yolun açılmasında ondan yardım istemişlerdir.

Harzem ***Zandak Vâlisi*** bundan çok büyük bir şeref duymuş ve ***Oğuzlar*** arasında yeni bir hidayet kampanyası başlatmış ve İslâm dini'nin bu gayr-i Müslim Oğuzlar arasında yayılmasında çok büyük hizmetleri olmuştur[106]. Mâmâfih bu konular üzerinde bundan sonraki bir çalışmamızda ve ***Selçukluların Müslüman*** olmaları bahsinde bir kere daha durulacaktır.

İslâm hidâyeti ***Harzem*** ve çevresini aydınlatan bir ilâhi feyz ve Harzem bu hidâyetin cazip bir merkezi haline gel-

---

[106] el-Utbî, Muhammed b. Abdü'l-Cebbar, el-Kitabü'l-Yemini el-Kahire, 1286, I, s. 176.

dikten sonra, diğer Türk boyları gibi gayr-i Müslim ***Oğuzlar*** da kendilerini bu ilâhi cezbeye kaptırmış; ***Harzem, Aral gölü çevresi*** ve bu arada ***Üst Yurtta*** yaşayan bütün ***Oğuzlar,*** büyük kafileler halinde Müslüman olmuşlardır. ***Oğuzlar'***ın Müslüman olmaları bize göre; sadece İslâm tarihinin değil bütün Türk, hatta bütün insanlık tarihinin, neticeleri itibarı ile en büyük olayıdır. Bundan sonraki sayfalar işte bu büyük olay üzerinde durulacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK OĞUZ BOYLARI ARASINDA
İ S L Â M İ Y E T
İslâm Dünyasının Müstakbel Liderleri
İslâm Hidayet Nuru İle Kucaklaşıyor

> *Oğuzlar, Türk dedikleri sonsuz bir kavimdir. Çeşitli soylara ayrılırlar. Kabile ve aşiretlerinin had ve hududu yoktur. Bunların bir kısmı şehirler de, bir kısmı da şehirlere yakın çöllerde ve bozkırlarda oturrular. Bunların ülkelerine İslâm bayrağı dikilince derhal Müslüman olmuşlar ve aralarında İslâm şeraitini uygulamışlardır. Bir çok İslâm eserleri (camiler, medreseler ve hamamlar) meydana getirmişlerdir".*
>
> **el-Avfi**

I.
OĞUZ HAN
TÜRK'ÜN ALLAH'IN HİDÂYETİNE GİDEN YOLDA İLK ATASI

Oğuz Han ve Onun Türk Maşeri Vicdanındaki Yeri:

Gerçekte **Hz. Nuh** ve insanlığın en karanlık çağlarından beri büyüyüp gelen *"hilkat ağacı"* TÜRK adındaki ilk önemli meyvesini vermiş ve bu meyveden çıkan yeni *Türklük filizi,* tıpkı halkat ağacı gibi gelişmiş, büyümüş ve daha sonra dal ve budakları eski dünya kıtalarını kucaklayan ulu bir *"ulu çınar"* olmuştur. İşte *Oğuzlar* böylesine ulu, böylesine büyük olan Türklük çınarının en büyük *"beş ana dalından"* birisidir[1]. Bu bakımdan Türk âleminde böylesine önemli bir yeri olan *Oğuz*'ların Müslüman olmaları, yeni bir kültür ve medeniyetin kapısını çalmaları, İslâm dini, Muhammed ümmeti ve Türk milletinin hayrına, Allah'ın dinine sahip çıkmaları, şüphesiz insanlık tarihinin belki de en büyük olaylarından biridir.

Evet yarı göçebe Türk unsurunun en medeni boylarından biri olan *Oğuzlar;* kendilerine has örf, âdetleri, son derece sağlam sosyal yapı ve âile bütünlüğü, bu isim altında toplanan kabile ve oymakların son derece önemli bir hiyerarşik düzen içinde ve kendilerine has töre ve yasalarla sağladıkları muazzam bir oto-kontrol ve bütün bunların sonucu

---

[1] Oğuzlar hakkında geniş bilgi için bkz. Sümer, F., ***Oğuzlar***, Ankara, 1972, Ebü'l-Gâzi Bahadır Han, ***Şecere-i Terâkime,*** Hzr. Z.K., Ölmez, Ankara, 1996, Orkun, H.N., ***Oğuzlara Dâir***, Ankara, 1935, Köprülü, M. F.,. ***Oğuz, Etnolojisine Ait Tarihi Notlar,*** T.M., I, 1925, s. 183-209, Sümer, F., ***Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler,*** D.T.C.F. Dergisi, XVII, S. 359-455, ***Oğuzlar***, İA, IX, s. 378, 186.

aynı kabileden olmanın verdiği kollektif bir heyecan ve bir büyük ruh yapısıyla, ***Türklük dünyasının*** en büyük temsilcileri olmuşlardır.

Büyük fırtınalar ve engin denizlerin ortasından kopub gelen azgın dalgalar gibi, ***Orta Asya*** ve tarih denizinin koyu-karanlık derinliklerinden kopup gelen bu göçebe ***Oğuz dalgaları,*** bütün Orta-Asyayı kucakladığı gibi, onların Müslüman olmaları ve daha sonra bir ***Selçuklu*** ve bir ***Osmanlı*** olarak tarih sahnesine çıkmaları ile bütün insanlık bir kere daha sarsılmış ve İslâm dünyasında ***"Müslüman Türkler Devri"*** başlamıştır. Bu bakımdan ***Oğuzlar;*** Orta Doğu ve eski hilâfet ülkelerinde, Türk'ün kanı ve İslâmın iman gücünü temsil etmişler ve koca bir ***"Haçlı Âlemine"*** Müslüman Türk'ün gayret-i diniye ve şehâmet-i imâniyesini göstermişlerdir. İşte ***Oğuzlar***'ın Müslüman olmaları ile; Orta-Asya'nın ***Kaşgar*** eteklerinden ***Viyana*** önlerine kadar sürecek ***"Batıya"*** doğru yeni bir yürüyüşü başlamış ve bu ***"hidâyet yürüyüşü"*** asırlarca devam etmiştir. Aslında bu, kendilerini Allah'ın dininin yüceliğine adayan iman erleri ve cihad ordularının yeniden yürüyüşü idi.

Gerçekte ***Oğuzlar;*** **Oğuz Han** adıyla bilinen ve geçmişteki büyük fetihleri ile ünü destanlara konu olan yarı efsânevi bir Türk kahramanının, kendi neslinden gelen ve zamanla çoğalarak bütün **Orta-Asya**'ya yayılan bir büyük ***Türk Boyu*** adıdır. **Oğuz Han**'*a gelince Türk maşeri vicdaninin bu destanı kahramanı; bir ilâhî mevhibe olarak verilen yüksek imanı, insan üstü kahramanlıkları, mertliği, yiğitliği, dürüstlüğü, yüksek ahlâk ve meziyetleri, insanları âdil bir düzen içinde idare etmede gösterdiği yüksek dehâ ve kabiliyet bir yana, Onun; ortaya koyduğu* ***örf, âdet ve ananeleri*** *bir ilâhi buyruk kudsiyetinde kendinden sonra gelen Oğuz beyleri ve boyları tarafından kabul edilmiş ve onların; Oğuz Boylarını sevk ve idare etmelerinde şaşmaz kudsî* ***yasaları*** *olmuştur.*

Bu bakımdan **Oğuz Han**'ın daha ziyâde bir ***"Peygamberi"*** andıran bu ilâhi varlığı, mübarek kişiliği, kendinden sonra gelen Oğuz Türkleri, Hayır! belki bütün Türklük dünyası ve onun maşeri dehası tarafından destanlaştırılmış ve ***"Oğuz Kağan Destanı"*** adıyla unutulmadan elden ele, dilden dile, gönülden gönüle, akarak bugünlere kadar gelmiştir.

Bu bakımdan **Oğuz Han;** Türk insanının maşeri vicdanında cismi manâda bir isim, maddî anlamda bir kişi adı değil, mânevi olarak bir idrâk ve olgunun sembolüdür. O iyiliğin, hayrın, güzelliğin, yiğitliğin, varlığın, birliğin dirlik ve düzenin, hulâsa bir ***Türk***'ün aklına gelebilecek her türlü güzel duygu ve kahramanlıkların en olgun seviyedeki bir sembolü olmuştur. Nitekim Türk milleti kendisini, her zaman bu ***Oğuz aynasında*** görmek ve muhteşem tarihi şahsiyetini bu büyük aynada seyretmek istemiştir. Ne ilginçtir ki; yine onun torunlarından biri ve ismi kendinden sonra koca bir cihan imparatorluğunun adı olan **Osman Gazi** dünyaya geldiğinde annesi onun kulağına bir kudsi uğutlu hâlinde hep şu ninniler söylenilmiştir;

"Osman! Ertuğrul oğlusun,
Oğuz Kara Han neslisin,
Hakkın bir kemter kulusun,
İstanbul'u aç gülzar yap!"[2].

---

[2] Asım, N., Arif, M., ***Osmanlı Tarihi, Medhal,*** İstanbul, 1335, I, s. 9.

Bu sembol, *Türk Oğuz* tarihinde, gücü ve kudreti dünyayı titreten, şan ve şöhreti koca bir cihanı dolduran bir kahramanının şahsında ortaya konulmuştur. Bu kahramanın adı *Oğuz Han*'dır. Ona bu isim, başkaları değil, gâibten gelen bir ses, bir ruhanî varlık tarafından bir ilham eseri verilmiştir. Daha sonra bu küçük yavru, eski Türk örf ve âdetlerine göre kendisine bir isim verilmesi için tertiplenen büyük toyda o; Hz. İsavâri dile gelmiş ve benim adım *Oğuz! Oğuz! Oğuz!* demiş ve böylece onun adı "**Oğuz**" olmuştur[3]. Nitekim orada bulunanlar bu küçük yavru için; ***"Bu, uzun ömürlü ve ulu devletli ve ucu; uzanan ve yanı; yayılan bir kişi olacaktır"*** demişlerdir[4].

Oğuzların Müslümanlığının İlâhi Menşei:

Gerçekte ***Türk Oğuz Boylarının*** Müslüman olmaları; ***Oğuz Han***'ın doğuştan muvahhid olması ve bir *Yüce Varlığa* yönelmesi gibi temel inançlar, kökü tarihin en karanlık devirlerine kadar ulaşmaktadır. Bu bakımdan bu çok uzun asırları kapsayan köklü meseleye iki merhalede yaklaşmamız gerekmektedir. Bunlardan;

Birincisi; ***Oğuzların İslâmiyetten önceki "İlk Haniflik devirleri, yani Oğuz Han ve sonraki devirler, onun mümin, muvahid bir kimse olmasıdır.***

İkincisi ise; Oğuz soyundan gelenlerin gerçek **İslâmi** ***devirler yani IX. ve X. asırlarda Oğuz boylarının büyük kafileler hâlinde gerçektende Müslüman olmaları*** veya bir başka ifâde ile; **Oğuz Han**'*ın şahsında, yeni yeni İslâm mücâhidi ve İman erlerinin ortaya çıkması ve bu yalın kılınç insanların koca bir*

[3] Ebü'l-Gâzi Bahâdır Han, s. 235.
[4] Ebü'l-Gâzi Bahâdır Han, s. 236.

dünyayı İslâm nâmına fethetmeleri ve Allah'ın Dinini azız kılmaları ve onu bir büyük kültür ve medeniyet hâline getirmeleridir.

Mamafih başta **Oğuz Han** olmak üzere ***Türk Oğuz boylarının*** nasıl Müslüman olduklarını anlamak için önce Müslüman Türk insanının bir halk muhayyelesi olarak bu meseleye nasıl baktığı ve maşeri vicdanında bu meseleyi nasıl değerlendirdiğini bilmemiz gerekmektedir. Zira bu keyfiyet, Oğuzların daha sonra ***Muhammed ümmeti*** için yüklenecekleri tarihi misyonun özünü oluşturmaktadır.

Çünkü daha sonraları Müslüman olan ***Oğuz boyları*** ve onların bir biri ardından kurmuş oldukları büyük devlet ve imparatorluklarla onlar; koca bir dünyaya yön vermişler, İslâm dünyasının lideri ve kutsal hilâfet makamının temsilcileri olmuşlardır. Türk milli şuuru İslâm'a ve onun yüce Peygamberine hep bu **Oğuz Han** ve onun Müslümanlığı açısından bakmış ve ***Oğuz Han*** denen bu iman erinin şahsında Türk milletinin Müslümanlığını görmüştür. Bundan maksadımız *"**Oğuz Destanı**"*'nın esasını oluşturan millî kaynaklardır[*].

Bu manada ilk Oğuz beyleri ve boylarının mümin ve muvahhid olmaları, çok eskilere, yani küçük **Oğuz Han**'ın ilk doğum yıllarına kadar gitmekte ve onunla başlamaktadır. Milli kaynaklarımızın bize gurur veren bu rivayetlerinden anlaşıldığına göre; "**Kara Han** ***oğlu*** **Oğuz Han;** ***güzel yüzlü, heybetli, cesur, cömert, güzel vücutlu, orta boylu bir genç idi. Yüzünde daha doğuşundan İslâmlık*** (Allah'ın) ***nuru parlardı.***

[*] *Bu manada bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz çok önemli millî kaynaklarımızdan biri olan* ***"Oğuz Kağan Destanı"****, özellikle onun Z.V. Togan tarafından büyük bir titizlikle hazırlanan ve ilim âlemine sunulan nüshası ile, Ebû'l-Gâzi Bahadır Han'ın* ***"Şecere-i Terâkime"****si ve onun Z.K. Ölmez tarafından yayma hazırlanan ciddi çalışmasıdır* Z.K.

Türkler onun güzelliğine hayret ederlerdi"[5]. İşte *"Yüce Allah onu Allah'ın birliğine şevketti. Türklerin ileri gelenlerinden en önce "Allahtan başka Allah yoktur!" diyen bu kimse idi"*[6].

Evet, millî kaynaklarımızın bu ve benzer rivayetlerinden anlaşıldığına göre; **Oğuz Han** yukarda da ifâde edildiği gibi bir "***mümin***" ve "***muvahhid***" olarak dünyaya gelmişti. Bu bakımdan diğer çocukların aksine küçük **Oğuz**, bütün ısrarlara rağmen henüz iman etmemiş olan anasının memesini ağzına almadığı gibi, sütünü de emmemiştir. Bundan büyük ölçüde kaygılanan anası sonsuz bir çaresizlik içinde kıvranıp dururken rüyasında küçük **Oğuz** dile gelmiş ve;

"Eğer sütünü emmemi istiyorsan biricik Tanrı'ya iman et! Onun üzerine olan hakkını olduğu gibi farz bil!" demiştir[7].

Neylersiniz ki bir kaç gün, aynı rüyayı üst, üste gören zavallı anne şaşırıp kalmış ve en sonunda bin bir endişe ve korku içinde ***Allah'ın varlığına***, birliğine gizlice iman etmek zorunda kalmıştır. Böylece Oğuz kavminden, kendi irâdesi ile Allah'a inanan ilk kadın **Oğuz Han**'ın şerefli anası olmuştu. Mamafih küçük Oğuz buyüyüpte konuşma çağına geldiğinde, ağzından dökülen ilk kelimeler ***Allah! Allah!*** demek olmuştu. Bu bakımdan **Oğuz**'u, ***Tanrı Teâlâ***, anadan doğma ***"mümin"***, ***"muvahhid"*** bir kimse olarak yaratmıştı. Onun gönlünde ve dilinde sâdece Onun, yani **Tanrının** adı vardı[8].

---

[5] Ahmed Neşrî, ***Neşrî Tarihi***, hzr. M.A. Köymen, Ankara, 1983, s. 8.
[6] Ahmed Neşrî, s. 8.
[7] Togan, Z.V., ***Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi***, İstanbul, 1982, s. 17.
[8] Ebû'l-Gâzi, Bahadır Han, s. 236.

Yine milli kaynaklarımızın bu yöndeki beyanlarından öğrendiğimize göre; ***"Onun hareket ve davranışlarında çok büyük bir olgunluk vardı. O, ilk küçüklük yıllarından itibaren, hatta olgunluk çağına varıncaya kadar daima Allah'la beraber olmuş, Onu anmış ve Ona şükretmişti. Her fırsatta; ister uykuda, ister uyanık halde yüce yaratıcıyı muhakkak anar ve Onu hiç bir zaman dilinden düşürmezdi. Nihayet ona; Allah'ın nuru ve feyzi erişmiş ve her türlü bilim ve hünerde yani, ok atmada, kargı kullanmada, kılınç çalmada O; herkesten üstün olmuştu"***[9]. Şimdi o tam bir iman eri ve Hak yolunun bir mücahid gazisi idi.

Oğuz Han'ın Babasına Karşı İlk Dini Başkaldırması:

Bununla beraber **Oğuz Han**'ın çevresi, küfür ve delâlet içinde bulunuyordu. Babası **Kara Han**, atalarının dinine sıkı sıkıya bağlı kâfir bir kimse idi. Bu bakımdan **Oğuz**, bu İlk gençlik yıllarında mümin ve muvahhid olduğunu gizlemek durumunda kalmıştı. Sâdece onun bu hâlini anası biliyordu. Mamafih **Oğuz** bu manada ikinci büyük imtihanını evlilik sırasında vermiş ve O; bundan kendi inançları doğrultusunda yüz akı ile çıkmıştır. Şöyle ki;

Baba **Kara Han; Oğuz** evlilik çağına geldikten sonra onu; önce amcası **Küz Han**, daha sonra diğer bir amcası olan **Kur Han**'ın kızı ile evlendirmişti. Ne var ki **Oğuz** bu eşlerini puta taptıkları ve mümin ve muvahhid olmadıkları için kendi yatağına dahi almamıştır. Bu defa o üçüncü amcası olan **Kür Han**'ın kızını görmüş ve onunla Allah'ın varlığına, birliğine iman ettiği takdirde, evlenebileceğini söylemiş o da bunu büyük bir memnuniyetle kabul ederek şöyle demiştir;

---

[9] Togan, Z.V., a.g.e., s. 18.

Ben senden bir parçayım. Her ne dersen ona baş eğer, itaat ederim. Nerede senin bir halkan varsa, orası bana kulak, nerede senin (saçlarını tutan bir) ***çember varsa orası bana baştır"***[10].

Mamafih **Oğuz**'un bu yeni durumu fazla uzun sürmedi ve onun çoktan "***mümin***" ve "***muvahhid***" olduğu tek bir "***Tanrıya***" inanıp Ona ibâdet ettiği[11] dolaysıyla atalarının dinini, çoktan terk etmiş olduğu gibi eşleri tarafından babası **Kara Han**'a ulaştırılmıştır. Gerçekte bu, kâfir **Kara Han**'ı çileden çıkarmaya yetmişti. Zira, öfkesini bir türlü alt edemeyen **Kara Han**, çevresindekilere ateş püskürüyor ve şöyle diyordu;

"Oğlum Oğuz şimdi işitiyorum ki; kendi dîninden dönmüş ve başka bir Tanrıyı seçmiştir. Bu çocuğun bize ve mabudumuza ihanet etmesine, onu hor ve hakir görmesine nasıl katlanabiliriz"[12].

Kara Han, boy beyleri ile uzun istişareler yapmış ve neticede atalarının dinini terk etmiş olan **Oğuz** ve yandaşlarını gözünü kırpmadan öldürmeye karar vermiştir. Mamafih milli kaynaklarımızın rivayetlerine göre, bu arada **Oğuz**'da boş durmamış ve kendi gönlünü bir kor gibi yakan bu tevhid inancını önce annesine, sonra yeni hanımına söylemiş daha sonra yakın arkadaş ve dostlarını büyük bir sabır ve inadla mümin ve muvahhid olmaya çağırmış ve bunda büyük ölçüde muvaffak da olmuştur. Zira çok geçmeden bir çok yağız çehreli, yiğit delikanlılar, "***mümin***" ve "***muvahhid***" olmuşlar ve gizliden gizliye **Oğuz**'a bağlanmışlardı.

---

[10] Togan, Z.V., a.g.e., s. 18, Ebû'l-Gâzi Bahadır Han, s. 236.
[11] Togan, Z.V., s. 19.
[12] Togan, T.V., s. 19.

Oğuz Han'ın İlk Cihad Çağrısı;

Babası **Kara Han**'ın; kendisini, atalarının dinini terkettiği için öldürmek üzere büyük bir hazırlık yaptığı ve bir av partisinde onu öldürmeyi planladığını ***"mümin eşi"***[13] veya "***anası***"[14] tarafından haber alan **Oğuz**, durumu yakın arkadaşlarına bildirmiş, onların yalın kılınç kendi çevrelerinde toplanmalarını istemiştir. Bu onun ilk cihad ordusu idi.

Oğuz kendi çevresinde toplanan bu iman erleri ile babası kâfir **Kara Han**'ın üzerine yürümüş ve bu ilk çarpışmada başta kâfir **Kara Han** olmak üzere, amcaları **Kür Han** ve **Kuz Han** da dahil, kavmin ileri gelen daha bir çok kimse ölmüştür. Bütün bunlar diğer taraftan, Türkler arasında **İslâmi** cihâd ruhunun temellerinin nerelere kadar dayandığı ve nasıl geliştiği yolunda bizlere çok kıymetli fikirler vermektedir.

Artık **Oğuz**, bundan sonra kendi boyları ve beyleri arasında hem de açıkça yeni bir "***iman***" ve "***küfür***" mücâdelesini de başlatmış oluyordu. Şimdi O ve yakın silâh arkadaşları herkesi açıktan açığa "***mümin***" ve "***muvahhid***" olmaya çağırıyorladı. Çevre boy beylerinin bu yeni imân davetine karşı direnmeleri çok çetin oluyor ve çoğu kere bunlar kanlı mücâdelelerle sonuçlanıyordu. Neticede genç **Oğuz**, çevresinde toplanan iman erleri ile babasına karşı giriştiği bu iman ve küfür davasında muvaffak olmuş ve en sonunda bir mümin ve muvahhid olarak babasının tahtına oturmuştur[15]. Şimdi o "***Hanlık***" mertebesini bileğinin hakkıyla ka-

---

[13] Togan, Z.V., s. 19.
[14] Ebû'l-Gâzi, Bahadır Han, s. 29.
[15] Ebû'l-Gâzi, s. 29, Krş. Togan, Z.V., s. 20.

zanmış ve *"Oğuz Han"* olmuştu. Artık bundan böyle onun adı kıyamete kadar **Oğuz Han** ismiyle anılacak ve onun bu mübarek neslinden geleceklere de "OĞUZLAR" denilecek ve tarihin altın sayfalarında bu isimle anılacaklardı.

Oğuz Han bu şekilde babasının tahtına oturduktan sonra, ildeki bütün insanları mümin ve muvahhid olmaya çağırmış ve onlardan mümin olanları mükâfatlandırmış, olmayanları ise kılıncıyla yola getirmiştir[16]. **Oğuz Han** böylece yeryüzünde ilk mümin ve muvahhid *"Türk Oğuz Devleti"*'ni de kurmuş oluyordu. ***"Bu Oğuzların bir bayrağı vardı. Onun rengi kırmızı (âl) idi. Onlar İslâmî devreye girdikten sonra herkesten önce Müslüman oldukları için Müslüman Türklerin bayraklarının rengi hep kırmızı olmuştur"***[17]. **Oğuz Han** bundan sonra at üstünde kılınç elinde, Oğuz ilindeki bütün kâfir Türklere karşı yeni, yeni bir çok cihâda çıkmış, onların büyük bir kısmı mümin ve muvahhid olmuşlardır.

Mîllî kaynaklarımızın bu yöndeki rivayetlerinden anlaşıldığına göre; **Oğuz Han** bundan sonra *Doğu, Batı, Kuzey, Güney* istikâmetinde daha bir çok seferler yapmış ve buraları parlak kılıncıyla fethetmiş, dolaysıyla onun devleti çok geniş sahalara yayılmış, âdeta koca bir imparatorluk olmuştur[18]. Bu manada **Oğuz Han,** İç-Asya'da ortaya çıkan step fatihleri ve geleneksel kahramanlarının ilk öncüsü olmuş ve kendini, kendi şahsiyle temsil etmiştir. Onun soyundan gelenlerden daha sonra ünü cihanı tutan büyük kahramanlar çıkacak ve onlar dünya coğrafyasını bir çarşaf gibi durup büküp avuçlarının içine alacaklardır.

16 Ebû'l-Gâzi, s. 30.
17 Togan, Z.V., ***Türk İli Türkistan Tarihi,*** s. 432.
18 Togan, Z.V., s. 21-46, Ebûl-Gâzi, s. 30-40.

Zü'l-Karneyn Oğuz Han mıdır?

Oğuz Han'ın tarihi şahsiyeti ve büyük fetihlerini kendi açısından değerlendiren bir çok eski Türk büyükleri, âlim ve müfessirleri, onu; haklı olarak ***Kuran-ı Kerim*** de adı geçen ***Zü'l-Karneyn*** olarak görmüşlerdir. Bilindiği gibi **Kuran-ı Kerimin** ***el-Kehf*** sûresinde çok daha ayrıntılı olarak ***Zü'l-Karneyn*** adında bir büyük ***Asya Fâtihi***'nden bahsedilmektedir. ***Zü'l-Karneyn;*** bu ulu kişi daima doğuya doğru gitmiş, bir çok seferler yapmış, hatta bu seferlerinin birinde "***Ye'cûc***" ve "***Me'cûc***" adında korkunç vahşi, çok kalabalık, yarı aç bir kavimle karşılaşmış, kendi neslinden gelenleri ve dünyayı onların şerrinden korumak için çok büyük bir "***sed***" yaptırmış ve onları bu seddin arkasına hapsettirmiştir[19].

Kur'an-ı Kerim de adı geçen bu destanî kahramanın bîr çok Müslüman âlimler ***Makedonyalı*** **Büyük İskender** olduğunu zikretmişler ve bu konularda çok geniş yorumlarda bulunmuşlardır[20]. Onların çoğu zaman bir tortu niteliğindeki bu görüşleri bir yana **Kur'an-ı Kerim**'in bu âyetlerini, Türk tarihi ve milli bir şuur çizgisi açısından değerlendiren bir çok ***Türk âlim*** ve müfessirleri, hatta büyük tarihçiler onun **Büyük İskender** değil, bizzat Orta Asya steplerinde ayağa kalkan ve buralarda "***Doğu***" ve "***Batı***" yönlerinde bir çok seferler yapan destanı kahraman **Oğuz Han** olduğunu zikretmişlerdir. Nitekim bu büyük Osmanlı Tarihçilerinden

19 Geniş bilgi için bkz. Yazır, Hamdi, ***Hak Dini Kur'an Dili,*** İstanbul, 1960, V, s. 3282-3290.
20 ***Zü'l-Karneyn*** hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Yazır, Hamdi, a.g.e., V, s, 3274-3279.

biri olan **Neşri** bu konuda aynen şöyle demektedir; ***"Türkler şöyle sanırlardıki; Hak Teâlânın Kelamı Kadiminde zikrettiği İskender-i Zü'l-Karneyn belki de budur; yani Oğuz Han-dır"***(21).

Yine Osmanlı devrinde yazılmış tarih kitaplarından bir diğeri olan **Rüstem Paşanın;** ***"Tevârih-i Âl-i Osman"*** a-dındaki meşhur yazma bir eserinde aynı görüşler ileri sürülmekte ve şöyle denilmektedir; ***"Etrâk (Türkler) şöyle zikrederlerdik!; Hak Sübhanehû ve teâla Kur'an-ı Kerimde "Biz Zü'1-Karneyn'e dedik ki"***(22) ***deyu zikretdüği meğer bu* Oğuz Han'*dır"***(23).

Fakat bizim bu konularda fikrine asıl yer vermek istediğimiz bir büyük Türk âlimi ve müfessiri daha vardır, o da **Vânî Mehmed Efendi**dir (öl. 1684)(24). **Vanî M. Efendi;** Kuran-ı Kerimde, **Zü'l-Karneyn** olarak adı geçen bu büyük cihangirin; ***Makedonyalı*** büyük ***İskender*** olduğunu iddia edenlerin, bütün gücüyle karşısına dikilmiş ve bu kişinin "Türklerin ulu atası" **Oğuz Han** olduğunu beyan etmiş ve şöyle demiştir; ***"Türkler Kuranda bahsi geçen Zü'l-Karneyn'den maksad Oğuz Han olduğunu söylerler ki; bu hususta tereddüde mucip olacak hiç bir nokta yoktur"***(25).

Mamafih, **Kur'an-ı Kerimde** şahsiyetinin ana hatları belirtilen *Zü'l-Karneyn*'nin, ***Makedonyalı*** büyük putperest

[21] Neşrî, Ahmed, s. 9.
[22] ***Kur'an-ı Kerim, el-Kehf,*** 83-93.
[23] Rüstem Paşa, ***Tevârîh-i Âl-i Osman,*** İ.Ü.K. Halis Efendi Kolleksiyonu, İstanbul, no, 1483, vr. 260.
[24] Vâni M. Efendi hakkında bkz. Dânişmend, İ.H. ***Türklük Meseleleri,*** İstanbul, 1966, s. 87.
[25] Vâni, Mehmed Efendi, ***Arâisü'l-Kuran,*** Beyazıd Umumî Kütüphanesi, İstanbul, no. 67, vr. 250a.

Büyük İskender olduğunu iddia etmek, kolay kolay kabul edilecek bir görüş değildir. O, eski *Yunanlılar* ve çoğu halde rezalete varan çok tanrılı bir ortamda yetişmiş putperest bir kimse idi. Tevhid inancından uzak böyle bir kimsenin **Zü'1-Karneyn** olduğunu söylemek değil tarih, ***Kur'an*** ın özüne yani tevhid akidesine de aykırıdır. Bu bakımdan öyle tahmin ediyoruz ki; ***Kur'an*** da adı geçen *Zü'l-Karneyn;* yarı destâni hayatı herkesçe bilinen ve bir kısım Türk tarihçi ve müfessirlerinin de iddia ettikleri gibi, aynı zamanda mümin ve muvahhid olan OĞUZ HAN'ın ta kendisi olmalıdır.

Mamafih ***Oğuz Türklerinin,*** Allah'ın hidâyetine giden yolda ilk ulu atası olan **Oğuz Han;** onların nerede ise "***Peygamberler***" safında görmek istedikleri bir mümin, muvahhid ve ***"Tanrı Kulu"***dur. Oğuz Han, sâdece ***"Allah'ı var ve bir bilmekle"***(26) kalmamış, hayatını, sonuna kadar O, ***Yüce Varlığa*** adamış, herkesi Ona inanmaya çağırmış, ve pek çok Türk'ün mümin ve muvahhid olmasını sağlamıştır. Bu bakımdan Türkler her zaman **Oğuz Han**'a çok büyük bir saygı ve ona insan üstü bir sevgi göstermişlerdir. O her Türk'ün; hayırda, iyilikte, doğrulukta BABASI idi.

Oğuz Han, Türk yurtlarında *Orta Asya*'da bir büyük devlet kurmakla kalmamış, kendinden sonrakilere bir esas ve devlet idaresinde yol göstermek üzere bir kısım yasalar ortaya koymuştur ki bunlara ***"Oğuz Töreleri"*** denilmiştir. Bunlar bir nevî ilâhî, mukaddes kanunlar olarak kabul edilmiş ve bu böyle onların İslâm Kültür ve Medeniyetinin kapısını çalmalarına kadar hatta ondan sonraki devirlerde bile devam etmiştir. Nitekim **Şerefu'z-Zaman el-Mervezi,**

[26] Ebû'l-Gâzi, s. 27.

Tabâi-ul-Hayavan adındaki kıymetli eserinde söz konusu Oğuz yasaları için şu tespitlerde bulunmaktadır;

"تزوج إبراهيم قنطوراء ابنة ملك الترك."

"Oğuzların İnsanları idare etme hususunda uyguladıkları çok güzel örf, âdet ve kânunları vardır"(27).

Bu manada **Oğuz Han,** sâdece Türk tarihinde değil, belki bütün insanlık tarihinde devlet idaresinde ilk anayasayı ortaya koymuş bir devlet adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. *Oğuz Töreleri* dediğimiz bu kanunlar; Oğuz Devletinin kurulduğu tarihin ilk devirlerinden başlamak üzere; *"dokuzuncu asr-ı hicriye* **(Fatihin yeni kanunnamesinin yapıldığı tarihe)** *kadar geçen ve tam 40 asırdan fazla bir zaman içinde Oğuzlar, Türkmenler vs. Türkler arasında muteber tutulmuş ve sonraları ortaya konulan Türk kanunlarına mehaz olmuştur"*(28).

Oğuz Töreleri kaynaklarda beyân edildiği gibi; *"muhtasar ve bununla beraber katî ahkâmı hâvî idi. Örf ve âdetlerden iktibas edilmiş idi. Emir ve yasakları sâde, açık, kısa ifâdelerle beyân edildiğinden dolayı tatbiki kolay idi. Oğuz Töreleri herkesin anlayacağı kadar kolay ve her hafızanın belliyeceği kadar kısa idi"*(29).

Oğuz Han "Haniflik" ve Hz. İbrahim:

Buraya kadar yaptığımız bu açıklamalardan sonra şimdi de **Oğuz Han** ve *Oğuz Türklerinin* dini hayatında çok önemli bir yeri olan, bir gerçeği dile getirmek istiyoruz. O

[27] el-Mervezi, s. 18.
[28] Asım, N. Arif, M., a.g.e., I, s. 9, *Bu konunun bir kısmı* ***Selçuknâme*** *denilen ve Yazıcıoğlu Ali Çelebinin eseri olan* ***Tevârih-i Âl-i Selçukta*** *münderiçtir.*
[29] Asım, N. Arif, M., a.g.e., I, s. 249.

da; milli kaynaklarımızın yarı destanî bir şekilde Oğuz Han'ın hem de doğuştan *"mümin"* ve *"muvahhid"* olduğu yolundaki rivayetleri ve bunun tarih objektifindeki muhakemesidir. Dinî ve Kuranî literatürde buna *"Haniflik Dini"* denilmiştir ki, bu **Hz. İbrahim**'in tebliğ ettiği ilâhî dinin adı idi. İşte **Oğuz Han,** hayatının çok erken devirlerinde bu *"Haniflik"* dinine intisab etmiş ve onu bir *"mümin"* ve *"muvahhid"* olarak *Oğuz Türkleri* arasında yaymıştır. Bizim bu husustaki görüşlerimizin esasını; **Kur'an ve Tevrat** gibi mukaddes kitaplar yanısıra, temel tarihî kaynakların rivayetleri ile **Hz. Peygamber**'in bir kısım *Hadisleri* oluşturmaktadır.

Oğuz Han bilindiği gibi, bir rivayete göre 116 yıl(30), diğer bir rivayete göre ise bundan çok daha fazla bir süre yaşamıştır(31). Onun bir asırdan fazla süren bu uzun hayatında, çok önemli dini gelişmeler olmuştur. Bunların en önemlisi **Oğuz Han**'ın her şeyden önce **Hz. İbrahim** gibi bir ulu *Peygamberle* çağdaş olması, Onun dininin Oğuz illerine ulaşması ve **Oğuz Han**'ın bunu kabul etmesi ve bütün bunlardan sonra **Hz. Peygamber**'in bu **Oğuz Türklerine** yüksek iltifatları ve onlara çok özel mesajlar göndermiş olmasıdır.

Gerçekte; **Oğuz Han**'ın, Hz. İbrahim'le çağdaş olması değil dini, milli kaynaklarımız tarafından bile ifâde edilmektedir. Nitekim **Neşri; Oğuz Han** ve onun mücâdele hayatını dolduran olaylardan bahsederken aynen şöyle demektedir; ***"Bütün bu hâdiseler*** *İbrahim Halilullah* (s.a.s.) ***zamanında oldu. Zaten o; ona iman getirmişti"***(32).

[30] Ebû'l-Gâzi Bahadır Han, s. 244.
[31] Togan, Z.V., s.g.e., s. 48.
[32] Neşri, Ahmed, s. 9.

Hz. **İbrahim**'e gelince O, *Kur'an-ı Kerim*'in bir çok â-yetlerinde çok açık bir şekilde beyân edildiği gibi; kendisine "*Suhuf*" yani din ve şeriatinin esaslarını ifâde eden bir nevi yazılı belgeler verilmiş ulu, yüce, büyük bir ***Peygamber*** idi. Onun dinin asıl adı, "***Haniflik***" olmuştur[33]. Diğer taraftan **Hz. İbrahim**'in yine *Kur'an-ı Kerim* de ne bir "*Yahudi*" ve ne de bir "*Nasrani*"[34], yani *Arap* olmadığı vurgulanmıştır. O halde **Hz. İbrahim** kimdir? Bu soruya cevap arayan yazarlardan biri olan İ.S. Cem; *"Hz. İbrahim'in Mezopotamyada eski "Ur" şehrinde dünyaya geldiğini, oysa buraların çoktan Asyalı bir kavim olan Sümerler tarafından yurt tutulduğunu"* **açıklamış ve şöyle demiştir;**

"Hz. İbrahim" kan itibarı ile (ırk olarak) *Sümer Türklerine mensup bir Peygamberdir. Yahudi ırkı ile en ufak bir şekilde dahi olsa bir münasebeti yoktur*[35].

Evet **Hz. İbrahim**'in dini olan "*Haniflik*"; Orta Asya ve *İpek Yolu* vasıtası ile çok sıkı ticarî ilişkilerde bulunan Sümer tüccarları tarafından Türk yurtlarına, Oğuz iline sokulmuş ve **Oğuz Han** da daha ilk gençlik yularında bu "*Hanif*" dinini kabul etmiştir. Nitekim **Neşrî**'nin; *"Oğuz Han Hz. İbrahim'e iman getirmişti"* yolundaki beyanları da, bizim bu görüşlerimizi doğrulamaktadır.

Hz. İbrahim'in Türk Hakanının Kızı İle Evlenmesi:

Oğuz Han; Hz. İbrahim'in dini olan *Hanifliği* bu şekilde kabul ettikten sonra, onu kendi kavmi olan *Oğuzlar* arasında yaymış ve ulu bir din olmuştur. **Oğuz Han** bununla da yetinmemiş ve **Hz. İbrahim**'le sıhriyet bağları kurmak istemiş ve bunda başarılıda olmuştur. Mamafih temel dinî kaynaklarda bu konularda henüz ham bir malzeme yığını olarak tarihçilerimizin değerlendirmelerini bekleyen bir çok rivayetler bulunmaktadır. Nitekim *Tevrat*'ın *Ahd-i Kadimde* geçen bir beyânında şöyle denilmektedir; *"İbrahim bir kere daha evlendi. Onun eşinin adı Ke-tü-rah idi"*[36]. Keturah kelimesinin bize göre bunun öz Türkçe bir kelime olması gerekmektedir. Ne var ki yabancı kelimeleri kendi dilleri, yani Arapçanın fonetiğine uydurmada çok başarılı olan *Araplar* bu kelimeyi *"Kan-tura"* şeklinde değiştirmişler ve manasını daha da anlaşılmaz bir hâle getirmişlerdir[37].

Diğer taraftan **İbnü'l-İbri** gerek **Tevrat** ve gerekse diğer Arapça kaynakların bu beyânlarına çok büyük bir açıklık getirmekte ve şöyle demektedir;

"Hz. İbrahim Türk Hakanının kızı ile evlendi, onun adı Kan-turah idi"[38]. Görüldüğü gibi **İbnü'l-İbri**'nin bu rivayetleri **Hz. İbrahim**'in yeni eşi **Ke-tü-rah**'ın Türk asıllı bir *prenses* olduğunu bildirmektedir. Ancak bundan çok da-

[33] Hz. İbrahim, ***Haniflik*** ve ***Hanifliğin*** Gök Tanrı İnancı ile ilişkileri, ***Zü'l-Karneyn***'in Türklerle temasları vb. konularda ciddi araştırmalar başlamıştır. Geniş bilgi için bkz. Kuzgun, Ş., ***Hz. İbrahim ve Haniflik,*** Ankara, 1987, Ekincikli, M., ***Türk İnanç ve Dini Hayatının Tarihî Seyri,*** Türk Dünyası Araştırmaları, Ekim, 1991, Sy. 74, s. 28-46, Eliade, M., ***Orta Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semavi Tanrılar,*** Çev. H. Güngör, E.Ü.İ.F. Degişi, 1948, Kuzgun Ş., ***Kur'an-ı Kerimde Zü'l-Karneyn*** Meselesi, Erciyes Dergisi, Kayseri, 1982, s. 48.

[34] ***Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmran,*** 67.

[35] Cem, İ., Semâhaddin, ***İbrahim Peygamberler ve Nemrud,*** İslâm (Aylık Dergi), Mayıs, 1964, Sy. 80, s. 254.

[36] ***The Holy Bible,*** P. 23, *Then again Abraham took a wife and her name was Ke-tü-rah.*

[37] et-Taberî, I, s, 309, 311.

[38] İbnü'l-İbrî, ***Tarih-u Muhtasaru'd-Düvel,*** Beyrut, s. 14, Krş. Gregory, ***Abu'l-Faraç Tarihi,*** I, s. 79. "تزوج إبراهيم قطوراء ابنة ملك الترك."

ha önemlisi; burada adı geçen Türk *Hakanından* maksad **Oğuz Han**'ın ta kendisi olduğunda kimsenin en ufak bir şüphesi olmaması gerekmektedir. Zira; **Hz. İbrahim** zamanında Türk yurtlarında bir tek *Hakan* vardı. O da ünü, şan ve şöhreti bütün dünyayı doldurmuş olan **Oğuz Han** idi.

Mamafih *"Kan-tu-rah"* ve *"Kan-tu-rah oğulları"*, **Hz. Peygamber**'in hadislerine de konu olmuştur. Ne var ki bu konulardaki hadisleri yorumlayan hadis otoriteleri aynı gerçekleri dile getirmişler ve şöyle demişlerdir; *"Kan-tur-rah Oğulları'ndan maksad Türklerdir. Bunlar Hz. İbrahim'in Kan-tu-rah adındaki cariyesinden doğmuşlardır. Türkler ve Oğuzlar işte onların soyundan gelmişlerdir"*. Hadis, otoritelerinin özellikle *Oğuzların bu Kan-tu-rah* soyundan geldiklerini vurgulamaları konumuz açısından çok önemli bir keyfiyettir[39].

Evet yukarda da ifâde gibi *Ke-tu-rah* veya *Kan-tu-rah* **Hatun; Hz. İbrahim**'in risâlet ve nübüvveti Türk yurtlarına ulaştıktan sonra, **Oğuz Han** tarafından bu ulu *Peygambere*, ona imanının samimi bir ifâdesi olarak takdim edilmiş, böylece **Hz. İbrahim**'in dini olan "*Haniflik*" Türk yurtlarına ve Oğuz illerine doğru çok ulu bir yol bulmuştur. Zira; **Hz. İbrahim**'in dini olan *Hanifliğin* bir çok ilkelerinin hem de şaşılacak bir tarzda Türkler arasında yaygın bir din olan *"Gök Tanrı"* dininde bulunması, *Oğuz Türklerinin*, puta tapmamaları, mubadlerinde put bulunmaması, bu tevhid inancının Oğuz Türkleri arasında maya tutması, işte hep bu **Oğuz Han**'la başlamış ve *Kan-tu-rah Hâtûn*, bu faziletli Türk

---

[39] Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler***, I, Kitap, s. 127 vd.

anası, bütün bu hayırlı gelişmelerde çok mübarek bir köprü olmuştur.

Hz. İbrahim çok uzun ve bereketli bir ömür yaşamış ve bu Türk asıllı eşi *Kan-tu-rah Hâtûndan* tam altı erkek evlâdı olmuştur. Bunlar; **Zimran, Yeksan, Medün, Medyan, Esbuk ve Şuh** idi. O, bunlardan büyük oğlu **Zimran** ile, **Esbuk** ve **Şuh**'u yani üç oğlunu yine kendi din ve hidâyetini tebliğ etmek üzere *"Doğu ciheti"* ne yani *Horasan* ve *Türkistan*'a yani *Büyük Tûran* yurduna bir manada dedeleri **Oğuz Han**'ın yanına göndermiştir. Ayrıca bu ulu Peygamber; *onların arkalarından ellerini Yüce Mevlâya kaldırmış ve bunların dünyanın hükümdarı (Hakanı) olmaları için bir çok hayırlı dualar etmiştir*[40]. Bu dualar gerçekte onların şahsında Oğuz Türkleri için yapılıyordu.

Onlar; âile ve çocukları ile birlikte *"Doğu"* ülkelerine, yani **Oğuz Han**'ın ülkesine, dedelerinin yanına gelmişlerdir. Diğer taraftan, **et-Taberî**'nin, onların hükümdarlarına *"Hakan deniliyordu"*[41] demesi bizim dikkatimizi çekmektedir. Zira; bu Hakandan asıl maksad **Oğuz Han** olduğunu vurguladığı gibi ayrıca onların da, *Oğuz* yurduna sığınmış olduklarını göstermektedir[42].

Hz. İbrahim'in bu altı erkek evlâdından üçünü *Oğuz illerine* göndermesi, onlar için dualar etmesi, bir diğer manada *"Haniflik"* dininin buralarda, yani *Oğuz Türkleri* arasında aziz olmasından başka bir şey değildi. Evet; **Cenab-ı Hak** bu Oğuzlar için önce **Hz. İbrahim**'in duasını, sonra da

---

[40] et-Taberî, I, s. 311.
[41] et-Taberî, I, 311, Krş. İbn Saad ***Tabakat***, I, s. 48.
[42] Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Eski Hilâfet Ülkeleri ve Mukaddes Çevrelerde Türk Hâtûnları***, s. 28-35.

Hz. Peygamber'in teveccühlerini kabul etmiştir. Zira Türk yurtlarında ve Oğuzlar arasında önce **Hz. İbrahim**'in dini olan *"Haniflik"* yayıldığı gibi, daha sonrada *Hz. Muhammed'in* dini olan *İslâmiyet* yayılmış ve *Oğuz Türklerinin* hepsi, nerede ise Müslüman olmuşlar ve parlak kılınçlarını asırlarca İslâmın aziz olması için adamışlardır.

Kantura Oğulları Hz. Peygamber'in Dilinde:

Ne ilginçtir ki bizim buraya kadar yapmış olduğumuz bütün bu izahlar nübüvvet ve risâleti geçmiş ve geleceği kucaklayan **Hz. Peygamberin** gözünden de kaçmamıştır. Zira *Âl-i Muhammed*'le, *Âl-i İbrahim*'i yan yana koyan, onları hayırla yâd eden, namazında, niyazında bu iki Peygamber nesline dua eden **Hz. Peygamber**[43] *Kan-tu-rah* oğulları soyundan gelen *Türkleri*, yani *Oğuz neslini* de onların manevi gölgesi altına koymuştur. **Hz. Peygamber,** işte bu Türk Hakanı **Oğuz Han**'ın kızı *Ke-tü-rah* veya *Kan-tu-rah Hâtun*'a, onun soyundan gelenlere, yani doğrudan doğruya *Oğuz Türklerine* bakmış ve onlarla ilgili çok büyük tebşiratla bulunmuştur. Bu müjdeli haberlerin en önemlisi ise, mülk ve saltanatın bir diğer ifâde ile *İslâm hilâfetinin* bu *Oğuz Türklerine* geçeceği yolundaki ilâhi beyanlarıdır. Bu beyanlarının birinde **Hz. Peygamber** şöyle buyurmuştur.

"عن عبد الله بن مسعود (ر.ع.) قال: قال النبي (صلعم):
اتركوا الترك ما تركوكم، فإن أول من يسلب أمتي ملكهم وما
خلولهم الله فهم بنو قنطوراء."

[43] **Hz. Peygamber**'*in Muhammed Ümmetine bütün namazlarında okumalarını tavsiye ettiği dua şudur; "Ey Allahtm! İbrahim ve onun soyundan gelenleri mübarek kıldığın gibi, Muhammed ve onun soyundan gelenleride kıyamete kadar mübarek kıl! "Amin!".*

"Abdullah İbn Mesud (r.a.)*'dan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber* (s. a. s.) *şöyle buyurmuşlardır;* ***Türkler sîze dokunmadıkça sakın sizde Türklere dokunmayınız. Çünkü Allah'ın ümmetine vermiş olduğu bu mülk ve saltanat nimetini ilk defa bu Kan-tu-ra oğulları*** (*Oğuz Türkleri*) ***onların elinden çekip alacaklardır"***[44].

Diğer bir beyanında **Hz. Peygamber** bu hususta şöyle buyurmuşlardır.

"قال النبي (صلعم): آخر ما يملك أمراء أمتي بني قنطوراء."

"Ümmetimin idaresi en sonunda bu Kan-tu-ra oğulları (*yani Oğuz* Türkleri) ***eline geçecektir"***[45].

Burada karşımıza çok önemli bir soru çıkmaktadır; *O da hakikaten mülk ve saltanat* ***Kan-tu-rah oğulları****, yani* ***Oğuz Türklerine*** *geçmiş midir"?* Tarih; o ak saçlı, ak sakallı ihtiyar bu soruya *"Evet"* cevabını vermektedir. Zira bu Oğuzların soyundan gelen ***Selçuklu Türkleri,*** özellikle **Tuğrul Bey,** değerli Abbasi halifesi, **el-Kâim Biemrillâh** tarafından **Bağdad**'a çağrılmış ve o; iman erlerinden oluşan cihâd ordusu komutanına hilâfetin bütün yetkilerini devretmiş ve onu; *"Doğu"* ve *"Batı"*nın sultanı olarak ilân etmiştir. Selçuklulardan sonra bu defa tarih sahnesine yine bu ***Oğuz Türklerinin*** bir başka kolu, yani ***Osmanlılar*** ortaya çıkmış ve onlar bütünüyle hilâfeti Müslüman Araplardan devr almışlar ve İslâm dünyasının ***"Hâdimü'l-Harameyn es-Şerifeyn;*** *Kutsal beldelerin yüce hizmetkarı"* olma gibi büyük bir şerefe ulaşmışlardır.

[44] et-Taberâni, ***el-Mu'cemü'l-Kebir,*** X, s. 181, es-Süyûtî, ***Hasâisü'l-Kubrâ,*** II, s. 434.

[45] Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler,*** I, ***Kitap***, s. 52.

Oğuz Han Devletinin Yıkılışı ve Oğuz Boyları:

Oğuz Han'ın vefatından sonra; Oğuz devletinin başına şüphesiz onun soyundan gelenler geçmiş ve bir *"Hanlar devri"* başlamıştır. Zâten **Oğuz Han;** ölmeden önce kendi soyundan gelenleri *"Bozoklar"* ve *"Üç Oklar"*, olmak üzere önce ikiye, sonra *Boz Oklar* ve *Üçokları*, yine kendi aralarında teşkilâtlandırarak 24 boya ayırmış, ayrıca her bir boyun kendine has bir işareti yani *"ongu-arma"* tesbit edilmiş, böylece siyâsi ve sosyal bir kargaşaya düşmelerini de önlenmiştir. Diğer taraftan büyük *Oğuz devleti* de ikiye ayrılmıştır. Devletin doğu tarafı *Boz Oklar*'a, batı tarafı ise *Üç Oklar*'a verilmiş ve asıl *Kağanlık tahtına* ise *Boz Oklar* yani **Oğuz Han**'ın en büyük oğlu **Gün Han**'ın getirilmesi uygun görülmüştür[46].

Oğuz Han'ın vefatından sonra tahta geçen yeni *Hanlar*'ın ilk devirlerde fazla idari bir sıkıntıları olmamaları gerekmektedir. Buna sebebte *Oğuz yasa* ve *törelerinin* bütün canlılığı ile yürürlükte olması idi. Ne var ki daha sonra gelenler **Oğuz Han**'ın fethettiği bu geniş toprakları idâre etme ve korumada büyük cedleri **Oğuz Han** kadar başarılı olamamışlardır. Zira, Oğuzların bu kötü devirlerine âid bilgi veren eserlerde; **Oğuz Han**'ın vefatından yaklaşık bin sene sonra *Oğuz yurtlarında* çok büyük kargaşalıklar çıktığı ve ayaklanan geniş halk kitlelerinin hanedan ailesini kılınçtan geçirdikleri anlaşılmaktadır[47].

Evet bir kısım tarihçilerin indi hesaplarına göre, bu şekilde on asırdan fazla siyâsî iktidarını devam ettiren büyük *"Oğuz Kağan Devleti"* milâttan önce XVII. asırda yıkılıp gitmiştir. Artık bundan sonra Oğuzlar, bir daha uzun asırlar boyunca kendilerini toparlayamamışlar ve dağınık bir şekilde, son derece disiplinli kabileler hâlinde, yarı göçebe, üstelik kuyun, at ve develerden oluşan çok büyük mal varlıkları ile *Orta Asya* bozkırlarında, yaylak ve kışlaklarda yaşamaya devam etmişlerdir.

[46] Geniş bilgi için bkz. Togan, Z.V., s. 49, Ebû'l-Gazi Bahadır Han, s. 244.
[47] Asım, N. Arif, M., ***Osmanlı Tarihi,*** I, s. 11.

Oğuzlar; milâdî yıllarda, diğer bir kısım Türk kabileleri ile birlikte Çin'in kuzey bölgelerinde görülmeye başlamışlardır. Buralar onların süratle artan kitle nüfusu ve inanılmaz derecede çoğalan mal varlıklarına dar gelmeye başlayınca bu defa onlar, batıya doğru yürümüşler, *Doğu Türkistan* yaylaları da dâhil, *Seyhun nehrinin* kuzey bölgeleri ve *Yayık nehri* havzasına kadar varan çok geniş bir sahaya yayılmışlardır.

Oğuz Han'ın ölümü ve aradan asırlar geçtikten sonra Çin kaynaklarında *"Hiung-nu"* denilen *Hun Türkleri* tarih sahnesine çıkmıştır. **Mete Han**'ın yüksek askeri gücü ve idarî dehası altında birleşen Türk boyları ve *Oğuzlar, Büyük Okyanustan,* Hazar denizinin kuzey kıyılarına kadar uzanan Asya bozkırlarında çok geniş bir devlet kurmuşlardır (M. Ö. 209. M. S. 216)[48].

Oğuz boyları ve beyleri bu büyük Türk imparatorluğunun çok. önemli bir kitle nüfûsu ve askeri unsurunu oluşturuyorlardı. Ne vârki bir kısım tarihçilerimiz meselâ *B. Ögel* ve *N.S. Banarlı* daha da ileri gitmişler; **Hunları**, Oğuzlar olarak gördükleri gibi, *Mete Han*'ıda; destanı şahsiyeti,

[48] Hunlar Hakkında geniş bilgi için bkz. Kafesoğlu, İ., ***Türk Milli Kültürü,*** Ankara, 1977, s. 34. vd., Rasonyi, L., ***Tarihte Türklük,*** Ankara, 1988, s. 65, Maench Helfen, O., ***The World of Huns,*** Berkeley, 1973, Esin, E., ***İslâmiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi ve İslâma Giriş,*** İstanbul, 1978.

Türk maşeri vicdanında ayrı bir yeri olan *Oğuz Han* olarak tarihe mâl etmek istemişlerdir ki bu kesinlikle doğru bir görüş değil, bundan da öte asıl Oğuz Han'a yapılmış çok büyük bir haksızlıktır.

Zira; *Oğuz Han;* Türk maşeri vicdanındaki yeri, üstün kahramanlığı, ahlâki yüce meziyetleri Türk devletini idare etmede koyduğu töre ve yasaları ve bütün bunlardan sonra yarı dini hayatı, ilâhî kişiliği ile târihte gelmiş geçmiş, hiç bir kahraman ve bir Türk cihangiri tarafından adı, şanı, şöhreti, kahramanlığı, yiğitlik ve mertliği ne olursa olsun, temsil edilemiyecek kadar büyük ve ulu kimse, bir büyük iman eridir.

Evet, ***Hun Türk*** devletinin yıkılışından sonra bu defa **Bumin Kağan**'ın devlet kuran irâdesi altında bir kere daha birleşen Türk kabileleri, ***Oğuz beyleri*** ve ***boyları "Gök Türkler"*** adıyla, Asya bozkırlarında, yine; Büyük Okyanustan, Karadenizin kuzey sahillerine kadar çok geniş sahalarda yeni cihangir bir imparatorluk daha kurmuşlardır (552-744)[(49)]. Bu cihangir Türk devletinin de temel dinamik unsuru ve askeri gücü yine ***Oğuz boyları*** idi. Ne var ki **W. Barthold** bu konuda daha da ileri gitmekte ve ***Gök Türk devletinin bu göçebe Oğuz boyları ve beyleri tarafından kurulduğunu söylemektedir.***

Bugünkü Moğolistan topraklarında kurulan ve daha sonra ***Don-Volga*** boylar hatta ***Karadeniz'e kadar bütün Orta Asya***'yı içine alan bu büyük göçebe ***Türk devletinin*** çöküşünden sonrada ***Oğuzlar*** dağılan Türk boylarını Çinlilerin tahakkümünden kurtarmak ve yeniden ayağa kaldırmak için çalışmışlar ve bunda muvaffakta olmuşlardır[(50)]. Nitekim bu devleti tekrar kuranlar yani **Bilge Kağan, İstemi Kağan ve Bilge Tanyukuk Han** tarafından ve bir tarih belgesi olarak diktirilen ***"Orhun Yazıtları"***ndaki bir çok canlı ifâdeler bu gerçeği bütün ayrıntıları ile dile getirmektedir[(51)].

Diğer taraftan ***Hz. Peygamber*** ve ***Medine İslâm devletinin "Risâlet ve nübüvvet"*** zamanı ve Onun bir manada çağdaşı olan bu güçlü Türk devletinin, **Hz. Peygamber**'in devlet politikasında çok ayrı bir yeri olmuştur. Zira; bunca hak peygamber arasında dini devlet olmuş tek Peygamber olan **Hz. Muhammed** (s. a. s.), onlar sayesinde mübarek gözlerini ***Orta-Asya*** bozkırlarına çevirmiş ve steplerde at koşturan bu cihangir ***Türkler*** hakkında bir çok hadisler söylemiş, İslâmın müstakbel mukadderatı ile ilgili bu Türkler hakkında çok ilginç açıklamalarda bulunmuştur[(52)]. Yine **Hz. Peygamber** uzağı gören bir devlet adamı olarak ***İran ve Bizans*** gibi, o çağların iki süper güçlü devleti karşısında, ***Orta Asya*** bozkırlarında böylesine güçlü bir devlet kuran bu ***Türkleri,*** bu arada ***Oğuz beyleri*** ve boylarını kendi safında görmek istemiş, *Türk milleti, Muhammed ümmeti* ve bütün insanlık için kıyamete kadar geçerli olmak üzere şu mesajı vermiştir;

"قال النبي (صلعم): دعوا الحبشة ما ودعوكم واتركوا الترك ما تركوكم."

---

[49] Gök Türkler hakkında geniş bilgi için bkz. Kafesoğlu, İ., a.g.e., s. 75-110, Divitçioğlu, S. ***Kök Türkler,*** İstanbul, 1987, Basworth, E. E., ***The Medieval History of İran Afganistan and Central Asia,*** London, 1977, Gürün, K., ***Türkler ve Türk Devletleri Tarihi,*** İstanbul, 1984, Kurat, A. N., ***Gök Türk Kağanlığı,*** DTCF, X.

[50] Barthold, W., ***Orta Asya,*** s. 138.

[51] Ergin, M., ***Orhun Âbideleri,*** İstanbul, 1970.

[52] Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler,*** Konya, 2004.

*Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuşlardır; **"Habeşliler sizleri bıraktığı sürece, sizde onları bırakınız. Hele Türkler size dokunmadıkça sakın sizde Türklere dokunmayınız"***[53].

Oğuzların Türkistan'a Dağılma ve Yayılmaları:

Evet zaten yarı göçebe bir şekilde yaşayan ve karekterleri icâbı hiç bir tahakkümü kabul etmeyen, **Oğuz boyları**, hele hele Gök Türk devletinin yıkılmasından sonra, tamamen başlarına buyruk olmuşlardır. Bunların büyük bir kısmı bugünkü ***Moğolistan*** da ve ***Balkış gölü*** etrafındaki geniş topraklarda yaşıyorlardı[54]. Daha sonraları bunlar; (VIII. asır) ***İritiş*** havzasına, hatta daha da ilerlere giderek (IX. asır) ***Batı Türkistan***'a ulaşmış ve buralarda çok geniş bir coğrafî bölgeye yayılmış bulunuyorlardı. **İbnü'l-Esir**, bu ***Oğuzların Kıtay*** (Hıtay) ***memleketinden geldiklerini kaydetmektedir***[55].

Fakat ***Oğuzlar***'ın asıl büyük kısmı, ***Harzem bölgesi***, diğer bir ifâde ile ***Aral gölünün*** doğu mıntıkaları, Sırderyanın aşağı yataklarına ve daha ziyâde ***"Üst Yurt"*** dediğimiz, büyük ticâret kervanlarının geçtiği önemli sahalara yerleşmiş ve bu geniş bölgede fazla güçlü olmayan bir devlet kurmuşlardı. Ne var ki Arap komutanları ve Abbasî halifelerinin İç-Asya'ya yol bulmaya çalıştığı asırlarda (VIII ve IX.) ***Oğuzlar***; Hazar denizinden Seyhun ırmağının orta yatağındaki ***Fârâb*** (Karaçuk) ve ***İspicab*** yöreleri ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda dâhil çok geniş bir sahaya yayılmış bulunuyorlardı[56]. ***Hazar denizinin*** doğusundaki ***Siyah Kûh***

---

[53] Kitapçı, Z., a.g.e., I. ***Kitap***, s. 159-174.
[54] el-Mesûdî, ***et-Tenbih ve'l-İşrâf***, nşr. De Goje, Leyden, 1894, s. 62.
[55] Togan, Z.V., ***Giriş***, s. 186.
[56] Sümer, F., a.g.e., s. 46.

(Kara Dağ) yarımadası, onlar tarafından işgal ve iskân edilmiş ve bundan dolayı bu yarımadaya "***Mangışlak***" denilmiştir[57].

Oğuzlar'ın ***Aşağı Türkistan***'daki sınırları ise; ***Buhara***'nın kuzeyindeki çölleri geçtikten sonra başlıyor ve ***İspicab*** bölgesine kadar uzanıyordu. ***Seyhun***'un sol kıyısında bulunan ***Savran*** kasabası, Müslümanların **Oğuzlar**'a karşı bir sınır, aynı zamanda bir ticâret kasabası idi. Oğuzlar bu devirlerde yarı göçebe bir hayat sürüyorlardı. Bu göçebe Oğuzlar, yinede çok muntazam bir disiplin içinde yaşıyorlardı. Başlarında ***Yabgu unvanını*** taşıyan bir hükümdar bulunuyordu[58]. ***Oğuz Yabgu Devletinin*** başkenti, Aşağı Seyhun bölgesinde bulunan ***Yeni Kent Yeni Şehir*** idi. İbn Havkal'dan öğrendiğimize göre;

"وبالقرية الحديثة مسلمون غير أنّها دار مملكة الغزية ويقيم بها في الشتاء ملك الغزية وبقربها جند وخوارة وبها من المسلمين تحت سلطان الغزية."

"Yeni Şehre gelince; burası Oğuzların başkentidir. Oğuz Sultan'ı kışın burada oturur. Onun yakınında** Cend **ve** Huvara **şehirleri vardır. Buradaki Müslümanlarda Oğuz Sultanının idâresi altında yaşarlar"[59].

Yeni Kent'in bilindiği gibi, çok önceki devirlerde **Oğuz Han** tarafından kurulduğu rivayet edilmektedir[60]. İslâm

---

[57] el-Islahari, s. 219, Minorsky, ***Hududu'l-Âlem***, s. 24, Kaşgarî, ***Divan***, III, s. 118.
[58] Köymen, M.A., ***Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi***, Ankara, 1989, I, s. 2 vd.
[59] İbn Havkal, s. 512.
[60] Sümer, F., a.g.mak., D.T.C.F. Dergisi, Sy. XVII, s. 359-455.

coğrafyacılarının *"el-Karyetü'l-Hadise"* dedikleri bu şehir[61], daha sonraki yıllarda gelişmiş güzelleşmiş ve Türkistan'ın büyük ve önemli şehirlerinden biri olmuştur. İslâm devirlerde ***Yeni Şehir*** halkının büyük çoğunluğu hâlâ *Oğuz*'lardan oluşuyordu. Nitekim el-Mesûdi şöyle demektedir:

"وعليها مدينة الترك يقال لها: المدينة الجديدة فيها مسلمون

والأغلب من الترك في هذا الموضع الغزية."

"Orada bir şehir vardır. Buna** Yeni şehir **denilir ve Müslümanlar bulunur. Bu şehirdeki Türklerin çoğu** Oğuzlardır"*[62]. ***Oğuzlar; IX. ve X. asırlara geldiklerinde, onların pek çoğu artık yerleşik düzene geçmiş bulunuyorlardı. Zira **Ebû Dülef** meşhur notlarında bu hususları şu şekilde açıklamaktadır; ***"Bu Oğuzlar taştan, ağaçtan ve kamıştan yapılmış şehirler kurmuşlardı. Onların başında ünlü bir hükümdarları vardı"***[63].

Türk Oğuz Boylarının Dini İnanç ve Yaşayışları:

Bu devirlerde **Oğuzlar**; genellikle geleneksel, *Gök Tanrı* veya ***Şamanizme*** bağlı bulunuyorlardı. Onlar, yerlerin ve göklerin sahibi bir yüce varlığa inanıyor ve Ona *"Bir Tanrı"* diyorlardı[64]. Bir Tanrıya inanmak ***Oğuzların*** en üstün özelliklerinden biri idi. Bunun yanısıra *Oğuzların* toplumda çok büyük saygı gören bir *"Hekim"*ları otorite sahibi din adamları bulunurdu. Onların, ***Oğuzların*** dini yaşayış ve mallan üzerinde çok derin nüfuzları vardı[65]. Bu *"Hekimler"* Oğuz Türkleri arasında sâdece tabîblik yapmakla kalmıyor, geleceğe ait kehânette bulunuyor, yapılacak işlerin uğurlu olup, olmadığına onlar karar veriyor ve dini merasimlere onlar başkanlık ediyorlardı. İşte Anadolu Türklüğünün yakından tanıdığı ***Korkut Ata*** veya ***Dede Korkut,*** kendini topluma be şekilde kabul ettirmiş, üstün şahsiyetlerden birini oluşturmaktadır.

Bununla beraber Oğuzlar arasında *"veseniye"* dediğimiz **"puta tapıcılık"** yoktu. Nitekim *Sâmânîlerden* **Nasr b. Ahmed** zamanında (913-943) ***Buhara***'dan başlıyarak. ***Çin***'e kadar uzanan bir seyahate çıkmış olan meşhur Arap gezgini **Ebû Dülef; *Oğuzlara*** da uğramış ve onların yaşayışları ve dini inançları hakkında bize kıymetli bilgiler vermiştir. O, bu husustaki ilginç müşahedelerini şu şekilde özetlemektedir;

"ثم انتهينا إلى قبيلة يقال لهم الغز، لهم مدينة من الحجارة

والخشب والقصب ولهم بيت عبادة وليس فيه أصنام ولهم ملك

عظيم الشأن يستأدي منهم الخراج، ولهم تجارات إلى الهند وإلى

الصين."

"Daha sonra biz, bir kabilenin yaşadığı yere geldik, onlara** Oğuzlar **deniliyordu. Onların şehirleri (oturdukları evler) ***taş, ağaç ve kamıştan yapılmıştır. Ayrıca onların burada bir de mabedleri vardı. Fakat içinde hiçbir** put yoktu. **Onların çok güçlü bir** Hakanı **vardı. Herkes ona vergi ödü-***

[61] İbn Havkal, s. 512, İdrisi, ***Nüzhetü'l-Müştak,*** Köprülü Kütüphanesi, no: 955, vr. 419b.

[62] el-Mesudî, ***Mürûc,*** Paris, 1891, I, s. 212.

[63] el-Hamevî, III, s. 442.

[64] el-Mukaddesi, ***Kitabû'l-Bed' vet-Târih,*** nşr. E. D. Ross, London, 1927, s. 43.

[65] ***Hududu'l-Âlem,*** V. Minorsky, s. 110,

yorlardı. Onlar Hindistan ve Çinle'de ticaret yapıyorlardı"[66].

Ne ilginçtir ki; aynı asırda *Harzem* ve *Üst yurt* yoluyla Volga boylarında yaşayan *Bulgar*'lara bir seyahat yapmış olan **İbn Fadlân**, *Aral Gölünün* kuzey bölgelerinde yaşayan *Oğuzlar* içinde aynı görüşleri ileri sürmekte ve onların "*putperest*" olmadıklarını söylemektedir. **İbn Fadlân** gezi notlarında, bu konulardaki ilginç müşahedelerini şöyle açıklamaktadır; *"Daha sonra Oğuzlar diye bilinen Türk kabilesine uğradık. Onlar* (batıl) *bir dine inanmazlar, çoğu kere kendi akıllarına göre hareket ederler. Hiç bir şeye* (putlara) *ibâdet etmezler, aksine büyüklerine "Rab"* (Arapların dili ile Mevlâ) *derler. Aralarındaki işleri meşveretle hallederler"*[67].

Oğuzların asırlarca *Zerdüşt, Manihaist ve Budist* gibi putperestlerin etki alanlarında yaşadıkları ve bunlarla çoğu halde sosyal ve ticâri ilişkilerde bulundukları ve hatta hiç bir semavi dinden ilham almaksızın hâlâ bu *"Yüce Varlık"*ın "*bir*" ve "*tek*" olduğuna, eşi ve benzeri bulunmadığına inanmaları, puta tapmamaları üzerinde önemle durulması gereken bir keyfiyettir. **İbn Fadlan** bu konuda aynen şöyle demektedir; *"Türklerden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse* (başına bir kaza ve belâ gelirse) *başını göklere kaldırır "Bir Tanrı"* (ne gelirse Ondan gelir) *der. Bu Türkçe "Allah bir" demektir. Zira Türkçe* de "*bir*" (Arapça) *vâhid* ve "*Tengri*" ise "*Allah*" **demektir**"[68].

[66] el-Hamevî, III, s. 442, Krş. ***İbn Fazlan Seyahatname***, s. 34, hzr. R. Şeşen, s. 91.

[67] ***İbn Fazlan Seyahatnâme***, s. 30.

[68] ***İbn Fazlan Seyahatnâme***, s. 35.

Ebû Dülef ve **İbn Fadlan**'ın gözlemlerinden de anlaşıldığı gibi, *Çin*'e yakın hudut boylarında yaşayan *Oğuzlarla, Aral Gölünün* kuzey bölgelerinde yaşayan *Oğuzların*, bir birlerinden böyle inadına uzak ve farklı bölgelerde oldukları halde, aynı inanç manzumesi İçinde olmaları, *"Bir Tanrı"*ya inanmaları, dini ve sosyal hayatlarında *"put perestliğe"* kesinlikle yer vermemiş olmaları, ayrıca büyük din, kültür ve medeniyet çevrelerinden uzak olmalarına rağmen onların hâlâ bütün berraklığı ile bir *"Yüce Varlığa"* inanmaları, mabedlerinde *Ona* simge olabilecek *putlara* yer vermemeleri, putlara ibâdet etmemeleri, üzerinde sayfalar dolusu yorum yapılacak bir keyfiyettir. Bu durum ise; bir manada kökü **Oğuz Han**'a kadar dayanan ve **İbrahim Halilullah**'ın dini olan "*Haniflik*"in aradan asırlar geçtiği halde, tüm *Oğuz beyleri* ve *boyları* arasında hâlâ bütün canlılığı ile yaşadığını göstermektedir.

II.
TÜRK OĞUZ BOYLARI ARASINDA
İSLÂM HiDÂYET FIRTINASI

Oğuz Ulular Hz. Peygamber'in Huzurunda:

Gerçekte **Oğuzları** bir İslâm mücâhidi ve bir iman eri olarak gören Türk maşeri vicdanı, bu Allah'ın askerlerinin Müslüman olmalarını ***Hz. Peygamber*** devrine kadar götürmektedir. Zira; ***Oğuzlar*** arasında yaygın olan yarı efsânevî rivayetlerde; onların; daha ilk hicret yıllarında güya *Medineye* bazı adamlar göndererek İslâm dinini kabul ettikleri bildirilmektedir[69].

Yine buna benzer bir rivâyetde milli destan kahramanlarımızdan **Dede Korkud**'un *Medine*'ye kadar giderek *Hz. Peygamber*'in huzurunda Müslüman olduğu ve **Selmân-ı Fârisi** ile birlikte gelerek, **Oğuzlar** arasında ***İslâm dinini*** yaydıkları kaydedilmiştir[70]. Oğuzların bu ilk hicret asrında Müslüman olmaları ile ilgili bir başka rivayette ***Düstürnâme-i Enverî*** de görülmektedir. Söz konusu kitapta **Hz. Ömer** zamanında ***Medâyini*** ele geçiren **Saad b. Vakkas,** yüksekçe bir yerden İran ovalarına bakmış ve bu ovaların sayısız göçebe ***Oğuzlarla*** dolduğunu görmüştür. Nitekim **Enveri** bu hususu bir beytinde şöyle açıklamıştır:

"Anda konmuşdu Oğuzlar bî aded,
Obalar baştan-başa, yok âne had"[71].

---

[69] Asım, N. Arif, M., a.g.e., I, s. 260,
[70] Ali Emiri, ***Cam-i Cem Âyin,*** İstanbul, 1913, s. 31. Krş. Köprülü, F., ***Türk Edebiyatında İlk Mutasavvuflar,*** s. 19.
[71] Mükrimin Halil, ***Paris Yazmasına Göre Düstürnâme-i Enveri,*** İstanbul, 1928, s. 94-95.

Oğuzların İslâm Dini İle İlk Temasları:

Milli kaynaklarımızın bu kabil, milli gururumuzu okşayan rivayetleri bir yana, **Oğuzlar**'ın İslâm dini ile gerçek manada ilk temasları, **Kuteybe b. Müslim**'in ***Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi Aşağı Türkistan'ın büyük şehirleri ve hatta ***Fergâne*** vadisine kadar yayılan Asya bozkırlarında başlattığı yeni İslâmlaştırma kampanyası ile başlamış[72] ve çok erken devirlerde Ceyhun havzasına giren Oğuzlar'ın büyük bir kısmı bu ilk hamlede Müslüman olmuşlardır. Belki de **E. Esin**; ***"Oğuzlar ise İslâmiyeti en erken kabullenen Türkler olarak gözükmektedir"***[73] derken, bu gezgin ve yaygın Oğuzları kasdetmiş olmalıdır. Nitekim, **Oğuzlar**'ın çok önceki devirlerde görülen bu gezgin ve yaygın durumlarına işaret eden **Togan** bu konulardaki genel görüşlerini şu şekilde beyan etmektedir;

"Kendilerine "Oğuz" Yahut "Guz" veya "Uz" ***denilen ve Sır deryâ'nın kuzeyinde Kara-Tav sınırında ve güneyde Gürgân ve Astrâbâd sınırları arasıda yaşayan ve pek eskiden beri siyâsî bir zümre olarak temayüz etmiş olan bu topluluğun büyük bir bölümü; Hun (Qun) adıyla Çin sınırından Tuna boyları, Horasan üzerinden Iran hatta Anadoluya kadar uzanan çok geniş bir sahaya yayılmışlardır"***[74].

Togan bu geniş açıklamalarından sonra konumuzla ilgili olarak şu fikirleri ileri sürmektedir; ***"Bunlar Maverâü'n-Nehr* (Aşağı Türkistan)*'in medeni ahâlisi ile sıkı temasta***

[72] Geniş bilgi için bkz, Kitapçı Z., ***Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler,*** Konya, 1998, s. 219.
[73] Esin, E., a.g.e., s. 147.
[74] Togan, Z.V. ***Türk İli Türkistan Tarihi,*** I, s. 74.

olduklarından Müslüman Araplar **(buralara)** *geldikleri de herkesten önce İslâmiyeti kabul etmişlerdir"*[75].

Kuteybe b. Müslim devri bir yana, *Abbasî Halifeleri*'nden **el-Mehdî** zamanında (772-785) daha öncekiler gibi, Aşağı Türkistan'a yeni bir ***"Oğuz göçü"*** daha olmuştur. Temel İslâmi kaynaklarımızdan **İbnü'l-Esir**'in çok daha ayrıntılı olarak bildirdiğine göre; ***Oğuz adiyle bilinen bu kavimler sınır boyları ve en uzak Türk yurtlarından koparak Aşağı Türkistan'a gelmişler ve el-Mehdî zamanında Müslüman olmuşlardır***[76].

Bunların daha sonra; ***"şaşı gözlü, çirkin suratlı ve yüzüne altından yapılmış bir maske takan el-Mukanna' adındaki"***[77] ihtilâlci lider, büyük zındıken safında yer aldıkları göz önüne getirilirse; onların, bu **el-Mukanna'** adında ve kendisinin ülûhiyetine inanan bozguncu fitneci başı veya onun adamları tarafından kandırıldıkları anlaşılmaktadır. Oysa **el-Mukanna** tarikatı da ***Mazdekizm***'in bir kolundan başka bir şey değildi[78]. Değerli tarihçi **Narşahin**'in de uzun uzun anlattığı gibi;

"Kendisini yarı ilâh olarak çevresindekilere ilân eden bu serserinin, böylesine saf Oğuz Türklerine karşı, ilâhi varlığını, bir ilâhî tecelli olarak, yüksek bir tepeye yerleştirdiği karşılıklı aynalar vasıtasıyla bir nur yığını olarak gösterebilmek için bin bir türlü maskaralıklar yaptığı bildirilmektedir. Böylesine büyük bir ilahî tecelli ile şaşkına dönen bu zavallı Türkler, sarhoş olurcasına kendinden geçmişler ***"İlâhımızı gördük!" "İlâhımızı gördük!"*** *di-*

[75] Togan, Z.V., a.g.e., I, s. 74.
[76] İbnü'l-Esir, XI, s. 179, Krş. Minorsky, ***Hududu'l-Âlem,*** s. 311.
[77] İbn Kesir, ***el-Bidâye,*** X, s. 145.
[78] İnan, A., ***Eski Türk Dini Tarihi,*** İstanbul, 1976, s. 196.

yerek na'ralar atmışlar ve onun bir kere daha en sâdık kulu olmuşlardır"[79].

Gerçekte Seyhun boylarında yaşayan **Oğuzlarla** Müslüman Arapların ilk siyâsî temasları değerli Abbasi halifesi **el-Mu'tasım** devrinde başlamıştır. Hilâfet ordusunun Türkleşmesinde el-Mutasımın sağ kolu olan Horasan valisi **Abdullah b. Tahir,** (828-844) el-Mutasımında teşviki ile Aşağı Seyhun boylarında oturan **Oğuz**'lara askeri bir sefer düzenlemiştir. Kaynaklarda onun bu seferinde başarılı olduğu görülmektedir. Zira **Abdullah b. Tahir;** bu ***Oğuzlardan*** 1000 kadar esir alarak geri dönmüştür. Yine kaynaklarda bu esir olan Oğuzların satışlarından 600.000 dirhemlik bir gelir elde edildiği bildirilmektedir[80].

Görüldüğü gibi **Oğuzlar** bu sıralarda; bir bakıma, fslâmî kaynaklarını ***"Dâru'l-İslâm"*** dedikleri Müslüman Türk yurtları İle ***"Dâru'l-Küfr"*** dedikleri ve henüz İslâmiyetin girmediği bölgeler arasında, kılınç sırtı gibi bir sınır oluşturuyorlardı. Nitekim bu konulara genel bir şekilde temas eden değerli İslâm Coğrafyacısı **el-Istaharî** şöyle demektedir; ***"İslâm ülkelerinin kuzey ve doğu sınırları; Harzemden İspîcâp'a kadar*** *"Oğuz Türkleri"*, ***İspîcap'tan Fergânenin sonuna kadar Karluk Türkleri ile çevrilmiştir. Aşikârdırki; İslâm dünyasında bu Türklerden daha kudretli komşu;*** "Daru'l-Harb" ***yoktur. Aşağı Türkistan halkı bu Türklerin karşısında İslâm ülkelerini koruyucu bir hudut ve sanki bir sed teşkil eder ve onların İslâm ülkelerine dalmalarına mani olurlar. Zîrâ bu Türkler diğer ırklara göre, kuvvet, kudret, cüret, cesaret ve atılganlık bakımından çok üs-***

[79] Narşahî, ***Tarih-u Buhara,*** s. 100 vd.
[80] İbn Hurdadbih, s. 37-39, el-Belâzuri, ***Fütûh***, Kahire, 1350, s. 420.

tün olduklarından Aşağı Türkistan ulularının askerleri hep bu Türklerden oluşmaktadır"[81].

el-Istaharî'nin bahsettiği bu Türkler'in, ***Oğuz Türkleri*** olduğundan kimsenin en ufak bir şüphesi olmaması gerekmektedir. Bu bakımdan İslâm dininin İç-Asya ve diğer Türk boyları arasında kesin bir zafere ulaşması ancak **Oğuz Türklerinin** Müslüman olmaları ile mümkün olacaktı. Ne var ki bundan önceleri ***Budizm, Zerdüştlük, Manihaizm*** hatta ***Hristiyanlık*** gibi eski Ârî ve Sami dinleri, *"**İpek Yolu**"* ve onun ulu yolcuları vasıtasıyla İç-Asya Türklüğüne ulaştığı gibi bu durum, ***İslâm dini*** ve ***Oğuzlar*** içinde geçerli olmuştur. Evet ***İslâm dini'***nin de Seyhun boylarında yaşayan ***Oğuz boyları*** arasında yayılması yine ***İpek Yolu*** ve onun asil yolcuları yani tüccar Müslümanlar ve din adamlarının tebliğ faaliyetleri ile başlamış ***Sâmânîler*** ve hele hele ***Karahanlı Hakanlarının*** bunu teşvik etmeleri ile güç kuvvet kazanmış ve onların giriştikleri gaza ve cihad seferleri ile daha yaygın bir hâle gelmiştir.

Oğuz Yabgu Devleti ve İslâmiyet:

Evet İslâm dini, klasik yollardan geçerek ***Oğuzlara*** nasıl ulaşmıştır? Onlar büyük kitleler halinde nasıl Müslüman olmuşlardır? Bu soruların asıl cevabına geçmeden önce biz, değerli Abbasî Halifesi **el-Muktedir**'in (908-932), ***Üşt Yurt*** bölgesinde yaşayan ***Oğuz Türklerini,*** İslâm dinine kazandırmak için giriştiği yeni ve hayırlı bir teşebbüs bir diğer ifade ile ***Oğuz Yapgu Devleti'***nin en büyük komutanlarından biri olan ***Etrek b. Katağan'***ın Müslümanlığından bahsetmek istiyoruz.

[81] el-Istaharî, s. 291.

Bilindiği gibi bu asırlarda (IX. asır) ***Üst Yurt*** veya ***Mangışlak;*** Aral gölünün Kuzey bölgeleri ve Seyhun nehrinin aşağı mansabı ve batıda Hazar denizine kadar yayılan bu geniş bölgelerde yaşayan ***Oğuzlar, Orta Asya***'nın diğer bölgelerinde yaşayan ***Oğuz***'lara göre daha da ileri gitmişler ve ***"Oğuz Yabgu Devleti"***'ni kurmuşlardı[82]. Bu devletin batıdaki sınırı, Hazarların hâkimiyet sahasının bulunduğu ***Emba*** (Cam, Cim) ırmağı idi. Onların kuzey komşuları, ***Kimak Türkleri*** idi. ***Yabgu devleti*** güneyde ***Harzem*** ve İrani Samanoğulları ile komşu bulunuyordu. Doğudaki komşuları ise ***Karluklardı***[83]. Kaşgariye göre, ***"Sırderyanın büyük bir kısmı onların topraklarından geçiyorduki bu onlar için emsalsiz bir nehir idi"***[84].

Komşu ***Bulgar*** ve ***Hazar*** devleti ile siyâsî ve ticârî münasebetlerini geliştiren bu ***Oğuz Yabgu Devleti*** ve onun başındaki ***Türk Oğuz Beyleri,*** diğer Oğuzların aksine hiçbir zaman hükümranlık sınırlarını geliştirmek niyetinde olmadıkları gibi komşu Müslüman bölgelerle de her zaman iyi geçinmişlerdir. Bunlar ticâretle meşgul olduklarından belki de ***Oğuzlar***'ın en zengin boylarını oluşturuyorlardı.

Mamafih **İbn Fadlan,** bu ***Oğuz Devleti*** hakkında bize şaşılacak derecede ilginç bilgiler vermektedir. Onun bu geniş açıklamalarından öğrendiğimize göre; bu Oğuz devletinin başında "***Yabgu***" unvanı ile anılan bir ***"Han"*** bulunuyordu. Onun vekili yanı halk nazarında temsilcisi ise **Kuz Erkin** (Köl-Erkin) unvanı ile anılırdı. Bu kişinin halk nazarında

[82] Sümer, F., ***a.g.e.,*** s. 52 vd.
[83] Pritsak, O., ***Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı,*** Çev. E. Ş. Özbilen, T.D.A. Dergisi, Sy. 104, Ekim, 1996, s. 95, Sümer, F., a.g.e., s. 53.
[84] Kaşgarî, ***Dîvan,*** I, s. 364.

seçkin bir yeri vardı. Devletin *"Ordu Komutanı"*'na "***Sü Başı***" deniliyordu. **İbn Fadlan** kendi zamanında bu **Sü Başı**'nın adının **el-Katağan b. Etrek** olduğunu[85] **Z.V. Togan**'a göre, ***İl Toğan oğlu Etrek*** veya ***Alp Togan***[86] kaydetmektedir. Büyük vilâyetlerin başında ise **Yınal** adı verilen valiler bulunur ve durumlarına göre ***"Büyük Yınal"*** - ***"Küçük Yınal"*** olmak üzere ikiye ayrılırlardı. Sınır boylarındaki idarecilere ise "***Tarhan***" deniliyordu. Bunlar kesin olarak ***Sübaşı***'ya bağlı idiler. **İbn Fadlan**'a göre ***Tarhanlar genellikle akıllı, bilgili ve tecrübeli kimselerden seçilmiş olurlardı***[87].

Oğuz Yabgu Devleti'nin başkenti ***"el-Karyetü'l-Hadise Yeni Kent"*** idi. **İbn Havkal**'a göre ***"Yeni Kent; Seyhun nehrinin kenarında, iki konak ve ırmaktan l fersah*** (6 km) ***mesafede idi. Şehir 8 m. yüksekliğinde surlarla çevrilmişti"***[88]. Muhtemelen hükümdarın sarayı ve ordugâhı şehrin kuzeybatı köşesinde ve iç kalede bulunuyordu[89]. Aşağı Seyhun bölgesinde ***Cend*** ve ***Huvâre*** adında iki önemli şehir daha vardı. Bu şehirlerde ***Oğuz Yabgu Devletinin*** önemli yerleşim merkezleri arasında idi. ***"Bu iki yerde de Oğuz Hakanının idaresinde Müslüman cemaatler bulunuyorlardı"***[90].

el-Muktedir Billah'ın Yeni Arayışları:

Abbasî Halifelerinden **el-Muktedir**'in (908-932) ***Aral gölünün*** kuzeyinde yani ***Üst Yurtta*** bulunan Oğuz boyları

[85] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 41.
[86] Togan, Z.V., a.g.e., I, s. 184.
[87] Geniş bilgi için bkz. ***İbn Fadlan Seyahatname,*** s. 43.
[88] İbn Havkal, s. 419.
[89] Yangı kent hakkında çok geniş bilgi için bkz. Esin, E., ***Milâdî VII, X. Yüzyıllarda Sır-Derya Oğuzlarının Maddi Kültürü Hakkında Notlar,*** VIII, T.T. Kongresi, Ankara, 1981, II, s. 712-713.
[90] İbn Havkal, s. 419.

ve beyleri ve bu arada ***İtil***, Volga Bulgarlarını kendi tarafına çekmek ve dolaysıyla ***İslâm dininin*** buralarda yayılması için yeni bir inisiyatif içinde olduğu görülür. Bunun çok ciddi sebebleri vardır. **Z.V. Togan** bu sebepleri şöyle sıralamaktadır;

*Bu devirlerde Doğu Hilâfet ülkelerinde ardı arkası kesimeyen dini baş kaldırma hareketleri başlamıştı. Bunların en önde gelenleri arasında "**Müfrit Şia**" veya "**Gulat-ı Şia**" dediğimiz dönme aşırı Iran milliyetçileri, **İbnü'l-Fırat** gibi İran maliyecileri ile Iran Zerdüştleri vardı. Çünkü **el-Beyrûnî**'nin kaydettiği rivayetlerden öğrendiğimize göre; Zerdüşt bir kehânette bulunmuş ve 929 senesinde Iranda yüksek hâkimiyetin İslâm ve Arapların elinden Zerdüştlere geçeceğini söylemişti. Buna inanan Zerdüştler, bu büyük inkılâbı gerçekleştirecek bir "**Sâhibü'z-Zaman**" olaylara yön veren bir büyük "**Kahraman**" arayışına girişmişledi. Dolayısıyla İran'ın bir çok şehirlerinde Şiî ayaklanmaları başlamıştı. Bu bakımdan **el-Muktedir** yeni yeni arayışlara girişmiş ve elini, İslâmiyet adına Üst yurtta yaşayan **Oğuzlara ve Volga Bulgarlarına** uzatmıştır*[91].

Her ne kadar **el-Muktedir**'in üst Yurttaki Oğuz boyları ve beylerini, bu arada ***Bulgar Türkleri*** ile dini temaslar da bulunmasını **Z.V. Togan** bir kısım dini sebeblerle izah etmeye kalkışmışsada, bize göre asıl sebeplerden bir diğeri ise, ticarî ve ekonomikti. Daha açık bir ifâde ile Abbasî hilâfetinin *"**Kuzey Ticâret Yoluna**"* hâkim olması ve bu yolun emniyet ve kontrolünün "***Oğuz*** ve "***Bulgar***" Türkleri tarafından sağlanmış olmasıdır.

[91] Togan, Z.V., *Giriş*, s. 76, a.g.e., s. 196.
"وفيه كتاب ذكر فيه أن الملك يعود إليهم عند مضي ألف
وخمسمائة من لدن ظهور زرادشت."

Nitekim **İbn Fadlan**'ın müşahede ve yolculuğu sırasında karşılaştığı olaylar bu durumu bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. Çünkü *"**Kuzey Ticâret Yolu**"* meşhur *"**İpek Yolu**"*na alternatif bir yol idi. Bu yol ile Abbasî hilâfet merkezine, sanki Volga nehrinin suları gibi, Kuzey ülkelerinin, zenginliği, bolluğu, bereketi akıyor ve bu da Müslüman ülkelerin refah seviyesini yükseltiyordu. Bu ticâret yolunda sefere çıkan kervanlar bir taraftan ***Endülüs*** ve ***Tancadan*** hareketle Kuzey Afrika ve Orta Doğuya ulaştıkları gibi, diğer taraftanda ***Orta Avrupa***'dan Sılav ülkelerine, oradan ***Hazar Hanlığı*** ve ***Tokuzoğuz ülkesi***, hatta **Çin**'e kadar ulaşıyorlardı[92].

Oğuzlar'a gelince; ***Hindistan***'dan gelen ***Baharat Yolu***' nun ***Buhara*** da "Ipek-Yolu" ile birleşmesinden sonra, tekrar Ceyhun nehrinin aşağı mansabları ve **Harzem**'den geçerek "Kuzey Ticâret" yoluyla birleştiği, çok önemli coğrafî bir bölge olan ***Üst Yurtta*** oturuyorlardı. Bu yolun güvenliği, büyük ticâret kervanlarının seferleri ancak Üst yurttaki Oğuz beylerinin buna müsade etmeleri ile mümkündü. İşte **el-Muktedîr**, yakın çevresindeki **Tekin et-Türki** ve **Baştu el-Hazerî** gibi, Türk asıllı bürokratların uyarıları ile bu gerçeği görmüştü. Aksi halde **el-Muktedir**'in, süre bakımından çok uzun ve yorucu, böyle bir seyahati göze alması ve bir elçilik göndermesi mümkün değildi.

el-Muktedir'in Oğuz'lara Gönderdiği Heyet:

İşte **el-Muktedir**, hem bu ticarî dinamikleri kendi lehine çevirmek hem de *"**Kuzey Bölgeleri**"* yani ***Bulgarlar*** ve ***Üst Yurttaki***, Oğuz Türklerinin Müslüman olmalarını is-

[92] İbn Hurdadbeh, s. 153-154.

temiştir. Ne var ki bu sıralarda henüz Müslüman olan Volga ***Bulgar Hakanından*** gelen bir ***mektup,*** Abbasî Halifesini çok mutlu kılmıştır. Zira ***Bulgar Hakanı*** bu mektubunda; Halifeden, ***kendi ülkesinde İslâmiyeti yaymak için ilim adamı, âlim ve fâkihler cami ve mescitler yapmak için ehil kimseler istiyordu***[93].

Halife yukarda da ifâde edildiği gibi çevresinin en etkin adamları özellikle **Tekîn et-Türkî** vasıtasıyla bu fırsatı çok güzel bir şekilde değerlendirmiştir. Zira bu ona, aynı zamanda ***Kuzey Ticâret Yoluna*** hâkim olmanında kapısını açıyordu. Üst Yurttaki bu ***Oğuz Türkleri*** ve ***Volga Bulgarları*** ile kurulan bu yeni dini münâsebetlerin düzenlenmesi yeni bir şekil verilmesi, hele hele İslâm dininin bu topraklarda yayılması **el-Muktedir**'in de işine geliyordu.

Mamafih **el-Muktedir**; bu çok yönlü gayelerine ulaşmak için bu bölgeye devrin büyük bürokrat ve aynı zamanda en yetişkin diplomatlarından biri olan **İbn Fadlan** başkanlığında bir heyet göndermiştir (921): Her ne kadar bu heyetin kaynaklarda ***Bulgar Hakanına*** gönderildiği yazılmış ve tarihçilerimiz tarafından da bu böyle değerlendirilmiş ise de, **el-Muktedir**'in bu heyeti bize göre; ***Bulgar Hakanına*** olduğu kadar ***Üst Yurttaki Oğuzlar,*** daha açık bir ifâde ile ***Oğuz Yabgu Devleti*** ve onu temsilen yukarda adı geçen **Alp Toğan Oğlu Etrek**'e de gönderildiğinden hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Heyet, Volga boylarındaki ***Bulgarlar***'a kadar Aral gölü kuzeyi ve özellikle ***Üst Yurtta*** yaşayan ***Oğuz boyları*** ve beyleri ile de üst seviyelerde dîni temaslar kuracak, onları ***İslâm dini***'ne davet edecek ve Müslüman olmalarını sağlayacaktı.

[93] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 20.

Bu maksat için Halife, ***Bulgar Türk Hakanına*** olduğu gibi, ***Üst Yurttaki*** Oğuz beyi, **Alp Toğan Oğlu Etrek**'e de bir mektup yazmış, ayrıca ona olan teveccühünün güzel bir işareti olmak üzere kendisine ve hanımına çok kıymetli hediyeler göndermiştir. Mamafih, **Nezîr el-Harami**'nin Üst yurttaki ***Oğuz beylerinin*** en önemlilerinden biri olan **Etrek**'in Müslüman olması için böyle bir mektup yazılmasında, ***Halifeyi*** ikna etmiş olması dikkatimizi çekmektedir[94]. Bu da; hilâfet çevrelerinde, ***Üst yurttaki Oğuzların*** Müslüman olmalarının uzun zamandan beri düşünüldüğü tartışıldığını ortaya koymaktadır.

İbn Fadlan'ın maceralarla dolu bu uzun, yorucu, bir o kadar da çileli seyahatini bir bütün olarak ele almak bu kitabın konusu değildir. Ne var ki onun geniş bir risale halindeki seyahat notları; ***Üst Yurtta*** yaşayan ***Oğuz boyları*** ve medeni çevrelerden uzak, şurada burada yaşayan zavallı saf ***Oğuz göçebeleri,*** onların sosyal yaşayışları, örf, âdet ve ananeleri hakkında edep ve ahlâk hudutlarını aşan ve çoğu kere medeni bir insanı tiksindiren bilgilerle doludur. Hemen şunu itiraf edelimki, **İbn Fadlan**'dan önce ve sonrada Türk yurtlarına seyahat eden meselâ **Ebu Dülef, Temim b. Bahr el-Mutavvaî** gibi daha bir çok kimseler çıkmış ve onlar Türk boyları arasında seyahat etmişlerdir.

Ayrıca, İslâm coğrafyacıları eserlerinde bu Türkler ve onların örf, adet ve ananeleri hakkında bilgiler verdikleri gibi, **Şerefü'z-Zaman el-Mervezi ve el-Câhız** ise onlar hakkında risaleler yazmışlar ve onları övmede bir birleri ile yarışmışlardır. Fakat bütün bu kalem ehli arasında **İbn Fadlan** kadar kalemini Türkleri haksız yere hor ve hakir gören ve

[94] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 42.

âdeta bundan gururlanırcasına zevk alan, seviyesiz bir kimse asla görülmemiştri.

İbn Fazlan'a Göre Oğuz'ların Dini Hayatı:

Bununla beraber **İbn Fadlan** bizlere bu ***Oğuz Türkleri***'nin dini inançları ve yaşayışları hakkında çok önemli bilgiler vermiş ve bazı önemli tespitlerde bulunmuştur ki bunlar, bu kitabın konusu açısından son derece önemli ve ilginç müşahedelerdir. **İbn Fadlan** bu müşahedelerinde ***Oğuz***'ların sosyal ve dini yaşayışlarını bize şöyle anlatmaktadır:

"Cürcaniyeden bir Pazartesi günü ayrılmıştık (922) uzun ve çileli bir yolculuktan sonra Türk ülkeleri (Oğuzlar) ne girdik ve ***Oğuzlar*** *diye bilinen* ***Türk kabilesinin*** *bulunduğu yere ulaştık. Onlar kul çadırlarda oturan ve konup göçen Yörüklerdi. Bunlar bir dine (Mecusilik, Budizm vs.) inanmazlar. Hiçbir şeye (putlara) ibadet etmezler. Aksine büyüklerine* ***"rab"*** *derler ve işlerini ona danışırlar, aralarındaki işleri meşveretle hallederler"*[95]. Bununla beraber onlar;

*"**Zina** diye bir şey asla bilmezler. Böyle bir suç işleyen birini ortaya çıkarırlarsa onu iki parçaya bölerler*[96]. ***Oğlancılık*** *onlar arasında çok büyük bir suçtur. Bu suçu işleyen her iki kimenin cezası ölümdür*[97]. Ne var ki;

"İçlerinden biri; diğerinin kızını, kız kardeşini veya velâyeti altında bulunan bu kadını şa kadar Harzem kumaşı (mihr) karşılığında ister. Başlığı (mihr) veliye verdikten sonra kızı alır evine (çadırına) götürür. Velisi ile anlaştığı başlığı (mihri) ödemeden hiçbir kimse bir kadınla evlenemez"[98].

---

95 ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 34.
96 ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 35.
97 ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 38.
98 ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 36, *Bunlar İslâmi geleneklere de çok uygun âdetlerdir* Z.K.

Mâmâfih; **İbn Fadlan** ***Üst Yurttaki Oğuz***'ların İslâm dini ile ilk tanışma yılları ve Müslüman olma arefesindeki dini inançları ve yaşayışları hakkında bizlere çok ilginç açıklamalarda bulunmuş, kıymetli bilgiler vermiş ve şöyle demiştir:

*"**Allah**'a inandıkları için değil de sırf yurtlarından geçen Müslümanlara yaranmak için aralarında* ***"Lâilahe illa Allah-Allahtan başka ilâh yoktur!"*** *diyenleri gördüm*(*). (Onlar "Tek Tanrı"ya, inanıyorlardı) *İçlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp* ***"Bir Tanrı"*** *der. Bu Türkçe* ***"Allah bir"*** *demektir*(**). *Zira Türkçede* ***"bir"*** *vâhid ve* ***"Tengri"*** *ise Allah demektir"*[99]. Bu bakımdan ***Oğuzlar, İslâm dini***'ne karşı hiçbir taassup göstermemişler ve bilmedikleri, anlamadıkları halde ***Kuran-ı Kerime, "tesbih" ve "tehlil"*** gibi İslâmi zikirlere saygı duymuşlardır. Nitekim **İbn Fadlan** bu konuda bizzat yaşadığı bir olayı bize şöyle anlatmaktadır:

"İçlerinden biri bana ***"Kuran oku!"*** *dedi. Okuyunca hoşuna gitti. Tercümana dönerek:* ***"Ona susmamasını ve okumaya devam etmesini söyle!"*** *dedi. Bir gün bu adam tercüman vasıtasıyla bana;* ***"Bu Araba sor! Rabbimizin karısı varmı?"*** *dedi. Ben ise onun bu sözünü büyük bir günah telakki ederek tevbe ve istiğfarda bulundum. O da benim gibi "tevbe" etti ve* ***"estağfirullah"*** *dedi. Zaten Oğuz Türklerinin adetleri böyledir.*

---

* İbn Fadlan yanılıyor. O, daha buralara gel.meden çok daha önce bu yol güzergahı ve buralardaki yerleşim birimlerinde bir çok Oğuz Türkü Müslüman olmuşlardır Z.K.

** İbn Fadlan'*ın bu izahları bize,* ***Oğuz Türklerinin*** *hala* ***"Haniflik" Hz. İbrahim****'in dinine benzer bir inanca sahip olduklarını hem de bütün açıklığı ile göstermektedir* Z.K.

99 ***İbn Fadlan Seyahatnâme,*** s. 35.

Bir Müslüman ***"tesbih"*** *ve* ***"tehlil"*** *(Subhanallah) veya Lâilahe illallah, getirdiğini duyarsa onun söylediğini tekrar eder (ve bunda bir sakınca görmez)*[100].

İbn Fadlan dan yaptığımız bütün bu açıklamlaar, ***Üst Yurttaki Oğuz***'ların İslâm dinine hiçte yabancı olmadıklarını, bilakis küçük bir gayret ve teşebbüsle bütün bu ***Oğuzlar***'ın Müslüman olmaya hazır bir hale geldiklerini ve bir çoklarının da Müslüman olduklarını ortaya koymaktadır.

İbn Fadlan Alp Toğan Oğlu Etrek'in Huzurunda:

Fakat bizi ilgilendiren asıl mesele, İslâm Halifesi **el-Muktedir Billah** adına büyük Oğuz Yabgusunun ***"Subaşı"***sı yani *"Sultani Ordu"* ***nun baş komutanı olan*** **Alp Togan oğlu Etrek**'e yazılan ***"İslâma çağrı mektubu"*** bu vesile ile yapılan kabul merasimi ve ondan sonra cereyan eden ve konumuz açısından son derece önemli olaylardır.

Hemen şunu ifâde edelim ki **İbn Fadlan** bu yolculuğunda ve Oğuz yurtlarına girdikten sonra ilk defa **Küçük Yınal** adında bir Oğuz beyi ile karşılaşmıştır. Ne var ki **İbn Fadlandan** öğrendiğimize göre bu ***Oğuz Beyi*** daha önce Müslüman olmuş ve fakat kendi yakın çevresinin;

"Eğer Müslüman olursan bize beylik edemezsin!" diyerek itiraz ettikleri için Müslüman olmaktan vaz geçmiş bir kimse idi.

Ne var ki **Küçük Yınal** kendisine **İbn Fadlan** ve heyet hakkında daha önce bilgi verilmediği için yollarını kesmişse de, daha sonra yapılan karşılıklı konuşmalar sonucu yollarına devam etmelerine müsaade etmiştir. **İbn Fadlan** da onun bu iyi niyetine karşı ilgisiz kalmamış ve ona bir ***Cürcan kaftanı bir parça pay-bâf kumaşı birkaç somun ve bir avuç kuru üzüm ve yüz kadar ceviz hediye etmiştir***[101].

[100] ***İbn Fadlan Seyahatnâme,*** s. 36.

Bütün bunlar ***İslâm dini***'nin ***Üst Yurttaki Oğuzlar*** arasında **İbn Fadlan**'dan çok daha önce bir realite ve onlardan bir çoğunun Müslüman olduğunu göstermektedir. Bununla beraber **İbn Fadlan,** uzun ve çileli bir yolculuktan sonra ***Üst Yurttaki Oğuz***'ların daha yoğun oldukları bölgelere gelmiş ve büyük *Oğuz Subaşısı* **Etrek** tarafından kabul edilmiştir. **Etrek,** İslâm Halifesinin elçisini meşhur ***Türk Kubbesi*** denilen mükellef bir çadırda ağırlamış, ayrıca o ve arkadaşlarının şerefine Türk usulü büyük bir ziyafet vermiştir. Daha sonra **İbn Fadlan,** rolünü iyi yapan bir tiyatro oyuncusu gibi Halifenin ona yazdığı ***mektubu okumuş ve beraberinde getirdiği, elli altın, üç mıskal misk, tabaklanmış deri, ayrıca iki hilat vs. hediyeleri de takdim etmiştir.*** **el-Muktedir** nâmına yazılan bu mektupta onun mutlaka Müslüman olması isteniliyordu. Bütün bunlar ***Halifenin, Oğuz Türklerinin*** İslâm dinini kabul etmelerinde ne kadar samimi olduğunu göstermektedir.

Nitekim bu kabul merasimi hakkında geniş açıklamalarda bulunan **İbn Fadlan** seyahat notlarında bize şu açıklamalarda bulunmuştur:

"Daha sonra (Oğuz Yabgusun) ***"Ordu komutanı"*** (Subaşı)*nın yanına vardık. Ona;* **el-Katağan Oğlu Etrek** ***(Alp Toğan Oğlu Etrek)*** *diyorladı.* ***Etrek*** *bizim için Türk* ***çadırları*** *kurdurdu. Bizi onlarda misafir etti. Onun büyük bir âilesi,* ***kalabalık*** *maiyeti ve pek çok evleri vardı. Kesmemiz ve binmemiz* ***için***

[101] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 39.

hayvanlar getirtti. Ailesinden ve yakınlarından büyük bir kalabalığı davet ederek onların yemeleri için pek çok koyun kestirdi"[102].

"Gece olunca tercümanla birlikte **Etrek'in** *yanına geldim. O, kubbeli çadırınca oturuyordu. Yanımda* **Nezir el-Haremi'**nin (Halife adına) *yazmış olduğu mektup vardı.* **Nazir** *bu mektubunda onu Müslümanlığa davet ediyor ve teşvik ediyordu. Ayrıca* **Nazir el-Haramî** *ona; içinde müseyyebî altınlar bulunan elli altınla, üç miskal misk, tabaklanmış deriler, kendisi için iki hırkalık Merv kumaşları, tabaklanmış derilerden bir çift ayakkabı, bir kat dibâc elbise göndermişti. Bu hediyelerin hepsini ona verdik. Ayrıca karısına bir baş örtüsü ile bir yüzük hediye ettik"*[103].

Alp Toğan Oğlu Etrek'in İslâm'a Davet Edilmesi:

Bu kıymetli hediyeler arasında ona ***hilatlar*** verilmişti. Hatta bu merasim hilatını (kaftan) bu kabul töreni sırasında bizzat bu kıymetli hediyelerle birlikte ona **İbn Fadlan** giydirmişti. Bütün bu kıymetli hediyeler, yukarda da ifade edildiği gibi, Hilâfet çevrelerinin en güçlü adamlarından biri olan **Nezir el-Haramî** tarafından onun Müslüman olması için gönderilmişti. Ne var ki **Nezî el Haramî'**nin kimliği hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Fakat onun Üst Yurttaki Oğuzları, Oğuz Yapgu ve onun çevresindeki Oğuz Aristokratları, başta **Alp Toğan Oğlu Etrek** olmak üzere, ***Tarhanları, Küçük Yınal, Büyük Yınal,*** bunların hepsini tanıyan ve bir an önce onların Müslüman olmalarını dileyen, gönlü iman sevgisi ile oldu bir ***Türk,*** bir ***Oğuz devlet adamı*** olması gerekmektedir.

[102] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 41.
[103] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 42.

Bütün bu resmi kabul merasiminden sonra, **İbn Fadlan, Nezîr el-Haramî'**nin İslâm Halifesi namına **Etrek'**e yazdığı ***"İslâm'a çağrı mektubunu"*** okumuş ve şüphesiz bu mektubun kelimeleri bir özel tercüman vasıtasıyla ***Etrek'***e yani ***Oğuz Türkçesine*** çevrilmiştir. Her ne kadar mektubun asıl metni **İbn Fazlan'**ın seyahat notlarında açık açık zikredilmemiş ise de onun çok samimi, parlak bir üslupla yazılmış bir çağrı mektub olduğundan hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır.

Ne var ki mektubun muhtevası açıklanınca **İbn Fadlan,** İslâm'ın yüceliği, Allanın hidayetine ulaşmanın önemi, Hâlifeye intisab etmenin kendine sağlıyacağı dünyevi üstünlükler hakkında bir tek kelime konuşmamış ve sâdece manalı manalı onun yüzüne bakmış ve ondan, ***Halifeye*** karşı bir cevap istemiştir. **Etrek** büyük Subaşı, bu beklenmedik teklif karşısında haklı olarak bocalayıp kalmış ve şöyle demiştir;

"Siz geri dönünceye kadar bir şey söylemiyeceğim. Neye karar vereceğimi ayrıca Halifeye yazacağım!"[104].

Diğer taraftan **İbn Fadlan,** bu ***Türk Oğuz Beyi'***nin yanında daha bir müddet misafir olarak kalmış onunla atlı olarak yürüyüşlere çıkmış, bu ***Türk Beyi'***nin ne kadar çevik, üstelik çok iyi ata binen, kılınç kullanan ve çok iyi ok atan bir kimse olduğunu görmüş ve bundan hayretler içinde kalmıştır. Zira yine **İbn Fadlan'**dan öğrendiğimize göre; *böyle bir yolculuk sırasında onların üstünde yalnız bir ördek geçiyordu.* **Etrek** *keyifle atını onun altına sürmüş, yayını germiş ve okunu bu*

[104] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 42.

uçan ördeğe fırlatmıştı. **İbn Fadlan** *bir de ne görsün, ördek yere düşmüş yatıyordu*[105].

Hemen şunu itiraf edelim ki **İbn Fadlan** bu samimi dostluk gezilerinde bile ona; İslâm dininin yüceliği ve Müslüman olmanın, Allah katındaki yeri ve İslâm Halifesinin buna verdiği önemden bir tek kelime de olsa bahsetmemiş ve bir an önce buradan ayrılmayı ve yolculuğuna devam etmeyi düşünmüştür.

Boşa Giden Büyük Fırsat:

Bize göre, bu seyahatin iki önemli sebebi vardır. Bunlardan ***birincisi;*** belki de en önemlisi **Alp Toğan Oğlu Etrek**'inz İslâm dini'ne kazandırılması, Üst Yurtlar ve Oğuzlar arasında İslâm hakimiyetine giden yolun açılması ve böylece ***Aral Gölü*** çevresindeki ***Türk Oğuz Boylarının*** Müslüman olması, ***ikincisi*** ise; Bulgar Türk Hakanı ***Bilgevar Han***'a İslâm Halifesinin yüce mesajının ulaştırılması idi. **Nezîr el-Haramî,** buna haklı olarak çok ayrı bir önem vermiş ve bu maksat için **Etrek**'e çok kıymetli hediyeler göndermiştir.

Oğuz'ların Müslüman olması bize göre, Halife'nin kutsal mesajının ***Bulgar Hakanına*** ulaştırmaktan çok daha önemli idi. Neylersiniz ki **İbn Fadlan** bunun hiçbir zaman şuurunda olmamış ve ***Türk Oğuz Boyları*** arasında ***İslâm dini***'nin yayılmasının önemini bir türlü kavrayamamıştır. Böylece Oğuz'ların Müslüman olmaları ile ilgili çok güzel bir fırsat kendiliğinden yok olup gitmiştir. Artık ***Türk Oğuz Boyları*** arasında İslâm dini'nin yayılması ve onların yeni bir iman coşkusu ile Müslüman olmaları, Pir-i Türkistan Ahmed Yesevi'nin müridleri, Türkmen dervişleri, buna gönül veren

105 ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 42.

Türkistan ve Harzem diyarından gelecek olan Türk ve İslâm âlimleri, erenler ve evliyaların himmet ve bereketiyle olacaktı.

Görüldüğü gibi, şayet **İbn Fadlan** çok küçük bir gayret göstermiş olsaydı, **Etrek**'in Müslüman olması işten bile değildi. Bize göre bu büyük ***Oğuz beyinin*** Müslüman olmamasının iki önemli sebebi vardı. ***Birincisi*** İbn Fadlan'ın bu meseleyi çok hafife alması, onun tereddüdünü giderme yolunda en ufak bir teşebbüste bulunmaması ***İkincisi*** ise; **Küçük Yınal** gibi onunda çevresindeki gayr-i müslim Oğuzların baskı ve direnmesinden korkmuş olmasıdır. Böylece **İbn Fadlan**'ın bürokratik gururu yüzünden Üst Yurttaki Oğuz boyları ve beylerinin Müslüman olmaları gibi altın bir fırsat bir kere daha elden kaçmış oluyordu.

Diğer taraftan gerek **Küçük Yınal,** gerekse **Etrek** gibi, etkili ***Oğuz beylerinin*** Müslüman olmamalarında çevre sorunu önemli birfaktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Önce bu ***göçebe Oğuzların,*** İslâmiyeti kabule hazır bir hale getirilmeleri gerekiyordu. Eğer göçebe Oğuzlar arasında hummalı bir tebliğ ve irşad faaliyetine girişilmiş olsaydı, eminizki onların çoğu toptan Müslüman olacaklardı.

Zira bu Oğuzlar; ***Kuran-ı Kerimin okunuşuna ilgi gösterdikleri gibi, manasını bilmedikleri halde Kelime-i Şehâdet getiriyor, tesbih çekiyor, tekbir söylüyor ve kendilerinden İslâm namına istenilen her şeyi taklidi de olsa yapıyorlardı.*** Zira İslâmın ***"Yüce Allahı"*** ile onların inandıkları ve varlığı yüce gökleri kaplayan ***"Bir Tanrı"*** arasında hiç bir fark yoktu. Bu Oğuz Türklerinin puta tapmadıkları ***"vesenist olmadıkları"*** **İbn Fadlan**'ın da müşahedelerinden açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim **İbn Fadlan**'ın şahit olduğu bir olay bu

saf, temiz ***Oğuzların,*** Müslüman olmaya ne kadar hazır olduklarını, bütün berraklığı ile ortaya koymaktadır, **İbn Fadlan** bunu şöyle açıklamaktadır;

"Bir gün çok şiddetli bir soğuğa yakalanmıştık. Tekin et-Türkü de benimle beraberdi. Tekin'in yanında bulunan bir Oğuz Türkü hararetli bir şekilde konuşuyor ve ona bir şeyler anlatmak istiyordu. Bu Oğuz Türkünün

"Rabbimiz bizden ne istiyor! Ah bunu bir bilsekte onu yerine getirsek. Çünkü O, bizi soğuktan öldürecek" *dediğini öğrendim. Bu defa ben o Türke döndüm ve tercüman vasıtasıyla,*

"Allah sizden; Lâilâha illâ Allah" demenizi istiyor!" *dedim. Ne var ki o Türk buna güldü ve,*

"Bunu bize daha önce öğretmiş olsalardı, biz bunu çoktan söylerdik!" dedi[106].

Evet Oğuz Türklerine *"**Kelime-i Şehâdet**"*in kudsî mana ve mefhumu çok iyi bir şekilde anlatılmış olsaydı, ***Üst Yurttaki Oğuzların*** hepsi çoktan İslâmiyeti kabul etme ve ***"Kelime-i Şehâdeti"*** getirmeye hazırlardı. Fakat Müslüman Araplar, bunun için hiç bir ciddi tedbir almadıkları gibi, **İbn Fadlan** da İslâmiyetin lehine ***Oğuzlar*** arasında bu alt yapının hazırlanmasında en küçük bir gayret göstermemiş ve buna ihtiyaç bile duymamıştır.

el-Muktedir; *İbn Fadlan*'ı böyle çok önemli bir göreve getirmekle diplomasi yönden şanslı, dini misyon bakımından inadına şansız ve talihsiz bir kimse idi. Zira **İbn Fadlan,** bu ***Oğuz Türkleri*** arasında bulunduğu sürece, samimi bir şekilde İslâm dininin yayılması için gayret ve faaliyet göstereceği yerde o; böyle yapmamıştır. *Arap Seyyahı; Türkler hakkında din ve edep hudutlarını aşan bir tecessüse kapılmış ve o zavallı, saf, temiz ve İslâm dini ile ilgili her şeyi kabul etmeye hazır* ***Oğuz Türklerini*** *hor görme, onları elinden geldiği kadar küçük düşürme gayretine girmişti.*

[106] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 35, Krş. Togan, Z.V. ***Giriş***, s. 78,

İbn Fadlan bu Türkler İçin, özel mânada görevlendirildiğini, yani dini misyonunu unuttuğu gibi, Oğuz Türklerine, hilâfet çevrelerindeki Türk aristokratlarının beklediği sıcak ilgiyi de göstermemiştir. Oysa Oğuz Türklerinin Müslüman olmalarını İslâm halifesi kadar, asıl bu Türk aristokratları da istiyordu. Zira ***Oğuz Yabgu*** vekili **Etrek**'e Müslüman olması için Halife adına mektup yazdıranlarda işte bu Türklerdi.

Her ne kadar **İbn Fadlan** zamanında bu ***Türk Oğuz Beyleri,*** henüz Müslüman olmamışlarsa da, **Bilgevar Han'**ın çok samimi bir Müslüman olması İslâm Halifesi tarafından devletinin kutsallaştırılması ve asıl bundan sonra **Bilgevar Han'**ın kabına sığmaz bir Müslüman ve bir cihad eri olarak ortaya çıkması sebebiyle, ***İslâm dini'***nin, ***Türk Oğuz Beylerine*** giden ilahi yolu açmış ve ***Oğuz'***ların bir çok önde gelen kimseleri Müslüman olmamışlardır. Bu Müslüman olanlar arasında **Bilgevar Han'**ın damadı olan ***Alp Toğan Oğlu Etrek***[107] de vardı. Onun özellikle **Bilgevar Han'**ın telkini ile ***İslâm dini'***ni kabul etmiş olması gerekmektedir.

Müslüman Tâcirler ve Göçebe Oğuz Türkleri:

İbn Fadlan'ın bu talihsiz misyonu ve tutarsız yazıları bir yana ne var ki; ***Mangışlak ve Üst Yurttaki*** Oğuzlar, Oğuz Yabgu devletinin önde gelenleri; ***Subaşılar, Tarhanlar*** arasında ***İslâm dini*** süratle yayılmış başta devletin asıl merkezî ***Yeni Kent*** olmak üzere, ***Cend, Huvare*** gibi başlı başına birer

[107] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 43.

Oğuz şehri olan bu yerleşim birimlerinde kısa zamanda İslâm cemaatleri, Müslüman ticâret kolonileri oluşmuştur.

Buna sebepte büyük ticâret kervanlarının buralardan geçmesi, bozkırlarda yaşayan Oğuzların ürettikleri *at, sığır, koyun silah yağ, bal* gibi şeyleri, bu kervan malları ile alış verişlerde bulunmak için can atmaları idi. Mamafih, **İbn Fadlan** gibi kendini beğenmiş bir Arab seyyahının, bu *Oğuzları* yerden yere vurması bir yana, İslâm coğrafyacılarının, onların ticâri yönleri milli meziyet ve yaşayışları hakkında çok güzel ve olumlu tesbitleri vardır. Nitekim erken devilerde yazılmış *Hududu'l-Âlem* kitabında bu *Oğuzlar* için bizimde gururlanabileceğimiz şu ifâdeler yer almaktadır;

"Oğuzlar; mağrur insanlardır, yüzleri heybetlidir, üstelik mücâdeleyi çok severler. Kış ve yaz otlaklarda ve bozkırlarda dolaşırlar. Zenginlikleri at, sığır, koyun ve silah aletleridir. Aralarında çok sayıda TÜCCAR da bulunur. Yabancılarda gördükleri iyi ve güzel şeylere secde ederler. Oğuzlar tıp adamların (Kamlar, Şamanlar) *çok makbul tutarlar ve ne zaman onları görürlerse secde ederler. Bu tabipler onların hayatları ve malları üzerinde söz sahibidirler. Silâh ve harb âletlerine sahiptirler ve harb sırasında cesur ve yiğittirler. Devamlı olarak İslâm ülkelerine akınlarda bulunurlar"*[108].

Mamafih **W. Barthold** bozkırlarda yaşayan bu göçebe Türk kavimleri, şüphesiz *Oğuzlarda* dahil, Müslüman tacirler arasındaki ticarî ilişkiler ve bu ilişkilerin dini sonuçları hakkında şu kıymetli görüşleri ileri sürmektedir. Ona göre;

"Göçebe kavimler her vakit, medeni ülkelerin mahsullerine ve özellikle elbiselik kumaş ve diğer eşyalara muhtaç

[108] ***Hududu'l-Âlem,*** çev. V, Minorskiy, London, 1937, s. 100.

idiler. Göçebelerle ticâret, medeni ülkeler içinde faydalı idi. Çünkü bunlar hayvan ürünleri ve özellikle et, yağ vs. gibi şeyleri, göçebelerden alırken diğerlerine göre daha ucuza alıyorlardı. Ne var ki bu ticâret daha çok göçebeler için kaçınılmaz bir zaruretti. Bu bakımdan göçebeler, kendi hayvan sürülerini medeni ülkelerin hudutlarına kadar getirir ve bu medeni ülkelerin tacirlerini, bozkırlara kadar gelmelerini beklemezlerdi.

Böylece; Müslümanların sadece malları ile değil, aynı zamanda onların medeni (dini) hayatları ile de yavaş, yavaş alışkanlıklar kuran bu göçebeler; İslâmiyetin yalnız dini tesirine değil, belki büsbütün İslâm medeniyetinin de tesirine kapılıyorlardı. Ne var ki göçebe Türkler için medeni İslâm âlemine katılmak, ancak İslâm dinini kabul etmekle mümkün oluyordu[109].

İşte Müslüman tacirler, gerek medeni çevreler ve gerekse bozkırlardan ticâret yapmak için kervan mallarına koşup gelen bu *Oğuz Türklerinin* Müslüman olmaları için canla başla çalışıyorlar ve bunda büyük ölçüde başarılı da oluyorlardı. Zira bu Tüccarların bir *Oğuz Tükünün* evinde misafir bulunduğu bir sırada ev sahibi ve karısı için takdim ettiği küçük bîr hediye bile onların Müslüman olmaları için yetiyordu.

Hatta bazı Oğuz delikanlılarının bu tüccarlardan hediye almak için peşinen *"Lâilâheillâ Allah Muhammed Rasûlüllah"* dedikleri bile olurdu. Nitekim **İbn Fadlan**'da böyle bir *Oğuz* delikanlısına rast gelmiş ve bu Oğuz delikanlısı ona defalarca *"kelime-i şehâdet"* getirdiği halde **İbn Fadlan**; o, bunu hediye almak için yapıyor diye cimriliğin-

[109] Barthold, W., ***Orta Asya***, s. 94, 95.

den dolayı ona küçük bir somun ekmeği bile vermemişti. Bundan sonra da bu kötü gözlü adam, seyahat notlarına şöyle yazacaktı; ***"Onların ülkesinden geçerken Allaha inandıkları için değil de sırf yurtlarından geçen Müslümanlara yaranmak için "La ilahe illâ Allah!" diyen bîr çok Oğuz gençlerini gördüm"***(110).

Müslüman Oğuzların Sağlam Karakteri:

Mamafih yol güzergâhındaki, hatta bozkırlarda yaşayan ***göçebe Oğuzların*** Müslüman olmaları, Müslüman tacirlerinde işine geliyordu. Zaten sözüne sadık, mert, karakter sahibi bu ***Oğuz Türk***'ü, bir de Müslüman olduktan sonra, alacağında ve borcunda daha sağlam, daha dürüst, daha vefakar, daha güvenilir bir kimse oluyordu. Mamafih Müslüman tacirlerle, gayr-i müslim ***Oğuzlar*** arasındaki ticarî münasebetler hakkında **İbn Fadlan**'ın ilginç müşahedeleri bulunmaktadır. Onun seyahat notlarından öğrendiğimize göre;

"Her hangi bir Müslüman tüccar; bir Türkle dost olmadan onların ülkesine giremez. Müslüman tacir bu şekilde Türk arkadaşının yanına gelince ona ve karısına hediyeler verir. O, Türkte, bu tacir arkadaşı için kubbeli bir çadır kurar, onu misafir eder ve yemesi için ona, koyunlar verir, Bu ilişkiler o kadar samimidir ki şayet herhangi bir tacir bir Türkün karşısına dikilipte;

"Ben sana misafirim, senin develerinden, hayvanlarından ve paralarından yararlanmak istiyorum!" ***derse Türk ona bu istediklerini hiç tereddüt etmeden verir. Eğer o Müslüman tacir bu yolculuğu sırasında ölürse, kafile döndüğünde o Türk, kervanın malını indirir, bir zerre ne fazla ne de eksik olmaksızın, ölen tacire verdiği kadar parasını ve develerini alır"***(111).

[110] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 35.

Bütün bunlar; Müslüman tacirlerle gayr-i müslim ***Oğuzlar*** arasındaki ticarî ilişkilerin gücü, sosyal ekonomik boyutları, ticarî hayatın ne kadar canlı ve hele hele **Oğuzların** ve İslâm'a yatkın, ne kadar medeni kişiler olduğu hakkında bizlere çok yeterli bilgiler vermektedir. Bu tüccar Müslümanların gayr-i müslim Oğuzlarla kurdukları ticarî ve sosyal ilişkiler sonucu pek çok ***Oğuz Türk***'ü, Müslüman olmuşlardır. Bu Müslüman tacirlerin telkin ve gayretleri İle Üst Yurttaki en etkin Oğuz beylerinden biri olan **Küçük Yınal**'da Müslüman olmuştu. Ne var ki çevresi henüz ***"gayr-i müslim"*** olduğundan, bu kişiler onun Müslüman olmasına çok sert bir şekilde itiraz etmişler ve,

"Müslüman olursan bize beylik edemezsin!" **diyerek ondan yüz çevirmişlerdir. Bu durumda Küçük Yınal Müslüman olmaktan** vazgeçmiş ve o, tekrar atalarının eski dinine dönmüş"(112) veya öyle görünmek durumunda kalmıştır.

Üst Yurttaki Oğuzlar Arasında İslâmiyet:

Her ne kadar ***Oğuz Yabgu Devleti***'nin önde gelen idâri simalarından biri olan **Küçük Yınal,** çevresindeki ***"gayr-i müslim"*** Türklerin dayatmaları sonucu Müslüman olmaktan vazgeçmisse de, bu çok uzun sürmemiştir. Zira yukarıda da belirtildiği gibi müsiüman tâcirlerin bu yöndeki yoğun faaliyetleri din alimlerinin samimi tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu ***Mangışlak ve Üst Yurttaki Oğuzlar*** ve buralardaki memur ve müreffeh Oğuz şehirlerinde İslâm dini kısa za-

[111] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 36.
[112] ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 35.

manda yayılmış ve bu şehirler ***mescid, Cuma*** ve ***Bayram camileri***, güçlü İslâm cemaati ve diğer hayır ve hasenat müesseseleri ve herşeyden önce Müslüman idaresi ile çok güzel bir İslâm yurdu ve bir medeniyet merkezi hâline gelmiştir. Bu büyük oluşumu **W. Barthold** kendi açısından şu şekilde değerlendirmektedir;

"Oğuz Başbuğları karargâhının bulunmuş olduğu Seyhun nehri boylarında (buralardaki şehir ve kasabalarda) Müslüman kaloniler oluştuktan sonra, bu havalide, İslâm medeniyetinin diğer medeniyetlere üstün gelmesi îcabetmiş, ve öylede olmuştur[113].

Hadd-i zâtında bu devre en yakın zamanlarda yazılmış bir kısım coğrafya kitaplarında, hele hele Oğuz devletinin başkenti ***Yeni Kent*** başta olmak üzere, diğer ***Cend*** **ve** ***Huvâre*** gibi şehirlerde İslâm dininin nasıl yayıldığı ve buraların nasıl bir İslâm yurdu hâline geldiği hususunda bizleri ferahlatan çok kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan meselâ **İbn Havkal** (öl.977) bu konularda bizlere şu bilgileri vermektedir. ***"Yeni Kent, burası Oğuzların hükümet merkezidir. Oğuz Yabgusu burada oturur. Şehirde büyük ölçüde müs-lümanlar vardır. Buranın yakınlarında Cend ve Huvâre şehirleri yer olmaktadır. Bu şehirlerde de, Oğuz Yabgusunun idaresi altında Müslümanlar yaşarlar"***[114].

O devre yakın İslâm coğrafyacılarının bir nevi ortak fikirleri olan bu görüşler bizlere ***Harzem*** **ve** ***Üst yurtta,*** İslâm dininin kendi şartları içinde hem de süratli bir şekilde nasıl yayıldığını göstermektedir, **el-Avfi** bu konularda çok daha iyimser görüşler ileri sürmekte ve ***Üst Yurttaki*** bütün

[113] Barthold, W., a.g.e., s. 141.
[114] İbn Havkal, s. 513, İdrîsi, ***Nüzhetü'l-Müştak,*** 218a, İbn Rusteh, s. 92.

Oğuzların fazla bir direnme göstermeden Müslüman olduklarını kaydetmektedir. O Zira ona göre;

"Oğuzlar, Türk dedikleri sonsuz bir kavimdir. Çeşitli soylara ayrılırlar. Kabile ve aşiretlerinin had ve hududu yoktur. Bunların bir kısmı şehirlerde, bir kısmı da şehirlere yakın çöllerde ve bozkırlarda otururlar. Bunların ülkelerine İslâm bayrağı dikilince derhal Müslüman olmuşlar ve aralarında İslâm şeriatını uygulamışlardır. Bir çok İslâm eserleri *(camiler, medreseler hanlar ve hamamlar)* ***meydana getirmişlerdir"***[115].

el-Avfi'nin bu ifâdeleri, ***Oğuz yurtlarındaki*** İslâm hidâyet fırtınasının boyutları hakkında bizlere yeni yeni fikirler vermektedir. O da; ***bu yeni Müslüman olan Oğuz şehirlerine, İslâm hidâyetini temsil etmek üzere*** *"al bayrakların"* ***dikildiği ve Müslüman Oğuzların Allanın hidâyet ve nuruna kavuşmanın verdiği yeni bir iman coşkuşu ile günlerce sevindikleri birbirlerine yemekler verdikleri, büyük şenlikler tertip ettikleri ve bunu bir hidâyet bayramı olarak kutladıklarını göstermektedir. Bu bakımdan diyebiliriz ki dünyada Müslüman olmayı bir bayram coşkusu içinde kutlayan Oğuzlar dolayısıyla Türklerin dışında hiç bir millet yoktur.***

.Artık bundan böyle Oğuz yurtlarında gayr-i müslim Türklere yer yoktu. ***Oğuzlar*** kendi hem cinsleri ve fakat henüz İslâmiyeti kabul etmemiş olan ırkdaşlarına şimdi koyu bir ***kâfir*** göz ile bakıyor ve onları kendi yurtlarını terketmeye, hattâ ***Oğuzların*** henüz Müslüman olmamış bir başka kolu olan ***Peçenekler***'e sığınmaya mecbur ediyorlardı. Nitekim **Şerefü-z-Zaman el-Mervezi,** ***Üst Yurttaki Oğuzlar***

[115] el-Avfî, ***Câmiu'l-Hikâyat,*** Ayasofya Kütüphanesi, nr. 3167, vr. 488a.

arasında başlayan bu baş döndürücü hidâyet kavgası ve İslâm inkılabını bizlere şu şekilde özetlemektedir;

"وبعضهم ساكنوا المدن وبعضهم ساكنوا البراري والصحاري أصحاب الخيام والخركاهات، وبراريهم تحاذي بلاد ما وراء النهر وبعضها يحاذي أرض خوارزم. فلما صاقبوا بلاد الإسلام أسلم بعضهم وسموا التركمانية وصار بينهم وبين من لم يسلم منابتة ثم كثر المسلمون منهم وأحسن إسلامهم وغالبوا الكفرة وطردوهم فتنحوا عن خوارزم إلى محل البجناكية وانتشر التركمانية في بلاد الإسلام وأحسنوا فيها السيرة حتى ملكوا أكثرها وصاروا ملوكًا وسلاطينًا."

"Oğuzlar: Türklerin en büyük kabilelerinden biridir. Onların bir kısmı şehirlerde ve bir kısmı da bozkırlar ve çöllerde otururlar. Çadırlar ve obalara sahiptirler. Bozkırlarda oturanların bir kısmı Aşağı Türkistan ülkeleri ve bazıları da Harzem topraklarına komşudurlar. Onlar böylece İslâm ülkelerine yakın olunca bir kısmı Müslüman oldular ve Türkmen *adını aldılar.* (Artık bundan sonra) *onlarla, henüz Müslüman olmayanlar arasında harbler oldu. Sonra onlardan Müslüman olanlar çoğaldı, İslâm dinine girmeleri de iyi oldu. Onlar kâfirlere galebe çaldılar, onları yerlerinden attılar. Onlar da Harzem diyarından uzaklaşarak Peçenek yurtlarına geldiler. Böylece Türkmenler* (Oğuzlar) **İslâm ülkelerine yayıldılar, iyi idareleri sebebiyle ülkelerin çoğunu hükümranlıkları altına aldılar** (ve buralarını) ***hükümdar ve sultanları oldular***"[116].

Bu arada hemen şunu ifade edelim ki İslâm dini'ni kabul eden *Oğuzlar*'a *"Türkmen"* adının verilmesi, **el-Mervezi**'ye has bir keyfiyet değildir. Zira Türkistan alimleri genelde *Oğuzlar*'dan Müslümanlığı kabul eden büyük guruplara *"Türkmen"* adını veriyor ve böylece onları henüz Müslüman olmamış kardeşlerinden ayırt etmek istiyorlardı. Oğuzlardan Müslüman olanlara *"Türkmen"* denildiği **el-Beyrûnî** içinde geçerlidir. Nitekim değerli *Türk Âlimi* bize bu konuda şu açıklamalarda bulunmaktadır;

"وكان في ما مضى من أسلم من الترك الغزية وخالط المسلمين يصير ترجمانًا بين الفريقين حتى أسلم غزي فقالوا صار تركمانًا وقال المسلمون فيه أنه صار من جملتهم تركمان أي شبيه الترك."

"Geçmişte, Oğuz Türklerinden bir grup İslâm dini'ni kabul ve Müslümanlarla karıştıktan sonra, onlar iki topluluk arasında tercümanlık yapıyor ve bir Oğuz Müslüman olunca ona, *"Türkmen oldu"* ***diyorlardı. Böylece Müslümanlar bu Oğuzu artık kendilerinden biri olarak görüyorlardı. Türkmen ise*** *"Türk'e benzeyen kişi"* ***demektir***"[117].

Evet, ***Üst Yurt*** bölgesinde yaşayan ***Oğuz Türkleri*** arasında İslâm hidâyet kıvılcımları bir kor olmuş ve Oğuzlar arasında Allanın hidâyetine doğru bir yarış başlamıştı. Bu yarışa ***Oğuz beyleri*** seyirci kalmamış ve bu şehirlerdeki Oğuz beylerinin daha önce adı geçen ***Etrek*** ve ***Küçük Yınal*** hepsi Müslüman olmuşlardır. Bu Müslüman olan Oğuz ileri

---

[116] el-Mervezi, ***Şerefü'z-Zaman, Tabai'ul-Hayevan,*** Nşr. Minorsky, s. 18.
[117] el-Beyrûni, ***K. el-Cemâhir,*** nşr. Kerenkov, Haydarabad, 1937, I, s. 205.

gelenleri arasında büyük *Oğuz Yabgusu* da bulunuyordu. Gerdezi *Oğuz Yabgusu'*nun 1003 yılında ihtide ettiğini ve son Sâmâni Emiri, **Ebü İbrahim İsmail b. Nuh** (öl. 1005) ile sıhriyet bağı tesis etmiş olduğunu kaydetmektedir[118].

İslâmiyet! kabul eden bu büyük *Oğuz Yabgusu*'nun ilk icraatı, o güne kadar kâfirlere vergi veren Müslüman şehirleri ve buralarda yaşayan Müslüman Oğuzlardan bu vergiyi kaldırmak olmuştur[119]. Bu çiçeği burnunda Müslüman olan *Oğuz beyleri* arasında, ne ilginçtir ki; daha sonraları *"Büyük Selçuklular"* adıyla koca bir imparatorluk kuran ve İslâm halifesi ile el sıkışan, onun yetkilerini paylaşan mücahid *Selçuklu Sultanlarının* ilk ceddi de bulunuyordu[120].

İslâmiyetin Oğuzlar Arasında Yayılma Yolları:

Gerçekte Hazar denizinin kuzey kısımları, İtil nehrinden *Çin Şeddine* kadar yayılan geniş Asya bozkırlarına yerleşen ve en kalabalık ve en disiplinli Türk boylarından biri olan bu atlı göçebe *Oğuzlar*, İslâmiyetle temasa geçtikleri bu IX. asırlarda, daha ziyâde üç büyük coğrafi bölgede yoğunlaşmış bulunuyorlardı. Bunlardan;

Birincisi; **İbn Fadlan**'ında çok daha ayrıntılı bir şekilde bahsettiği gibi, *Hazar denizinin kuzeye doğru yayılan ovaları, İtil nehri boyları,* ***Mangışlak, Aral Gölü*** ve ***Üst yurt*** *bölgesinin verimli topraklarında oturan* ***Oğuz boyları*** *ki; bunlar daha ziyade* ***"Batı Oğuzları"*** idi.

İkincisi ise; *Seyhun nehrinin orta yatakları ve* **İspicap**'*a kadar yayılan geniş sulak bölge ve otlaklarda yaşayan* ***Oğuz beyleri idi.*** Bunlar güneyde Müslüman **Sâmânilerle** komşu bulunuyorlardı. Üstelik bunlar; ***Batı Oğuzlar*** ile sosyal ve siyâsi manada fazla bir bütünlük içinde de değillerdi. Bunlar bize göre ***"Orta Seyhun Oğuzlar"*** idi. Müslüman Sâmânilerle askeri ve ticâri ilişkilerde bulunanlarda asıl, bu Orta Seyhun bölgesi Oğuzları olmuştur.

[118] Gerdizi, ***Zeynü'l-Ahbar,*** nşr. A.Habibi, Tahran, 1347, s. 176, Pritsak, O., a.g.mak., s. 100, 101, Sümer, F., a.g.e., s. 60.
[119] Barthold, W., ***Orta Asya,*** s. 104.
[120] Jack, E., ***Background of the Middle East,*** p. 108.

Üçüncüsü; yine Arap gezginlerinden **Abü Dülef**'in çok daha ayrıntılı bir şekilde bahsettiği gibi; *bir manada Çin'in kuzey komşuları olan,* ***Kimaklarla Kartuklar*** *arasında ve bugünkü* **Moğdistan**'*ın çok önemli bir bölgesinde yaşayan* ***Oğuz boyları*** *idi ki bunlar* ***"Doğu Oğuzları"*** idi. Görüldüğü gibi, **Çin Şeddinden** Yayık bölgesi ve İtil nehrine kadar yayılan geniş ***Orta-Asya*** bozkırları, dağları, taşları, yaylak ve kuşakları bu yarı göçebe atlı Oğuz beyleri ve boylarının, İslâmiyetten önce, ilk ve orta çağlar boyunca bir ***"med-cezir"*** alanını teşkil ediyordu. Onların bu bölgelerde gezip dolaşmadıkları yer kalmamıştı. Nitekim ***Şecere-i Terâkime***'de bu ***Oğuzlar*** için şöyle denilmiştir;

"Oğuz ili köcüp yürümedük yol bar mu,
Evin tutup olturmadık yurt bar mu"[121].

Hadd-i zatında, bu geniş coğrafi bölgeler diğer bir ifade ile İslâm dini kültür ve medeniyetinin ***Oğuzlar ve İç Asya'***ya yol bulmada ana istikameti oluşturuyordu. Esasen Üst Yurt bölgesi yani, ***Batı Bölgesi Oğuzlarına*** İslâm dini; Abbasî devlet adamları, tüccar Müslümanlar ve ***Türkistan***'dan gelen din âlimleri ve sufîler vasıtasıyla yol bulduğu gibi, ***"Orta Seyhun Bölgesi"***ndeki Oğuzlar'a ise **Sâmanî**'ler vasıtasıyla ulaşmış ve bu bölgede yaşayan ***Oğuzlar'***ın çok büyük **bir** kısmı Müslüman olmuşlardır.

[121] Sümer, F., a.g.e., s. 119.

Oğuzların, asıl *Doğu Türkistan* ve *Çin*'in kuzey bölgelerinde yaşayan boylarına gelince bu Doğu Oğuzları; gazi **Karahanlı** hükümdarları ve onların her türlü vasıtayı kullanarak başlattıkları büyük İslâmlaştırma kampanyası sayesinde Müslüman olacaklardır, işte bundan sonraki sayfalarda *Oğuzlar* arasında bu iki ana istikâmette gelişen İslâmlaştırma hareketi üzerinde durulacak, *Orta Seyhun Bölgesi ve Doğu Oğuzları* arasında İslâmiyetin yayılışı ile ilgili çok geniş bilgiler verilecektir.

Orta Seyhun Bölgesi Oğuzları Arasında İslâmiyet:

Gerçekte *Oğuz*'ların ağırlıklı olarak yerleştikleri *Orta Seyhun* bölgeleri iktisâdi, ticâri ve siyâsi gelişmeler bakımından *Orta Asya*'nın çok önemli stratejik bir bölgesi idi. Ne var ki İslâm coğrafyacıları bölgenin bu önemli durumuna izah ederken "*stratejik*" kelimesini kullanmamışlar, bunun yerine o devirlerin daha yaygın dini bir tabiri olan *"Darü'l-Harb"* ve *"Dârü'l-İslâm"* kelimesini kullanmışlardır.

Bu kelimelerin; mücâhid gazilerin cihâd ruhunu alevlendirmek, onları *kâfir Oğuzlara* karşı sürekli gaza ve cihad yapmaya çağırmak, Müslümanların dini heyecanlarını artırmak, onları devamlı ve kollektif bir heyecan halinde ve ayakta tutmak için İslâm Fakihleri, Müslüman idareciler ve devlet adamları tarafından ortaya atılmış olduğundan kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. O devirlere en yakın târihlerde yazılmış olan Tarih ve Coğrafya kitaplarını okuyanlar, bu günlerin tabiri ile bu sloganların çok işe yaramış olduğunu göreceklerdir.

Oğuzlar; Dâru'l-Küfr ve Dâru'l-İslâm:

Gerçekte *Oğuzlar;* bu devirlerde *Dâru'l-İslâm'la, Dâru'l-Küfr* arasında bir *"kılınç sırtı"* oluşturuyorlardı. **Kuteybe b. Müslim**'in üstün gayretleri ile *Baykent, Buhara* **ve** *Semerkant* üçgeninde yerleşen İslâm dini, daha sonra, Abbasi halifelerinin gayreti ve hele, hele **Sâmâniler**'in bitmez tükenmez çabaları sonucu, *Fergane* gerilerine ve buralarda yaşayan Türkler arasında kendi varlığını, kabul ettirmiş, *Buhara*'nın çöle açılan kısımları, *İspicab* ve *Seyhun nehrinin* orta yataklarına kadar olan yerler ve bizim yeni tâbirimizle *Aşağı Türkistan* tam ve kâmil manada; camileri, medreseleri, hanları, hamamları, hele hele ribâtlar ve daha bir nice hayır kurumları ile tam bir *"Dârü'l-İslâm",* yani İslâmın bir *"Öz Yurdu"* olmuştu. **Makdisi** buraları bir "*Heytal*" mıntıkası (yani Türk) bölgesi olarak görmekte ve buraların dini özelliklerini hayır ve hasenatı, insanlarının üstün meziyetlerini göklere çıkarırcasına övmüş ve şöyle demiştir:

"اعلم أن هذا الجانب أخصب بلاد الله تعالى وأكثرها خيرًا
وفقهًا وعمارة ورغبة في العلم واستقامة في الدين وأشد بأسًا وأغلظ
رقابًا وأدوم جهادًا وأسلم صدورًا وأرغب في الجماعات."

"Bilki, bu mıntıka, Allanın en verimli kıldığı, hayrı, fıkhı ve ma-murluğu en bol olan, insanları zengin, namuslu, iyilik sever, misafir perver, âlimlere en çok hürmet etmekle beraber ilme en çok rağbet eden, dinleri bütün, kuvvetleri en fazla, boyunları en kalın, (zengin) en çok cihâd eden, kalbleri en temiz, cemaatleri en devamlı kişilerdir. Hulâsa burada İslâm ter-ü taze, devlet kuvvetli, adalet üstün, fakihler; bilgili, zengin, rahat, sanatkârlar usta, fakirler bol

yiyecek sahibi olup halk çok nâdir kıtlık görürler, Minberleri, sa-yılamayacak kadar çok, mıntıkaları anlatılamayacak kadar geniştir"(122).

Artık bu geniş bölgeler ve Türkler arasında ***İslâmiyet*** mücerred bir din ve inanç duygusu olmaktan çıkmış, bir kültür ve medeniyet bir yaşayış tarzı hâline gelmiş, dolayısıyla bir çok din, fikir ilim adamı, *Müfessirler, Muhadddisler, Tıp, Fizik, Kimya, Astronomi, Felsefe, Kozmoğrafya, Edebiyat ve dil* sahalarında sayısız âlimler çıkmıştır. Çoğu Türk asıllı olan bu şahsiyetli ilim adamları ve onların yüksek fikirleri bütün Orta Çağlar boyunca İslâm dünyasını aydınlatan İlâhi bir meşale olmuştur(123).

Harzem'den Seyhun nehrinin orta yatağı ve ***İspicab***'a kadar uzanan ve daha ziyade ***"Orta Oğuzlar"***'ın yerleştiği bu bölgeler kelimenin tam anlamı ile bir ***"Dârü'l-Küfür"*** idi. ***Kâfir Oğuzlar*** bu sınır boylarında oturuyorlardı. **Bununla beraber onlar;** ***çok cesur, atılgan, yiğit, mert, ata binmeyi ve kılıç kullanmayı seven kahraman insanlardı. Şimdiye kadar hiçbir güç onları kendi idareleri altına alamamıştı. Onlar hem de hiç beklenmedik zamanlarda İslâm ülkelerine akın ve yağma hareketlerinde buldukları gibi; zaman, zaman büyük mal varlıkları ile Aşağı Türkistana öyle muazzam göçler yapıyorlardı ki, Müslüman idarecilerin çoğu zaman bunları önlemeleri mümkün olmuyordu.***

122 el-Makdisi, s. 214.

123 Erken devirlerdeki bu gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., ***Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri, Harzem Dil Ekolü***, Konya, 2004, Ayrıca ayn. Müլf., ***Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri***, Konya, 1996.

Nitekim IX. ve X. asırlarda yetişmiş İslâm coğrafyacılarının hemen hepsi, bu konuya aynı gözle bakmışlar ve Orta Seyhun Oğuzlarının; ***Dârü'l-İslâm***'la, ***Dârü'l-Küfr*** arasında bir ***"Kılınç Sırtı"*** eskilerin tabiri ile ***"hadd-i fasıla"*** oluşturduklarını kaydetmişlerdir. Aşağı Türkistan Müslümanları; ***kâfir Oğuzlar*** ve onların bu beklenmedik zamanlarda İslâm ülkelerine yaptıkları akınlara karşı imani bir sedd oluşturuyorlardı. Bu manada erken devirlerde Müslüman olmuş bu ***Türklerin***, İslâm ülkelerini korumak için yaptıkları hizmetleri İslâm coğrafyaları göklere çıkarmıştır. Onlara göre;

"Aşağı Türkistan hudutları *Dâru'l-Hârb'****tir. Harzemden İspîcap'a ve buradan Karluklara kadar olan yerler Oğuzlar'a huduttur. Meşhurdur ki; İslâm dünyasında bu Oğuz Türklerinden daha şiddetli bir Dârü'l-Harb yoktur. Aşağı Türkistan halkı bu Oğuz Türklerinin karşısında güçlü bir sed oluşturur. Onlar; Oğuzların İslâm ülkelerine girmeleri ve buraları istilâ etmelerine engel olurlar. Aşağı Türkistan'a gelince; İslâm dünyasında bu bölge ve bura halkından daha fazla cihâda koşan ve bunun sevabına nail olan hiç bir yer yoktur"***(124).

"هو سد الترك وترس الغز وهول الروم ومفخر المسلمين

ومعدن الراسخين و؟نعش الحرمين وصاحب الجانبين."

el-Makdisi'nin bölge hakkındaki ifâdeleri daha canlı ve de heyecanlıdır. Ona göre; ***"Aşağı Türkistan Müslümanları ve bu bölge; gayr-i müslim Türklere karşı sedd, Oğuzlara karşı kalkan, Rumların korkulu rüyası, Müslümanların medâr-ı iftiharı, ulularıın kaynağ, Harameyn'in*** (Mekke-

124 İbn Havkal, s. 467, el-Hamevi, V, s. 46, el-Istaharî, s. 291-292.

Medine) *yücelticisi, "Doğu"* ve *"Batı"nın gerçek sahibidirler"*(125).

Müslüman Sâmânîler ve Orta Seyhun Oğuzları:

Diğer taraftan önceleri Müslüman Arapların hâkim oldukları bu mübarek Türk yurtlarına bu defa ***Sâmâniler*** sahip olmuşlar ve ***Şii İran***'ın aksine buralarda ***Sünni*** esaslara bağlı koyu bir ***İslâm devleti*** kurmuşlardır. ***Sâmânilerin,*** bir devlet politikası olarak sınır boylarında yaşayan ***Türk kabileleri*** ve bu arada ***Oğuzlar*** arasında İslâm dinini yaymak için nasıl, canla başla çalıştıkları, bundan önceki bölümlerde bütün ayrıntıları ile açıklanmıştır. Onların bu samimi tebliğ, tebşir ve irşat, faaliyetleri sonucu göçebe ***Oğuzlar***'ın çok büyük bir kısmı Aşağı Türkistana gelmişler ve hepsi Müslüman olmuşlardır. Zaten Türklerden oluşan Sâmâni ordularının büyük bîr kısmı işte yarı göçebe ve her biri ateşli bir Müslüman olan bu ***Oğuzlar*** teşkil etmekte idi[126].

Diğer taraftan ***Sâmâniler*** bu yan göçebe ***Oğuzlar***'a Müslüman olsun veya olmasın, büyük bir ilgi gösteriyorlardı. Onlar ve milyonlara varan mal varlıklarına sınır boyları ve cephelerde geniş otlaklar veriyorlardı. Bu da onların Müslüman olmaları için çok cazip geliyordu. Belli stratejik maksadlarla, sınır boylarına yerleştirilen bu yarı göçebe ***Oğuz boyları,*** gayr-i müslim Türkler ve diğer hemcinsleri olan kâfir ***Oğuzlara*** karşı bu otlakları sadece korumak değil, bir manada sınır bekçiliği yapmış oluyorlardı.

Bunlardan mesela; ***Fârâb*** ile ***Genedih*** arasında çok verimli geniş ziraat arazileri otlaklar vardı. Bu geniş otlaklar

---

[125] el-Makdisi, s. 212.
[126] el-Istahari, s. 292.

Oğuzlara verilmiş ve buralara onlar gelip yerleşmişti[127]. Ne ilginçtir ki; ***1000 kadar çadırda oturan bu göçebe Oğuzlar*** (on bin kişiden fazla) ***çok geçmeden ihtida etmişler***[128] ve buraların gerçek manada bekçisi olmuşlardır. Artık onlardan başka, bu geniş otlak ve ziraat alanlarından hiç bir kimsenin yararlanması mümkün değildi.

Gerçekte ***Sâmâniler***'in Aşağı Türkistan'a hâkim oldukları bu devirlerde, (VIII. asır) yukarda da ifâde edildiği gibi, ***Dâru'l-Küfr*** dediğimiz sınır boyları ve buralarda mekân tutmuş kâfir ***Oğuzlar***'a karşı, bu sınırların beri tarafında oturan mücâhid ***Türkler*** arasında, kıyasıya bir mücâdele zâten başlamış bulunuyordu, İslâm coğrafyacılarının çok daha ayrıntılı olarak bildirdikleri gibi, bu sınır boylarında mekân tutan ***Oğuzlar,*** İslâm ülkelerine, hem de hiç beklenmedik zamanlarda büyük akınlar yapıyor ve sınırlara komşu şehir ve kasabalarda oturan Müslümanlara çok ağır zararlar veriyorlardı. *Nitekim **Hududul-Âlemde*** bundan önceki sayfalarda da kaydedildiği gibi, bu Oğuzlar ve onların akınları için şu ifadeler yer almaktadır;

"Oğuzlar mağrur, yüzleri heybetli insanlardır. Mücadele (harbetmeyi) severler, Oğuzlar'ın kasabaları yoktur. Fakat keçe kubbeli çadırlarda oturan halkın sayısı çoktur. Silâh ve harb aletlerine sahiptirler. Harb sırasında cesur ve yiğittirler. Devamlı halde İslâm ülkelerine akınlarda bulunurlar"(129).

---

[127] İdrîsi, s. 217b, Krş. Esin, E., a.g.mak., T.T. Kongresi, Ankara, 1981, II, s. 722.
[128] ***Hududu'l-Âlem,*** s. 110.
[129] ***Hududu'l-Âlem,*** s. 100.

Müslüman *Sâmâni Emirleri;* bu *Oğuz* akınlarını durdurmada çok başarısız kalıyorlardı. Bu bakımdan onlar; sınır boylarındaki bu Oğuz akınlarını durdurmak için bir seri tedbirler almak durumunda kalmışlardı. Bu cümleden olmak üzere; hudud boylarına bu *Oğuz* akınlarını haber vermek için gözcüler ve gözetleme kuleleri (Ribatlar) dikilmiş ve bunlardan sabah akşam haber beklenir olmuştu. Hatta bu hususta daha da ileri gidilmiş, askeri hazırlık ve tahkimatlar yapılmıştır.

O kadarki, *Sâmâniler* devrinde sınır boylarını korumakla görevlendirilen Müslüman idareciler *Buhara* civarında, *Şaş* **ile** *İspicâb* bölgelerine duvarlar yapmışlar ve bu hudut şehirlerindeki surlar ve hisarları tamir ve tahkim etmekten hiç bir zaman geri kalmamışlardır[130]. Nitekim **İbn Havkal,** da sınır boylarındaki bu rahatsızlıkları dile getirmekte ve şöyle demektedir; *"Şaş ve Fergânede zamanımızda hiç bir cephede olmayan askeri hazırlıklar vardır. Hatta bu bölgelerde oturanlardan her bir kişi; bir emir, bir komutan olmadığı halde, 100 ile 50 veya 20 kadar cihâd için at beslediği görülür"*[131].

Bunlar bir mânada gönüllü *İslâm mücâhidleri* idi. Şu da unutulmamalıdır ki bu devirlerde, hudut boylarındaki yerleşim bölgelerinde kalabalık sayıda gönüllü Türk İslâm mücâhidleri vardı. Buna sebebte buralardaki *Ribâtlar "Kutsal Hidâyet Ocakları"* idi. *Aşağı Türkistan'*daki büyük hayır ve hasenat sahipleri, büyük komutanlar, sınır boylarındaki yerleşim birimleri, büyük şehir ve kasabalara, **Ribât**lar yaptırıyor ve onların ihtiyaçlarını temin ediyorlardı[132].

[130] Mukaddesi, s. 278, Sümer, F., a.g.e., s. 63-64.
[131] Bu konularda geniş bilgi için bkz. İbn Havkal, s. 3, 467, el-Istaharî, s. 292.

Kış aylarında bu *Ribatlarda,* Türklere çok **seviyeli** bir ruh eğitimi verildikten sonra, onlar tam bir **İslâm sevdâlısı** oluyor, bahar ve yaz ayları gelince, yeni bir **iman eri ve** bir gazi mücâhid olarak kâfir *Oğuzlar'*a karşı, gaza **ve cihâd** seferlerine çıkıyorlardı. Bu mücâhid gazilerin en **fazla toplan**dığı şehirlerden birisi ise, *Orta Seyhun bölgesinde* **ve** büyük bir Türk şehri olan *İspicâb* idi. **el-Mukaddesi, sadece** bu Türk şehrinde 1700 ribatın bulunduğunu kaydetmiştir ki bu İslâm namına hayret verici bir rakamdır[133]. Bu **diğer taraf**tan kâfir *Oğuz Türklerine* karşı başlatılan cihâd **hareketi** ve onların her hâl-ü kârda Müslüman olmaları için **yapılan** büyük hazırlıklar hakkında da bizlere çok ilginç **fikirler** vermektedir.

Gerçekte *Sâmânilerin;* bundan önceki bölümlerde de izah edildiği gibi **Seyhun Nehri'**nin orta yatakları, **Şaş** (Taşkent) **İspicâb** ve buralarda yaşayan mahalli *Türkler, Oğuzlar* ve onların diğer bir kolu olan *Türkmenlerin* **Müslüman** olmalarında çok büyük hizmetleri olmuştur. *Sâmâni Emirlerinin* giriştikleri gaza ve cihâd seferleri sayesinde, **Şaş** ve *İspicâb* bölgeleri İslâm sınırları içine alındığı gibi, **Talasın** doğusuna kadar uzana geniş Asya bozkırları da **İslâm dinine** açık, birinci derecede propaganda alanları haline gelmişti. **İdrîsî;** *Sâmaniler* devrinde sınır boylarındaki **Oğuzlar da** dahil bütün Türkler'e karşı girişilen gaza ve **cihâd seferleri** hakkında şu genel değerlendirmeleri yapmaktadır;

[132] Ribâtlar hakkında bkz. Kitapçı, Z., ***Orta Asyada İslâmiyet,*** s. 151.
[133] İdrîsî, s. 100.

"Türkler; Tokuzoğuzlar, Peçenekler, Türkeşler ve Oğuzlar gibi, çeşitli sınıflara ayrılmışlardır. Bunlar Müslümanlara sefer yaparlar. (Sınır boylarındaki) Müslüman olmuş Türklerde onlara karşı sefer yapmaktan geri kalmazlar. Bütün Aşağı Türkistan'daki Müslümanlar, bu düşmanlara karşı seferber olmuşlardır. Aşağı Türkistan halkı kahraman, cesur, kuvvetli, yiğit kişiler oldukları için (bu kâfir) Türklerden hiç bir korkulan yoktur[134].

İslâm coğrafyacılarının, bu gaza ve cihâd seferlerinden bahsederken ***Sâmânilerin*** isimlerini çoğu halde zikretmemeleri ve bu seferlerde birinci derece de etkili kişiler olarak ***Aşağı Türkistan*** halkını yâni buralarda erken devirlerde Müslüman olan ***Türklerden*** bahsetmeleri, üzerinde daha da itina ile durulması gereken bir konudur. Mamafih ***Sâmâniler*** ve hele hele ***Karahanlılar,*** fethettikleri şehir ve kasabalara ***Emeviler*** ve ***Abbasi***'lerin aksine İslâm dini ile beraber geliyorlardı. Bu iki hanedan âilesi zamanında Türk yurtlarının fethini müteakip, buralarda çok ciddi bir İslâmlaştırma kampanyasıda başlatılmış oluyordu. Bu büyük dini hizmet ve hayrın ağırlığını; Müslüman gaziler, din adamları ermişler ve onların yeni bir iman çoşkus ile yaptıkları irşadlar, ayrıca Müslüman tüccarlar ve ***Türkmen dervişlerinin*** Türkler arasında büyük bir sabır ve inadla sürdürdükleri İslâm propaganda faaliyetleri oluşturuyordu.

Orta Seyhun Oğuzları ve Ticâret:

Oğuz'ların güney komşuları olan ***Sâmâniler;*** **F. Sümer**'in de dediği gibi, bu devirlerde kendi tarihlerinin en mutlu dönemlerini yaşıyorlardı. ***Aşağı Türkistan,*** diğer bir

[134] İdrîsi, (Leiden), s. 518.

ifâde ile Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasındaki bu geniş bölgeler; ***Sâmânilerin*** idaresi altında siyâsi istikrara kavuşunca, maddeten ve manen İslâm âleminin en gelişmiş ülkelerinden biri hâline geldi. Bu bakımdan ***Aşağı Türkistan***'dan kalkan ticâret kervanları, ***Çin Seddine*** kadar yayılan Türk âleminin en uzak yerlerine kadar ulaşabiliyorlardı[135].

Orta Seyhun bölgesine yayılmış olan ***Oğuz***'lar da bu ticâri refahtan fazlasıyla nasiplerini alıyor, mamur ve müreffeh bir şekilde yaşıyorlardı. Bu ***Oğuzlar;*** ne ilginçtirki, diğer Türk boylarına nazaran, ticârette en fazla başarı gösteren Türk kabilelerinden birisi idi. Hele hele canlı koyun ticâretinin, ***Oğuzlar*** arasında çok câzib bir yeri vardı. İslâm coğrafyacılarının beyanlarına göre; Oğuzların koyunları kadar eti tatlı ve lezzetli olan bir hayvan yoktu. Bu bakımdan; ***"Horasan'a idhal edilen koyunların çoğu, Oğuz ülkelerinden gelirdi. Çünkü en seçkin en lezzetli koyun eti, Oğuzlardan idhal edilmiş olan koyunların etleri idi"***[136].

Ayrıca onlar iyi cins ***atlar*** ve ***develer*** satıyorlardı. Diğer taraftan, ***yün, keçe çadır, yağ, bal*** vs. Oğuzların ticâri ürünleri arasında idi. Oğuzların ticâret yaptıkları şehirlerden birisi de ***Savrân*** idi. Savrân şehri Oğuzların sulh ve anlaşma yapmak, hele hel sulh zamanlarında ticâret yapmak için geldikleri bir yer ve çok müstahkem bir şehir idi[137].

Müslüman Oğuzların bu devirlerde çok fazla itibar ettikleri şeylerden birisi de, başta İslâm halifeleri olmak üzere, Müslüman idareci ve devlet adamlarının paralı askerleri olarak onların hizmetlerine girmekti. Her ne kadar temel İslâmi

[135] Sümer, F., ***Oğuzlar***, s. 63.
[136] İbn Havkal, s. 453, el-Istaharî, s. 282, 288.
[137] İdrîsî, s. 217a, İbn Havkal, s. 511.

kaynaklarda ve İslâm coğrafyacılarının eserlerinde bunlardan yalın anlamda "*köle*" olarak bahsedilmekte ise de, bunlar o günkü toplumsal değerlere göre "*köle*" olmadıkları gibi, mansup oldukları âileler de hür ve şerefli Türk âileleri idi[138]. Büyük sultan ve devlet adamlarının emrinde ve bir çok hallerde yüksek mevkilerde paralı asker olmak bu ***Oğuz Türklerine*** çok cazip geldiği için, onlar bunu severek yapıyor ve bunda adetâ yarış ediyorlardı.

Diğer taraftan ***Oğuzlar;*** *mert, cesur, atılgan, yiğit, kahraman insanlardı. İyi silâh kullanır ve çok iyi ata binerlerdi. Üstelik efendilerine karşı, kim olursa olsun büyük saygı ve bağlılıkları vardı. Kılınçlarının hakkını veren İnsanlardı.* Bu bakımdan başta **Sâmâniler**'in cihâd erleri olmak üzere, mahalli hükümdarlar, askeri ihtiyâçlarını mümkün olduğu kadar bu yiğit yapılı yağız çehreli Oğuzlardan karşılıyorlardı[139].

Mamafih Müslüman devlet adamları ve idarecilerinin emrinde çalışan bu yalın kılınç ***Oğuz*** yiğitleri (İslâmi kaynaklara göre köleler) daha sonraları efendilerinin, efendisi olmuşlar ve bir biri ardından bir çok müstakil devletler kurmuşlardır. İşte bunlardan birisi de Sâmâni ordularının önde gelen Türk asıllı generallerinden biri olan ***Sebük Tekin*** idi. Daha sonra ***Sâmânilerden*** kopmuş ve "***Gazneliler***" devletini kurmuştur.(977-997) Oğlu **Mahmud** ise İslâm dininin erken devirlerde başlayan Ceyhun havzasının yukarı yatakları, ***Halaç Türk*** kabilesi, ***Herat*** ve ***Afganistan*** istikametindeki ilerleyişinin önünü açmış ve bu sayede İslâm hidâyeti, ***Hindistan***'a bir ulu yol bulmuştur. Bugün ancak milyonlarla

---

[138] Bu konularda genel bir değerlendirme için bkz. Kitapçı, Z., ***Orta Doğuda Türk Askeri Varlığı***, İstanbul, 1987, s. 24.

[139] Cemâl, el-Karşî, s. 130.

ifâde edilen ***Hind-Pak*** yarımadası Müslümanları ve onların Hindİstanda kurmaya muvaffak oldukları büyük İslâm kültür ve medeniyetinin temellerin de işte, bu **Gazneli Mahmud** ve onun kahraman cihâd askerleri ve imân erleri olan Oğuz Türklerinin mübarek kanları bulunmaktadır[140].

Orta Seyhun Bölgesi Şehirlerinde İslâmiyet:

Bu genel izahlarımızdan da anlaşıldığı gibi, gerek Seyhun nehrinin orta yataklarında yaşayan ***Oğuzlar***, gerekse buralardaki diğer Türk şehirleri, bir değil, bir kaç koldan İslâm dininin cazibe sahası içine girmiş bulunuyorlardı. Bununla beraber biz ***Sâmâniler*** ve ***Karahanlıların*** fethettikleri şehirlere, beraberlerinde İslâm dinini de getirdiklerini söylemiştik. Bu şekilde Orta Seyhun bölgesindeki Türk şehirleri arasında İslâm dinini ilk kabul eden ***Şaş*** bugünkü ***Taşkent*** şehri olmuştur. Bilindiği gibi **Şaş** bölgesine; Sâmâni emirlerinden **Nuh b. Mansur**, bir sefer düzenlemiş, **İspîcab**'a kadar varmış, buraları İslâm hâkimiyetinin sınırları içine almış ve neticede bu şehirler kamilen Müslüman olmuşlardır[141]. **İdrisi; *Şaş halkının*** (*Türklerin*) ***kahraman ve cesur olduklarını söylemektedir***[142]. Ne ilginçtir ki; ***Şaş***, kısa zaman sonra bir İslâm merkezi hâline gelmiş ve bu erken devirlerde, ilmi şahsiyetini İslâm dünyasına kabul ettirecek bir çok ilim ve din adamları ortaya çıkmıştır[143].

---

[140] Gazneliler hakkında geniş bilgi için bkz. Bosvvorth, C.E., ***The Ghaznavids Their Empire in Afganistan and Eastern İran***, 944-1040, Edinburg, 1963, Dames, M.L., ***Gazneliler Mdd.*** İA. IV., s. 742, Muhammed, Nazım, ***The Life and Times of Sultan Mahmud of Gihazna***, Cambiridge, 1931, Merçil, E., ***Gazneliler Devleti Tarihi***, Ankara, 1989.

[141] Cemâl el-Karşî, s. 130.

[142] İdrîsi, s. 217a.

[143] Bu konularda geniş bilgi için bkz. Kavakçı, Y.Z., ***Karahanlılar Devrinde İslâm Hukukçuları***, Ankara, 1976.

Süt-Kent'de böyle idi. Bura halkı da, bu devirlerde çoktan Müslüman olmuşlardı. Burada çok büyük bir Cuma camii inşa edilmiştir. Berk ırmağının ***Seyhun nehrine*** karıştığı, bir bölgede kurulan bu şehirin çevresinde zâten Müslüman ***Oğuzlar*** yaşıyordu. ***Süt-Kent,*** aynı zamanda Müslüman ***Oğuzlar***'ın ve ***Karlukların*** ticâret için toplandıkları bir açık şehir olmuştu[144].

Orta Seyhun (Sır derya) bölgesinin diğer önemli bir şehri ise ***Sayram*** veya ***İspicâb*** şehridir. İspicâb, IX-X. yüzyılda bölgenin idâri bir merkezi durumunda idi. Gök Türk Hanedanlarından ***Tu-Iu Kağan*** (638-653) burasını kendisi için "***Başkent***" yapmıştı. Yine Karahanlı hükümdarlarından **Bilge Kül Kadır Han,** ***İspicâbı,*** Sâmâni'lere savunma durumunda kalmıştı. Şehir Türkçe "***kart beltir yol***" denen ve haç vâri bir şekilde inşâ edilmiş ve dört bölüme ayrılmıştı[145].

İslâmiyetin bu bölgede yayılması ile ***İspicâb,*** nerede ise bir ***Türk Hanlığı*** hâline gelmiştir. Asıl şehrin etrafı surlarla çevrilmişti. Şehirde ***Nahşepliler, Buharalılar ve Semerkantlılar*** adıyla bilinen büyük ribatlar bulunuyordu. Fakat bunların en önemlisi İspicâb beylerinden, üstelik 926'lı yıllarda ***Belh Valisi*** olan **Kara Tekin** tarafından yaptırılmıştır. Bu değerli Türk beyi fakirlere katık ve ekmek vermek üzere aylık geliri 7000 dirhem den fazla olan koca bir çarşıyı bu ribâtlara vakfetmişti[146].

İspicâpta gayri müslim ***Türkler*** ve ***Oğuzlar***'a karşı cihâd ve İslâmi hizmetlerde bulunmak üzere 1700 ribât olduğu söylenmektedir ki, bunlar yöre halkının gayr-i müslim ***Türkler*** ve ***Oğuzlar*** arasında, İslâm dininin yayılmasına ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. İslâmiyet ***İspicâb***'a girdikten sonra burası da ***Türkistan***'ın diğer şehirleri gibi bir ilim merkezi olmuş ve burada bir çok ilim ehli yetişmiştir. Nitekim **Z.V. Togan,** ***Kur'an-ı ilk Türkçe tefsirinin bu İspicâplı âlimler tarafından yapıldığını söylemektedir***[147].

Orta Sırderya bölgesinin en önemli şehirlerinden birisi de ***Savran*** idi. ***Savran*** X. yüzyılda gayr-i müslim ***Oğuzlara*** karşı, müs-lümanlar tarafından yapılmış son derece müstahkem en son bir şehir idi. Şehir halkı çoktan Müslüman olmuşlardı. Ayrıca çok güzel bir ***camii*** vardı. ***Oğuzlar*** buraya, yukarda da ifâde edildiği gibi, sulh zamanlarında ticâret yapmaya geliyorlardı[148].

Fârab'a gelince; burası kâfir Türklere karşı 70.000 mücâhid gazi çıkaran büyü bir şehir idi. Şehrin etrafı surlarla çevrilmiş ve son derece güzel bir ***camii*** bulunuyordu[149]. Diğer taraftan ***Fârab, Gençdih ve Şaş*** arasında bereketli otlaklar ve verimli araziler vardı. Buralarda hem de yoğun bir şekilde göçebe ***Oğuz Türkleri*** yaşıyorlardı. Bunlar bu devirlerde âdetleri olduğu üzere, yün keçeden yapılmış kubbeli çadırlarda oturuyorlardı. **İbn Havkal** ***bunlardan 1000 çadır halkının;*** *(tahminen en veya on beş bin kişi)* ***İslâm dinini kabul etmiş olduklarını söylemektedir***[150]. Bu şekilde ve bir anda, on veya onbeş bin kişinin Müslüman olması; ***Oğuzların*** İslâmlaşma süreci hakkında da bizlere çarpıcı fikirler vermek-

[144] İbn Havkal, s. 551, İdrîsî, s. 217a, Krş. Esin, E. a.g.mak., VIII. T.T. Kongresi, II, s. 721.
[145] Esin, E., a.g.mak., VIII. T.T. Kongresi, II, s. 720-721.
[146] el-Makdisi, s. 273.

[147] Togan, Z.V., ***Kuran ve Türkler,*** İstanbul, 1971, s. 18.
[148] İbn Havkal, s. 510, el-Makdisi, s. 273.
[149] İbn Havkal, s. 510.
[150] İbn Havkal, s. 511, Krş. Sümer, F., ***Oğuzlar***, İA. IX, s. 381.

tedir. Mamafih, buraya kadar yaptığımız bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi *Sâmâniler* devrinde Seyhun nehrinin *Orta Yataklarında* yaşayan bu *"Orta Oğuz"* boylarını, çok azı müstesna, hemen hepsi Müslüman olmuşlardır.

Doğu Ciheti Oğuzları ve Karahan'lılar:

Oğuzlar'ın çok büyük bir kısmı, bu devirlerde, yukarıda da ifade edildiği gibi *Çin*'e yakın hudud bölgeleri, bu günkü *Moğolistanın* büyük bir bölümünde oturuyorlardı. **Gerdezi**; *"bu Oğuzlardan bahsederken; onlar Çinlilerin komşularıdır"* demektedir[151]. Bütün bunlar, *Oğuzlar*'ın diğer Türk boylarına göre *Orta Asya'*da ne kadar geniş coğrafi iklimlere yayılmış olduklarını ortaya koymaktadır. Bu bakımdan bu Oğuzlara *"Doğu Ciheti Oğuzları"* denilmesi her halde daha uygun olacaktır. Zaten *Çin Seddinden, Hazar denizi* ve *İtil* nehrine kadar uzanan geniş *Asya bozkırları,* bir mânada bu yarı göçebe atlı, Oğuz boylarının gezip dolaştıkları yerlerdi. Bu geniş bölgeler bir manada bu yiğit kahramanların *"med-cezir"* alanını teşkil ediyordu.

Nitekim *Sâmâniler* devrinde tarihi İpek Yolunu takib ederek *Çin*'e kadar uzanan geniş Türk coğrafyasında çok uzun bir seyahat yapmış olan **Ebû Dülef,** Türk kabileleri yanısıra bu; Çin'e komşu olan yiğit yapılı, yağız çehreli, mert, cesur, *Oğuz boylarından* da bahsetmekte ve onlar hakkında çok geniş bilgiler vermektedir. Zira bu *Oğuzlar;* tarihi ipek yolu güzergâhında bulundukları için çoktan ticâret yapmayı öğrenmişler ve ticâret yapan her kavim gibi bunlarda *Oğuzların* en medeni boyları olmuşlardı. Onlar üstelik yerleşik hayata da çoktan geçmiş bulunuyorlardı.

---

151 ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** (Notlar), s. 91.

Meşhur Arap gezgini **Ebû Dülef** bu Oğuzlardan sitâyişkar bir şekilde bahsetmektedir. Ona göre; ***"Bu Oğuzların taştan, ağaçtan ve kamıştan yapılmış evleri, asıl idare merkezi olan şehirleri ve saygı değer birde beyleri vardı. Hindistan ve Çinle ticaret yapıyorlardı. Bunlar sadece koyun ve keçi eti yedikleri gibi, yünlü, keten ve kumaştan yapılmış kürklü elbiseler giyiyorlardı"***[152].

Bu devirlerdeki büyük tebliğ, irşâd falliyetleri ve Müslüman gazilerin cihâdları sonucu, ***İç Asya*** ve ***Doğu Türkistan***'a yol bulan ***İslâm dini,*** tarihi ***İpek Yolu*** güzergâhındaki Türk yerleşim bölgeleri ve buralardaki büyük şehir ve kasabalardan geçerek, **Ebû Dülef** in de işaret ettiği gibi *Çin*'e yakın sınır boylarında yaşayan bu *"Doğu Ciheti Oğuz"*larına ulaşmıştır, ***İslâm dini*** bu uzak Türk yurtlarına bu defada yine Müslüman tacirler vasıtasıyla yol bulmuş ve *Çin*'e kadar uzanan bu yol güzergâhın da ve Türkler arasında çok aktif Müslüman kaloniler oluşmuştur.

Evet; *Talas* ve ***Isık Göl*** istikametindeki kervan yolundan ilerleyen ***İslâmiyet; Oğuzlar ve Karluklar*** arasında ***Şâmânizmle*** bir arada yaşıyor, bazan ***Şâmâni,*** bazan İslâm hükümdarları idaresinde iki cemaat bulunuyordu. Bu cümleden olmak üzere; ***Tekin Kent***'in yarısı Müslüman, ***Haran*** şehrinin hükümdarı ve halkının bir kısmı Müslümandı. ***Burukek*** şehri yıkıldığından, burada oturan ***Türkmenler*** korkmadan Müslüman olmuştu.

Talas, Tur-ket, Barkan, Atlıh, Çiğil, Kulan, Uş, Adah-Kent Şuğnak, Şavgâr, İspâniket, Ahsi ket, Balaş, Küba, Arpalık ve başka şehirlerde oturan ***Oğuzlar*** ve ***Karluklar İslâm dinini*** çoktan kabul etmişlerdi. Bütün bu hayırlı gelişmeler

---

152 el-Hamevî, III, s. 441, ***İbn Fazlan Seyahatnâme,*** s. 91.

neticesinde ***İslâm dini*** artık göçebeler arasında, kitleler halinde ihtidalara şâhid oluyordu. Bu sıralarda; ***Şaş*** (Taşkent) ve ***Sayram arasındaki geniş otlaklarda yaşayan 10.000 çadır halkının Müslüman olduğu kaydedilmektedir***[153]. Evet sayıları ancak yüzbinlerle ifâde edilen çadır halkının çoğunluğunun ***Oğuz Türkleri*** olması gerekmektedir. Zira bu devirlerde keçeden yapılmış ve ***Hz. Peygamber***'in bile ***"Kubbetün Türkiyyetün"*** dediği bu *kubbeli çadırlarla*[154] en iyi özdeşleşen kabile ***Oğuz Türkleri*** idi.

Bu, ***İslâm dininin,*** doğuda Türk kabileleri arasında, kılınçsız, kansız kazandığı büyük bir dini zafer idi. Şimdiye kadar ***İpek Yolu*** ile Türkeler, Türk beyleri ve boyları hatta ***Oğuzlara*** ulaşan kokuşmuş ***Ari*** ve ***Sami*** dinler, Türkler arasında böylesine büyük hiç bir dini zafer kazanmamışlardı. Fakat ***İslâm dininin*** bu doğu Türkleri, özellikle ***Oğuzlar*** arasında kazandığı ikinci ve çok büyük bir dini zafer daha vardır. Asıl bizim üzerinde durmak istediğimizde işte bu büyük dini zaferdir. O da doğu ciheti ***Oğuzlarının*** tamamen Müslüman olmalarıdır.

Doğu Ciheti Oğuz'larının Müslüman Olmaları:

İslâm dininin Orta-Asya Türk boyları arasında yayılmasını bir devlet politikası haline getiren ***Sâmâniler*** yıkıldıktan sonra, ***Aşağı Türkistanda*** dâhil, ***Çin Seddine*** kadar yayılan geniş ***Orta-Asya*** bozkırlarına özbe öz bir Türk kabilesi olan Müslüman ***Karahanlılar*** hâkim olmuşlardır. Bundan önceki bölümlerde çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulduğu gibi, ***Karahanlı, Han ve Hakanları,*** bir gazi hükümdarlar zincirinin altın halkaları idi. Öyle tahmin ediyoruz ki; ***Peygamber*** ve ***Sahabe*** neslinden sonra, ***Emevi*** ve ***Abbasi*** halifeleri de dâhil, onlar kadar kendilerini İslâm dini ve parlak kılınçlarını onun ululuğuna adayan hiç bir hanedan âilesi gelmemiştir. Cenabı Hak, ***Karahanlı Hanlarını*** sanki Türk boylarını ***Oğuzlar*** da dahil mutlaka Müslüman olmlarını sağlamak için göndermişti.

Evet büyük Karahanlı hükümdarlarından **Baytaş Aslan Han,** Karahanlı tahtına oturduktan sonra (060)[155] doğuya Türk boylarına bakmış, ***Oğuzlara*** nazar kılmış ve onların ***Allah'***ın dinine sarılmalarını istemiştir. Bunun için kovandan boşanan bal arılarının dağlara, kırlara, çiçeklere koştuğu gibi, oda İslâm âlimlerini, erenleri ve evliyalarını ovalar ve bozkırlarda yaşayan bu ***Türkler*** üzerine salmıştır. İslâma gönlünü kaptırmış kara sevdalı iman erleri, baharı müjdeleyen nisan yağmurları gibi, onlarda ***Allah'ın hidâyetini*** bu göçebe Türklere götürmüşlerdir.

İslâm hidâyeti **Baytaş Arslan Han**'ın bu bitmez, tükenmez gayret ve çabaları sayesinde doğuda, ***Çin Seddine*** kadar yayılan geniş Asya bozkırlarında bir bahar rüzgarı ve bir ilâhi kasırga şeklinde esmeye başlamış ve bu geniş topraklarda yaşayan bütün ***Türk boyları,*** bu arada ***"Doğu Oğuzları"***'nın tamamına yakın bir kısmı Müslüman olmuşlardır. Nitekim bu büyük dini gelişmelerden bahseden değerli İslâm tarihçisi **İbnü'l-Esir** bizlere şöyle demektedir; ***"Türklerden yaklaşık 200.000 çadır halkı Müslüman olmuşlardır"*** (349/960)[156].

153 Bu gelişmeler hakkında yeterli bilgi için bkz. Turan, O., a.g.e., I, s. 155.
154 Kitapçı, Z., ***Kubbetün Türkiyyetün,*** Tarih ve Medeniyet Dergisi, No. 24, Şubat, 1996.
155 Pritsak, O., ***Karahanlılar***, İA. VI, s. 253.
156 İbnü'l-Esir, VIII, s. 532.

Bu; yukarda da ifâde edildiği gibi, ***İslâm dininin*** doğuda ve yarı göçebe Türk boyları arasında kazandığı en büyük dini bir zafer idi. Ne var ki böyle sayılan milyonları aşan göçebe Türk kitleleri ve ***Oğuz boyları*** ve hele kendi örf âdet ve ananelerine bir ilâhi cezbe içinde ve sıkı sıkıya bağlı kalmış bu insanların bir anda ve bütün samimiyetleri ile Müslüman olmaları öyle, kolay kolay izah edilecek bir keyfiyet değildir. ***Öyle tahmin ediyoruz ki bu başarıya sadece buna gönül vermiş insanlar değil, insan şekline girmiş nürani ve ruhani varlıklar, erenler ve evliyalar, Allahın melekleri bu Oğuzlar ve diğer göçebe Türk boyları arasına karışmışlar onları "Hakka" çağırmışlar ve Müslüman olmalarını sağlamışlardır.***

Evet yukarda da ifâde edildiği gibi; ***İtil*** nehrinden ***Orta Seyhun*** bölgesine kadar olan yerlerde yaşayan ***Oğuzlar; Abbasi Hâlifeleri*** ve Müslüman tacirler, Türkistandan buralara gelen din ululan, Seyhun nehrinin orta yataklarında yaşayan ve güneyde Sâmânilere komşu olan ***"Orta Bölge Oğuzları"***; Müslüman ***Samâni Emirleri*** ve Çin Seddine yakın yerlerde yaşayan ***"Doğu Ciheti Oğuzları"*** ise ***Karahanlı Hanlarının*** bitmez, tükenmez, gayret ve faaliyetleri sonucu Müslüman olmuşlardır.

Oğuzlar yukarda da ifâde edildiği gibi, İslâmiyetten önce hiç bir din ve milletin siyâsi hâkimiyeti altına girmemişler, Orta Asya bozkırlarda bir deli rüzgâr gibi kendi başlarına buyruk her zaman hür, her zaman müstakil yarı göçebe bir hayat yaşamışlardır. Onlar, büyük cedleri ***Oğuz Han***'ın esâslarını koyduğu ***örf, âdet, anane ve törelere*** sâdık kalmışlar, milli ve dini varlıklarını İslâm dini ile tanışıncaya kadar bu şekilde devam ettirmişlerdir. Şimdi bu; ***güzel ata binen, güzel kılıç kullanan insanlar artık Müslüman olmuşlardı. Zaten mert, zâten cesur ve yiğit yaratılışlı olan Oğuz Türkleri şimdi İslâmın gayret, şehâmet, şehidlik ve gazilik gibi yüce mertebeleri, hülasa onun maddi manevi bütün yüce değerleri ile birleştikten sonra onların karşısına artık adı, şanı ve şöhreni ne olursa olsun hiç bir güç çıkmıyacaktı.*** İşte ***Yüce Allah***'ın, müminlere bir kurtarıcılar ordusu olarak göndermeyi vaad ettiği kavimde bu ***Oğuz Türkleri*** olmalı idi. Nitekim ***Cenab-ı Hak*** Kur'an-ı Kerim'inde şöyle buyuruyordu;

"يا أيها الذين آمنوا من يرتد منكم عن دينه فسوف يأتي الله
بقوم يحبهم ويحبونه أزلة على الكافرين أعزة على المؤمنين يجاهدون
في سبيل الله ولا يخافون لومة لائم ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء
والله ولسع عليم."

"Ey iman Edenler! Sizlerden kim dininden dönerse dönsün. Zira Allah kâfirlere karşı sert onurlu, müminlere karşı yumuşak, Allah'ı seven, Allah'ında onları sevdiği bir millet getirecektir. Onlar, Allah yolunda cihâd ederler ve hiç bir kınayanın kınamasından ve dedi ordusundan da çekinmezler. Bu Allah'ın bir lütfü ve iyiliğidir ki onu kime dilerse ona verir. Şüphesiz iyiliği bol ve en çok bilende yine Allah'tır"[157].

Artık bundan böyle Türklük dünyası ve onun cihanı kucaklayan "Kızıl elma" ülküsünü bu Oğuz Türkleri temsil edeceklerdi. Şimdi onlar gerçek manada Allah'ın askerleri olmuşlardı. Yürüyen dağları andıran bu Allah'ın askerleri bundan böyle "Batıya" yönelecekler; Selçuklular adıyla Bağdad ve Osmanlılar adıyla İstanbul

[157] ***Kur'an-ı Kerim*** el-Mâide, 54.

surları önünde görüneceklerdi. Evet, Oğuz Han'la başlayan bu ilâhi yürüyüş Osmanlılarla Viyana önlerinde son bulacaktı.

Artık bundan böyle İslâm dünyasının; ***Kaşgar*** önlerinden ***Viyanaya, Don Volga boyları, Kırımdan, Basra Körfezine, İstanbuldan Habeşistan'a*** hatta ***Atlas Okyanusu sahillerine*** kadar yayılan bu uçsuz bucaksız ülkelerde ***Muhammed ümmetinin*** mukadderatına işte bu iman erleri, İslâm'ın sancağını, bir iklimden diğer bir iklime koşturan ***Oğuz kahramanları*** hâkim olacaklardı.

Sonuç

*Türk'lerin Müslümanlığını bir **KÜLLİYAT** haline getirmek istediğimiz bu iki büyük ve hacimli çalışmamızda; Türk vatan coğrafyasının önemli bir bölgesi olan **Karadeniz'in doğusu, Kafkaslar, Hazar denizi, Don-Volga boyları** ve **Aral gölü** çevresi ve buraları kendilerine mekan tutan **Türk kavimleri** arasında İslâm dini'nin yayılması üzerinde durulmuş, temel kaynakların bu konularda ve bir birinden kopuk rivayetleri bir terkip haline getirilmiş ve bu önemli konu ilk defa derli toplu bir şekilde Türk okuyucularının irfan zenginliğine sunulmuştur. Bu; bir manada, kendi tarihimiz, kendi kültür ve medeniyetimiz bina edildiği temel taşların yerli haline oturtulması ve bu çorak iklimlerin hem **İslâm dini,** hem de Müslüman Türk varlığı için bir vatan haline gelmesi yolunda yapılan mukaddes mücadelenin bir tarih muhakemesi içinde sunulmasından başka bir şey değildir.*

*Zira bu çalışmamızda **Hazar**'lar, Kafkas'ların kartal yapılı bekçileri olan bu akıncı **Türk**'lerin ilk defa parlak İslâmi geçmişi ele alınmış, onların **"Müsevilik"** dinini kabul ettikleri ve "Yahudileştikleri" yolundaki kasıtlı görüşlerin aslı ve esasının olmadığı ortaya konulmuş ve Türk tarihi yeni bir zenginlik kazanmıştır. Yine bu hayırlı gelişmelerin bir devamı olmak üzere, **Bulgar Türk**'lerinin nasıl Müslüman oldukları sorusuna cevap aranmış, **İslâm dininin, Don-Volga** boylarında kazandığı parlak dini zafer dile getirilmiş, bu arada **Başkurt**'ların nasıl Müslüman oldukları izah edilmiştir. Bunlar; bir manada Müslüman Türk'ün buraları bir vatan coğrafyası haline getirmek için yaptığı çetin mücâdeleler olarak kabul edilmelidir.*

*Bu hacimli çalışmamızın **ikinci kitabında; Azerbaycan, Harzem** ve hele hele bu bölgelerde yaşayan **Türk Oğuz Boyları** üzerinde durulmuş ve onların Allah'ın hidayetine koşmaları, yeni bir iman üslubu ile ele alınmıştır. Bilindiği gibi, **İslâm dini; Azerbaycan** topraklarına ayak bastıktan sonra bu **"hidâyet dalgaları"** çok geçmeden **"Harzem"** topraklarına ulaşmış ve **Türk Oğuz Boylarını** kucaklayacak bir ilahi rahmet haline gelmiştir.*

***Harzem;** bize göre sadece bir coğrafya değil, **Türk İslâm** kültür ve medeniyetinin en parlak merkezlerinden biridir. Bu fazilet medeniyeti, onun **"Türklük dokusu"** ve **"İslâmi yapısı"** üzerine bina edilmiş ve bir ocak olmuştur. Asıl bundan sonradır ki Harzem coğrafyası geniş manada bir **"Türk vatanı"** olduğu gibi, buralarda bir çok **"Türk-İslâm Devleti"** kurulmuştur. Bu bakımdan **Harzem**'in nasıl Müslüman olduğunu açıkça ortaya koymadan bu tarihi gerçekleri anlamamız mümkün değildir.*

*İşte bu hacimli çalışmamızın; Harzem Türk-İslâm medeniyetinin oturduğu zemini bütünüyle aydınlatmış olması ve onun **Türklük dokusunu** ilmik, ilmik örmesi bakımından da her türlü takdirin ötesinde ayrı bir yeri vardır.*

***Oğuzlar; Çin Seddine** kadar yayılan bu geniş coğrafyanın hemen her devirde atlı akıncıları olmuş ve **Asya**'nın yürüyen dağlarını andıran askeri gücünü, ordularını onlar temsil etmişlerdir. Onların; milyonları aşan büyük kafileler halinde Müslüman olmaları ve kendilerini İslâm hidâyetinin cezbesine kaptırmaları, değil*

*İslâm, insanlık tarihinin akışını değiştiren başlı başına büyük bir olaydır. Bu büyük olayı bütünüyle açıklamadan; Türk milletinin alın yazısının okunması, bu "**İlahi senaryo**"nun anlaşılır bir hale gelmesi, bundan da öte Müslüman Türk milletinin: İslâm dininin yüceliği, Muhammed ümmetinin hayrı ve insanlığın iyiliğine olan "**ilâhi misyonu**" bilinmesi ve kavranması mümkün değildir.*

*İşte **Türk Oğuz Boylarının** Müslüman olmaları hakkındaki bu hacimli çalışmamız her şeyden önce bu "**İlahi Senaryo**"yu, herkes tarafından kolayca okunur ve anlaşılır bir hale getirmiş ve Türk tarihi yeni bir zenginlik kazanmıştır. Türk milleti ve Anadolu insanına hizmet etmek isteyenler, lutfen bu "**İlâhi Senaryo**"yu okuyunuz. Bu devirde Müslüman Türk milleti için bundan daha büyük bir hayır, daha köklü bir iyilik yoktur.*

BİBLİYOGRAFYA

Kuranı Kerim.

Abdü'l-Hakim b. Abdullah, ***Fütuh-u Mısır ve Ahbaruha,*** Leiden, 1920.

Abu'l-Ferec Gregory, ***Abu'l-Ferec Tarihi,*** çev. Ö. R., Doğrul, Ankara, 1987.

Ağasıoğlu, F. ***Azer Halkı,*** Bakü, 3000.

Ahmed Neşrî, ***Neşrî Tarihi,*** hzr. M.A. Köymen, Ankara, 1983.

Ali Emiri, ***Cam-i Cem Âyin,*** İstanbul, 1913.

Aliyev Kemal, Aliyev Feride, ***Azerbaycan Etnik Dövürde,*** Bakı, 1997.

Antomonov, M.I., ***The History of the Khazars,*** Leningrad, 1962.

Arnold, T.W., ***The Preaching of Islam,*** Lahore, 1968.

Arsal, S.M., ***Orta-Asya,*** Ankara, 1933.

Asım, N., Arif, M., ***Osmanlı Tarihi, Medhal,*** İstanbul, 1335.

Asım, N., ***Türk Tarihi,*** İstanbul.

Babayar, Gaybullah, ***Gök Türk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi,*** TÜRKLER, Ankara, 2002, II, s. 107-126.

Barfield, Thomas, ***The Prilous, Frontier Nomadic Empires and China,*** Cambridge, 1989.

Barthold, W., ***Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,*** Ankara, 1975.

Barthold, W., Türkistan, ***Moğol İstilasına Kadar Türkistan,*** İstanbul, 1981.

Basworth, E. E., ***The Medieval History of İran Afganistan and Central Asia,*** London, 1977.

Bilgili, A.S., ***Azerbaycan Türkmenleri Tarihi,*** TÜRKLER, Ankara, 2002, VII, s. 22.

Bosvvorth, C.E., ***The Ghaznavids Their Empire in Afganistan and Eastern İran,*** 944-1040, Edinburg, 1963.

Buniyatov, Z.M., ***Azerbaycany,*** DİA, IV, s. 319, Togan, Z.V., ***Azerbaycan,*** İA, II, s. 91.

Bünyatov, Z.M., ***Azerbaycan VII-IX. Asırlarda,*** Baku, 1989.

Cahun, L., ***Introduction al'Histoire de l'Asie Turcs et Mongol,*** Paris, 1986.

Cem, İ., Semâhaddin, ***İbrahim Peygamberler ve Nemrud,*** İslâm (Aylık Dergi), Mayıs, 1964, Sy. 80, s. 254.

Chang, Jang-Tang, **Tang Devrindeki Doğu Gök Türkleri Hakkında Yeni Belgeler,** Taipei, 1968.
Çay, A.M., **İskitler,** TÜRKLER Ankara, 2002, I, s. 581.
Dames, M.L., **Gazneliler Mdd.** İA. IV., s. 742.
Danişmend, İ.H. **Türklük Meseleleri,** İstanbul, 1966.
Di Cosmo, Nicola, **Hun İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yükselişi,** TÜRKLER, Ankara, 2002, I, s. 709, 718.
Divitçioğlu, S. **Kök Türkler,** İstanbul, 1987.
Ebî Temmam, **Divan-ü Ebî Temam,** tah. A. Azam, Mısır, 1951, III, s. 79.
Ebu Davud, **Sünen,** tah. M.M. Abdülhamid, Mısır, 1951.
Ebu'l-Gâzi Bahadır Han, **Şecere-i Türk Üzerinde Sentaks Çalışması,** hzr. K. Karabörk, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1995.
Ebû'l-Gâzi Bahadır Han.
Ebü'l-Gâzi Bahadır Han, **Şecere-i Terâkime,** hzr. Z.K., Ölmez, Ankara, 1996.
Ekincikli, M., **Türk İnanç ve Dini Hayatının Tarihî Seyri,** Türk Dünyası Araştırmaları, Ekim, 1991, Sy. 74, s. 28-46.
el Abeşi, Molla Mehmet, **Tarih-i Türk Kavmi Türkî,** Ufo, 1909, s. 54.
el-Avfi, **Camiu'l-Hikâyat,** Ayasofya no, 3167.
el-Bekri, **el-Memâlik ve'l-Mesâlik,** Lâleli, no. 2144.
el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldan,** tah. A.E., et-Tabba, Beyrut, 1958.
el-Belâzurî, **Fütühu'l-Büldan,** tah. Rıdvan, M. Rıdvan, Beyrut, 1983.
el-Belhi, **el-Bed ve't-Tarih,** Paris, 1899.
el-Beyrûni, **K. el-Cemâhir,** nşr. Kerenkov, Haydarabad, 1937.
el-Cahız, **Fezailü'l-Etrak,** (Resailü'l-Cahız), tah. A.M.H. el-Kahire, 1964.
el-Hamevi, **Mu'cemü'l-Üdeba,** nşr. M. Hüseyn, el-Kâhire, 1937.
el-Hamevi, **Mucemü'l-Buldan,** Beyrut, 1955.
el-Hudarî, **Tarihu'l-Ümem el-İslâmiyye,** Mısır, 1934.
el-Istahari, **Mesalik el-Memalik,** nşr. M.J. De Goje, Leyden, 1927.
Eliade, M., **Orta Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semavi Tanrılar,** çev. H. Güngör, E.Ü.İ.F. Değişi, 1948.
el-Karşî, Cemal, **Mülakat es-Sürah,** nşr. W. Barthold, St. Petersburg, 1898.
el-Kazvini, **Âsaru'l-Bilad,** Beyrut, 1960.
el-Makdisi, **Ahsenü't-Tekâsim,** tah. Mahzum, Beyrut, 1987.

el-Mervezi, **Tabaiu'l-Hayevan,** nşr. V. Minorsky, London, 1942.
el-Mesûdî, **et-Tenbih ve'l-İşrâf,** nşr. De Goje, Leyden, 1894.
el-Mesudî, **Mürûc,** Paris, 1891.
el-Mukaddesi, **Kitabû'l-Bed' vet-Târih,** nşr. E. D. Ross, London, 1927.
el-Utbî, Muhammed b. Abdü'l-Cebbar, **el-Kitabü'l-Yemini** el-Kahire, 1286.
el-Ya'kubi, **K. el-Büldan,** nşr. de Goeje, Leyden, 1892.
el-Ya'kubi, **Tarihu'l-Ya'kubi,** Beyrut, 1960.
en-Narşahî, **Tarih-u Buhara,** nşr, E.A., Bedevi, N.M., et-Trâzi, Mısır, 1965.
Ergin, M., **Orhun Âbideleri,** İstanbul, 1970.
Erşahin, Seyfeddin, **Kırgızlar ve İslâmiyet,** Ankara, 1999.
Esin, E., **İslâmiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi ve İslâma Giriş,** İstanbul, 1978.
Esin, E., **Milâdî VII, X. Yüzyıllarda Sır-Derya Oğuzlarının Maddi Kültürü Hakkında Notlar,** VIII, T.T. Kongresi, Ankara, 1981, II, s. 712-713.
es-Sealibi, **Letâifü'l-Maarif,** Mısır, 1960.
es-Süyûtî, **Hasâisü'l-Kubrâ,** el-Kâhire, 1967.
es-Süyûti, **Tarihu'l-Hulefa,** Mısır, 1952.
et-Taberâni, **el-Mu'cemü'l-Kebir,** tah. H.A., es-Sılti, Beyrut, 1968.
et-Taberi, **Tarihu'l-Rusulu ve'l-Müluk,** nşr. M.J. De Goje, 1885-1989, Leiden.
et-Taberi, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,** tah. M. Ebu'l-Fazl, İbrahim, Beyrut, 1976.
ez-Zemahşerî, **Rabîu'l-Ebrâr,** (Giriş Kısmı) tah. S. Naîmi, Kum, (Irak), 1410.
Gerdizi, **Zeynü'l-Ahbar,** nşr. A.Habibi, Tahran, 1347.
Gibb, H.A.R., **Orta Asya Arap Fütuhatı,** çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.
Gorigoriev, V.V., **About the Khazars, Russia and Asia,** Saint Petresburg, 1876.
Gregory, Abu'l-Faraç, **Abu'l-Faraç Tarihi,** çev. Ö.R. Doğrul, Ankara, 1945-1950.
Günaltay, M.Ş., **Türk Tarih Tezi Hakkında İntibaların Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi,** Belleten, II, 1938, s. 349.
Gürün, K., **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi,** İstanbul, 1984.

Heyd, W., *Yakın Doğu Ticâret Tarihi*, Çev. E.Z., Karal, Ankara, 1975.
Hitti, P.K., *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Ş. Tuğ, İstanbul, 1980.
Hududu'l-Âlem, (The Regions of the World), nşr, V. Minorsky, London, 1937.
İbn Batuta, *Rıhletü İbn Batuta*, Dar'u-Sâdır, Beyrut, (Tarihsiz).
İbn Fazlan Seyahatnâme, Haz. R. Şeşen, İstanbul, 1995.
İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-Ayan*, tah. İ. Abbas, Kahire, 1984.
İbn Havkal, *K. Suretü'l-Ard*, Mektebetü'l-Hayat, Beyrut.
İbn Havkal, *K. Suretü'l-Ard*, Mektebetü'l-Hayat, Beyrut.
İbn Havkal, *K. Suretü'l-Ard*, nşr. J.A. Karamers, Leiden, 1939.
İbn Hişam, *Kitabû't-Ticân*, Haydarabad, (Baskısı).
İbn Hurdadbeh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. De Goeje, Leyden, 1967.
İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1966.
İbn Kuteybe, *el-Maarif*, Beyrut, 1970.
İbn mad el-Hanbeli, *Şezeratü'z-Zeheb*, Beyrut.
İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut, 1997.
İbn Rusteh, *el-A'lâk en-Nefise*, nşr. M.J. de Goje, Leyden, 1892.
İbn Saad, *Tabakat el-Kubra*, tah. İ. Abbas, Beyrut, 1968.
İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1965.
İbnü'l-Fakih, *K. El-Büldan*, nşr. De Goeje, Leydan, 1985.
İbnü'l-Verdi, *el-Muhtasar fi Ahbâr el-Beşer*, Beyrut, 1970.
İbnü'l-Ubrî, *Tarih-u Muhtasaru'd-Düvel*, Beyrut.
İdrisi, *Nüzhetü'l-Müştak*, Köprülü Kütüphanesi, no: 955.
İnan, A., *Epope ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi*, Çığır, (1. Kasım, 1938, s. 71-72.
İnan, A., *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul, 1976,
İnan, A., *Makaleler ve İncelemeler*, I. Ankara, 1987.
Jack, E., *Background of the Middle East*.
Kafesoğlu, İ., *Harzemşahlar Devleti*, Ankara, 1992.
Kafesoğlu, İ., *İbn Batuta*, İA, V/II, s. 708-711.
Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1977.
Karamsin, N.M., *Histoire del'Empire de Rusie*, Paris, 1819-26.
Kaşgarî, *Dîvan-ü Lügat et-Türk*, çev. B. Atalay, Ankara, 1985.
Kavakçı, Y.Z., *Karahanlılar Devrinde İslâm Hukukçuları*, Ankara, 1976.

Kitapçı, Z., *Abbâsi Hilâfetinde Örnek Bir Türk Anası Şağab Hatun*, İstanbul, 1991.
Kitapçı, Z., *Dini Tarihi ve Edebi Eserlerde Türklere Dokunmayınız Hadisi*, S. Ün. Eğ. Fak. Dergisi, 1989, sy. 3.
Kitapçı, Z., *Eski Hilâfet Ülkeleri ve Mukaddes Çevrelerde Türk Hâtûnları*.
Kitapçı, Z., *Hadislerin Işığında Romanın Fethi Kızıl Elma Ülküsü, Tarih ve Düşünce*, Ağustos, 2003, no: 7, s. 22-28.
Kitapçı, Z., *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler*, Konya, 2004.
Kitapçı, Z., *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Konya, 2004.
Kitapçı, Z., *İlk Müslüman Türk Hükümdarları*, Konya, 2004.
Kitapçı, Z., *İslâm Hidayet Güneşi Doğu Turan Yurdunda*, Konya, 2004.
Kitapçı, Z., *Kubbetün Türkiyyetün*, Tarih ve Medeniyet Dergisi, No. 24, Şubat, 1996.
Kitapçı, Z., *Müslüman Arapların Azerbaycan Halkı İle Yaptıkları İlk Yazılı Anlaşmanın Metni ve Bunun Tarih Objektifinde Kısa Bir Değerlendirmesi*, S.Ü. Eğt. Fak. Der. No. 6, Sy. 93-99.
Kitapçı, Z., *Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri*, Konya, 1996.
Kitapçı, Z., *Orta Asya'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya, 2004.
Kitapçı, Z., *Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, TÜRKLER, IV, Ankara, 2002, s. 274.
Kitapçı, Z., *Saadet Asrında Türkler*, Konya, 1995.
Kitapçı, Z., *Türk Askeri Varlığının Orta Doğuda İlk Zuhuru*, İstanbul, 1987.
Kitapçı, Z., *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, İstanbul, 2000.
Kitapçı, Z., *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri, Harzem Dil Ekolü*, Konya, 2004.
Kitapçı, Z., *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, Konya, 2001.
Koca Salim, *Büyük Hun Devleti*, TÜRKLER, Ankara, 2002, I, s. 687-708.
Konukçu, E., *Kuşan ve Ak-Hunlar Tarihi*, Ankara, 1973.
Köprülü, F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvuflar*, Ankara, 1981.
Köprülü, M. F., . *Oğuz, Etnolojisine Ait Tarihi Notlar*, T.M., l, 1925, s. 183-209.
Köprülü, M. F., *Harizmşahlar*, İA., V/I, s. 265.
Köymen, M.A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1989.

Kurat, A. N., ***Gök Türk Kağanlığı***, DTCF, X, 1-2, (1952), s. 1-56.
Kurat, A.N., Bulgarlar, İA, II, s. 789.
Kurat, A.N., ***Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri***, Ankara, 1972.
Kurat, A.N., ***Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkantı Zaptı***, AÜ. DTCF, Dergisi, Aralık, 1948, VI, 5, s. 398.
Kuzgun Ş., ***Kur'an-ı Kerimde Zü'l-Karneyn*** Meselesi, Erciyes Dergisi, Kayseri, 1982.
Kuzgun, Ş., ***Hz. İbrahim ve Haniflik***, Ankara, 1987.
Le Strange, G., ***Büldânü'l-Hilâfe eş-Şarkiyye***, Bağdat, 1954.
Lewis, B., ***Politics and War Studies in Classical and Otoman***, İslâm, London, 1971.
Ligeti, L., ***Atilla Hunlarının Menşei, Atilla ve Hunlar***, Çev. Ş. Baştav, İstanbul, 1972.
Maench Helfen, O., ***The World of Huns***, Berkeley, 1973.
Margahiout, D. S., ***Hurramiye***, İA, V/I, s. 597.
Merçil, E., ***Gazneliler Devleti Tarihi***, Ankara, 1989.
Muhammed, Nazım, ***The Life and Times of Sultan Mahmud of Gihazna***, Cambiridge, 1931.
Mukherjee, B. N., ***The Rise and Fall of the Kushan Empire***, Calcutta, 1988.
Mükrimin Halil, ***Paris Yazmasına Göre Düstürnâme-i Enveri***, İstanbul, 1928, s. 94-95.
Nuaym b. Hammad, ***el-Fiten, ve'l-Melâhım***, tah. M.M.S., eş-Şûri, Beyrut, 1997.
Orkun, H.N., ***Oğuzlara Dâir***, Ankara, 1935
Ögel, B., ***Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi***, Ankara, 1981.
Öztuna, Y., ***Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya Afrika Devletleri***, Ankara, 1990.
Pritsak, O., ***Karahanlılar***, İA. VI, s. 253.
Pritsak, O., ***Oğuz Yabgu Devletinin Yıkılışı***, Çev. E. Ş. Özbilen, T.D.A. Dergisi, Sy. 104, Ekim, 1996, s. 95.
Pyankov, Igor, ***Sakalar***, TÜRKLER, Ankara, 2002, I, s. 611-618.
Rasonyi, L., ***Tarihte Türklük***, Ankara, 1988.
Ruben, W., ***Budhizm Tarihi***, Çev. Abidin İtil, Ankara, 1947.

Rüstem Paşa, ***Tevârîh-i Âl-i Osman***, İ.Ü.K. Halis Efendi Kolleksiyonu, İstanbul, no, 1483, vr. 260.
Seyidof, M., ***Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken***, Bakü, 1989.
Sümer, F., ***Oğuzlar***, Ankara, 1972.
Sümer, F., ***Oğuzlar***, İA, IX, s. 378 vd.
Sümer, F., ***Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler***, D.T.C.F. Dergisi, XVII, S. 359-455
Şeşen, ***İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler***, Ankara, 1985.
Taşağıl, A., ***Gök Türkler***, TÜRKLER, Ankara, 2002, II, s. 15-44
Tezcan, M., ***Kuşanların Menşei***, TÜRKLER, Ankara, 2002, I, s. 789-804.
The Complate Collection of Russion Chronicles, I, Mesçow-Leningrad, 1968.
Togan, Z. V., ***Azerbaycan***, İA, II, s. 100.
Togan, Z., ***Hazarlar***, İA, V/I, s. 249.
Togan, Z.V., ***İbn Fadlan***, T.M., İstanbul, VII-VIII, s. 219.
Togan, Z.V., ***Kuran ve Türkler***, İstanbul, 1971.
Togan, Z.V., ***Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi***, İstanbul, 1982.
Togan, Z.V., s. 49, Ebû'l-Gazi Bahadır Han.
Togan, Z.V., ***Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi***, İstanbul, 1947.
Togan, Z.V., ***Umumi Türk Tarihine Giriş***, İstanbul, 1981.
Turan, O., ***Bâbek***, İA, II, s. 171 vd.
Turan, O., ***Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi***, İstanbul, 1969.
Türk Ansiklopedisi Azerbaycan, IV, s. 415.
Tüysüz, Cem., Oğuzlar, TÜRKLER, Ankara, 2002, II, s. 277-288.
Vâni, Mehmed Efendi, ***Arâisü'l-Kuran***, Beyazıd Umumî Kütüphanesi, İstanbul, no. 67, vr. 250a.
Vıd, G.L.D., ***Osman b. Affan***, İA. IX, s. 427-431.
Yazır, Hamdi, ***Hak Dini Kur'an Dili***, İstanbul, 1960.
Yumandi, Y.K., ***Hazarlar, TÜRKLER***, Ankara, 2002, II, s. 470.
Yücel, M.U., ***Hazar Hakanlığı***, TÜRKLER, Ankara, 2002, II, s. 446.
Yücel, N., ***Zemahşeri***, İA, XIII, s. 510.

YEDİ KUBBE YAYINLARI
PROF. DR. ZEKERİYA KİTAPÇI'NIN
BÜTÜN ESERLERİNİ İFTİHARLA SUNAR!!!

YEDİ KUBBE YAYINLARI PROF. DR. ZEKERİYA KİTAPÇI'nın uzun zamandır beklenen bütün eserlerini yeniden yayınlamaya ve değerli Müellifi okuyucuları ile buluşturmaya karar vermiştir.

Müslüman Türk'ün; tarihi misyonunu tanımak ve onu bütünüyle kucaklamak, Onun tarihi varlığını HZ. PEYGAMBER'in mübarek hadislerinde keşfetmek, onu yeni bir coşku ile yeniden kucaklamak, Müslüman ANADOLU İNSANI'nın Ka'be-i irfanına koşmak, ÇİN SEDDİ'nden ta VİYANA önlerine kadar onun döktüğü mübarek şehit kanlarının manevi bedelini öğrenmek ve bu sâyede özüne dönmek ve tarihi şahsiyetine yeniden kavuşmak isteyenler!

Bu eserleri okumak bir vecibe bir vebaldir!

Lütfen onları okuyunuz! Okutunuz!

Eşe, dosta, sevdiklerinize tavsiye ediniz!

Böylece ALLAH katında bir vebalden kurtulunuz!

YEDİ KUBBE YAYINLARI; Türk tarih, kültür ve medeniyetinin yapı taşlarını ANADOLU İNSANI'na DÖRT BÜYÜK KÜLLİYAT halinde sunmaktadır:

I.
TÜRKLER'İN MÜSLÜMANLIĞI KÜLLİYATI

1. TURAN YURDU'NA İSLÂMİYET
2. TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDU
3. ORTA ASYA'DA İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI VE TÜRKLER
4. TÜRK BOYLARI ARASINDA İSLÂM HİDÂYET FIRTINASI
5. DOĞU TÜRKİSTAN VE UYGUR TÜRK'LERİ ARASINDA İSLÂMİYET
6. TÜRK MOĞOL BOYLARI ARASINDA İSLÂMİYET
7. KUZEY TÜRK KAVİMLERİ ARASINDA İSLÂMİYET Hazarlar-Bulgarlar-Başkırdlar
8. AZERBAYCAN HARZEM ve OĞUZLAR ARASINDA İSLÂMİYET
9. İLK MÜSLÜMAN TÜRK HÜKÜMDAR ve HAKANLARI

II.
TÜRK İSLÂM TARİHİ KÜLLİYATI

1. YENİ İSLÂM TARİHİ ve TÜRKLER : I
İslâmi Türk Tarihi'ne Giriş
2. YENİ İSLÂM TARİHİ ve TÜRKLER : II
Hz. Peygamber'in Hayatı ve Orta Asya Türklüğü
3. TÜRKİSTAN'IN MÜSLÜMAN ARAP'LAR TARAFINDAN FETHİ

III.
TÜRK İSLÂM MEDENİYETİ KÜLLİYATI

1. MOĞOLLAR DEVRİNE KADAR ORTA-ASYA TÜRK İSLÂM MEDENİYETİ

2. TÜRK'LERİN ARAP DİLİ ve EDEBİYATI'NA HİZMETLERİ : Hilâfet Ülkeleri

3. TÜRK'LERİN ARAP DİLİ ve EDEBİYATI'NA HİZMETLERİ : Harzem Dil Ekolü

IV.
HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİ ve TÜRKLER KÜLLİYATI

1. HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİNDE TÜRK VARLIĞI

2. HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİNDE TÜRK BOYLARI:Hazarlar-Gazneliler-Selçuklular-Moğollar

3. HZ. PEYGAMBER'İN HADİSLERİNDE OSMANLILAR